

ҚР БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

Қанипаш Қайсақызы МӘДІБАЙ

ӘДЕБИ ҮДЕРІС

Бірінші кітап

ЭВЕРО
Алматы, 2020

ӘОЖ 373
КБЖ 74.263
Қ26

Баспаға І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
Оқу-әдістемелік кеңесі ұсынған. (Хаттама), 2018 ж.

Пікір жазғандар:

Сүлейман Демирел атындағы университеттің профессоры,
филология ғылымдарының докторы **Д. Ысқақұлы**

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы, профессор
С. Тұрысбек

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы **М. Иманғазинов**

Жалпы редакциясын басқарған: филология ғылымдарының
докторы, профессор **Қансейіт Әбдезұлы**.

Қ26 Мәдібаева Қ.Қ.

Әдеби үдеріс: Оқу құралы /құраст.: Қ. Мәдібаева, – Алматы: Эверо,
2020. – 196 б.

ISBN 978-601-327-910-7

Оқу құралында XIX ғасырдағы ақындық мектептердің айтулы
өкілдерінің шығармашылық мұрасы қазіргі ғылыми жаңа бағыттар
ауқымында пайымдалған.

Жоғары мектептің бакалаврларына, магистранттарға арналған.

ISBN 978-601-327-910-7

© Мәдібаева Қ.Қ., 2020
© Эверо, 2020

ДІНИ ҚИССАЛАРДЫҢ КӨРКЕМДІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Кітаби әдебиеттің өрістеуін зерттеуші ғалымдар тікелей
мұсылмандық діни ағартушылықпен сабақтастырып зерделейді.

Қисса – дін негіздерін түсіндіруден бастау алған әдеби жанр.

Кітап болып басылып шыққандықтан ғана қиссаға жатпайтын
шығармалардың да «қисса» аталып жүруі ел арасында қалыпты
жағдайға айналып кеткенімен, кітаби әдебиет, қисса жанры, нәзира
дәстүрі туралы ғылыми жүйеге түскен зерттеу еңбектерде қисса
өлеңнің түп-төркіні, XIX ғасырда қазақ арасына таралуының тарихи-
көркемдік алғышарттары туралы нақтылы дерек, пайымдаулар бар.

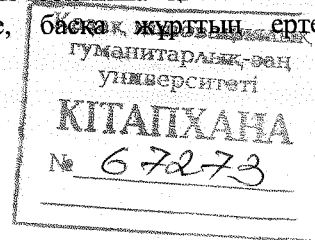
XIX ғасырдың өзінде, кейінгі XX ғасыр басында, онан бері бір
ғасырға жуық кезеңде қисса-дастан, нәзира дәстүрі, кітаби әдебиетке
берілген баға, бағытталған көзқарас әр қилы болды.

Ахмет Байтұрсынов қазаққа жазу дінмен келгенін, жазу
әдебиетке жазылған шығарма жататынын, жазба сөзді бастапқыда
бала оқытушы қожа, ноғай молдалар шығарғанын, дінді халыққа
өлеңмен үйреткенін айтады.

“Әдебиетті молдалар дін бесігіне бөледі. Әдебиет өсе алмай,
мешел болып жатқанда орыс үкіметінің саясаты келіп килікті. “Қазақ
діні шығып жетпеген шала мұсылман халық, мұны мұсылман дінінен
христиан дініне аударып жіберу оңай” деген пікірлермен орыс үкіметі
қазақ пен ноғай арасына жік салып, екеуін айырғысы келеді. Оның
үшін қазақ байлары ноғайша оқымай, орысша оқитын боларлық
саясат жүргізеді. Қазақ балалары үшін школ ашады, ноғайға қазақтың
жазу жағынан сорпасы қосылмас үшін араб әрпін қалдырып, қазақ
тіліндегі кітаптарды орыс әрпімен басады”.

“Орыс өзіне тартып, ноғай өзіне тартып, екеуі екі жаққа сүйреп
жүргенде, қазақ орыс әдебиеті арқылы Европа жұрттарының
әдебиеттерімен танысады. Бастапқы жазба әдебиеттің бас мақсаты –
дінді жаю, дінді күшейту болса, соңғы әдебиеттің бас мақсаты – тілді
ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту болады. Сөйтіп, жазба
әдебиеттің өзі екі дәуірге бөлінеді: *діндар дәуір, ділмар дәуір*”.

А.Байтұрсынұлының пайымдауы бойынша қисса – өлеңмен
жазылған, көбінесе діндар әңгіме, ~~бірақ жұрттың ертегері,~~
мазмұнына қарай екі түрі болады.

1) Дінді қасиеттеу үшін, мұсылман дінінің артықтығын айту үшін шығарылған қиссалар. Кәпірмен соғыста мұсылман жеңіп отырады.

2) Шарифат бұйрығын істеу мақсатымен шығарған қиссалар.

Қисса-дастандар – XIX ғасыр әдебиетінің елеулі, қомақты саласы болды.

Қисса өлен – діни қиссалар, нәзирагөйлікпен жырланған қисса-дастандар XIX ғасырдағы сөз өнерінің елеулі бағыты. Ол шокындыру саясатына қарсы ислам негіздерін тарата сөйлеп, имандылық бастауларына тартқан күш қаруы болды.

Қисса-дастандар діни негіздеріне байланысты көп уақыт әдебиет тарихынан алар орнынан аулақтап қалды. Олардың XIX ғасыр әдебиетінің түр, жанр, көркемдік бағытта байып, кемелденуінде орасан зор ықпалы болды.

Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, А.Байтұрсынұлы, Б.Кенжебаев, З.Ахметов, Ш.Сәтбаева, Қ.Өмірәлиев т.б. еңбектеріндегі қиссалардың мазмұн, мән жағынан ажыратылуы кейінде қисса-дастанды арнайы зерттеген ғалымдар Б.Әзібаеваның, Ө.Күмісбаевтың, А.Қыраубайқы-зының, З.Сейітжанұлының, А.Жақсылықовтың, т.б. ғалымдардың зерттеулерінде толығы түсті.

А.Қыраубайқызы қиссаның фольклорға немесе жазба әдебиетке қатысы туралы ой қозғайды.

«Қиссаны жазба әдебиетке жата ма, әлде фольклордың дүниесі ме? – деген сұрақ төңірегіндегі мәселеде бірізділік жоқ. Ауызша әдебиетке жатқызу жағы басымдау. Бұл жерде қисса-дастанның түп-төркіні көп жағдайда жазба әдебиеттен келген және оның қазақша нұсқаларын шығарушылар жазба ақындар, олар жинаушы ғана емес, сол сюжетті жазып шығарушылар екенін ескермеуге болмайды».

Зерттеушілер негіздемелеріне қарағанда қисса-дастан XIX ғасырда тек нәзирагөйліктен тумаған. Аударма түрінде де жайылған. Қисса-дастанның дәстүрлі ерекшелігін, жанрлық шарттарын сақтаған түрлі мазмұндағы жаңа туындылар да аз болмаған.

В.В. Радлов жариялаған “Бозжігіт” дастанының үлгісі сол тұстағы көп қиссадан бөлек көрінеді. Дастан шағын-шағын тақырыптарға бөлініп, өзгеше бір құрылым үлгісінде жазылған.

Әуелі сол қиссаны шығарушының алғысөзі берілген сияқты. «Бозжігіт» кітабын Уфа шаһарында көргенін, өзі «Бозжігіт» кітабын мың сегіз жүз қырық екінші жылда жазғанын айтады. Шәкірттерінің өтініші бойынша әнмен жазылғанын айтады.

Дастан эпикалық жыр дәстүрінде басталып, баяндалып 7 шумақ, 11 буынды өлеңмен келеді де «Қыздың айтқан сөзі», «Бозжігітті түсінде сабыр қыл деп айтқан сөзі», «Қыздың түсінде жігітке берген жауабы», «Қыздың түсінде айтқан жауабы», «Досының жауабы», «Аттанып бара жатып айтқан сөзі», «Бұлардың зынданда айтқан сөзі», «Бұлардың зынданнан құтылған жері», «Жігіттің жауабы», «Керуеннің жауабы», «Керуеннің қайтқан жері», «Хан қызының қыздарға жырлап айтқаны», «Ханшаның зары», «Қыздың жауабы», «Қыздардың айтқан жар-жары», «Хан қызына айтқан сөзі», «Әкесіне қыздың берген жауабы», «Қыздың жұртына барғаны», «Қыздың жылап айтқаны», «Қыздың жігітке берген жауабы», «Бозжігітке досының жырлап айтқаны», «Хан баласының жауабы», «Жігіттердің сөзі», «Бозжігіттің досын жоқтап жылағаны», «Бозжігіттің құдайға налыс қылғаны», «Қалған досының сөзі», «Бозжігіттің досына жырлағаны», «Досының жауабы», «Бозжігіттің өлген жері», «Бозжігіттің жауабы», «Қарашаш сұлудың сөзі», «Қарашаш сұлудың әйнектен жырлағаны», «Ханның қызына берген жауабы», «Қарашаш сұлудың сөзі», «Қарашаш сұлудың қыздарға жылағаны», «Қыздардың Қарашаш сұлуға жырлап айтқаны», «Жігіттің жырлағаны», «Досының үйіне барған жері», «Жігіттің жауабы», «Жыршының жыр бастаған жері», «Жыршының жауабы», «Ханымның баласын жоқтап жылағаны», «Ханымның баласын іздеп барғаны», «Ханымның жылаған жері» деген 48 сюжеттік желіге ұласады.

XIX ғасыр әдебиетіндегі қисса-дастандар – ауызша әдебиет пен жазба әдебиеттің аралық туындысы. Ол халықтың бай ауыз әдебиетінің көркемдік алымдарымен де ұштасқан, ортағасырлық Шығыс әдебиетінің жазба дәстүрін де мол сіңірген, ауыз әдебиетінен жазбаға өтер “өтпелі дәуірдің” (М.Әуезов) көркемдік құбылыстарын пайдаланған, жаңа жазба әдебиет үлгісіне де ұласқан көркемдік әлем.

Таза дін, дүние-таным аясында да, ғашықтық қызық-құмарлық төңірегінде де, түрлі тұрмыс тауқыметінің екпінінде де, адамның ұшқыр қиял, алыс арман, аңсағанына ұмтылысы негізінде де

жырланған ауқымды шығармашылықтың жанрлық, стильдік, түр, тек жөнінен зерттелуі қазіргі кезеңде жалғасын тауып отыр.

“Қазақ жазба әдебиетінің негізін салған Абайдың ар жағында ортаазиялық түркі әдебиетінің ықпалымен немесе, түріктің жазбаша шайырларының нәзіралық үлгісімен келген қисса-хикаяттардың қазақ әдебиетінен алған орны ерекше. Бұл шығыстық сюжетке құрылған қазақтың қисса-хикаяттары қазақ әдебиетінің бір үлкен саласы болғандықтан, оның тарихи ізін де ұлттық жазба әдебиетіміздің қазынасынан іздестірген жөн” деген Ү.Субханбердинаның тоқтамында негізді проблема көтерілген.

Қазақ әдебиетінің қалыптасу тарихы, жазба дәстүрдің тарихы мәселесін айқындай түсіп отырған оң құбылыстардың бірі – кітап тарихын зерттеудің түбегейлі қолға алынуы. Баспа кітабының тарихы діни тақырыпта жазылған әдебиетті шығарудан басталғанын, Ресей әкімшілігі мұсылман баспаханасынан ең әуелі Құран Кәрім кітабын бастырып шығарған. Жазбаша кітаби әдебиет, жаңғырған нәзира дәстүрі қазақ әдебиетіне жаңа өлең түрін қосып, жанрлар трансформациясын туғызған; аймақтық әдеби мектептердің негізгі даралық сипаттарын орнықтыруда ықпалды болған көркемдік дамудың XIX ғасырдағы негізгі бағыттарының бірі болды.

Кітаби әдебиет, нәзира орнықтырған “өлеңнің” өлшемі, негізінде, 11 буынды өлшем. Бунақ-буын үлгісі – 3-4-4. Шумақ негізінен

4 тармақты, *ааба* ұйқасты болып келетінімен, кейде шумақтағы тармақ саны 4-тен асып кетіп отырады. Мұндай 4 тармақтан асқан шумақты өлеңдер дәстүрлі қара өлеңге жатқызылмауы керек.

XIX ғасырдағы қазақ өлеңіне дәуір әкелген өзгерістің, нақты бір түрдің дәйегі қазақ поэзиясына тұңғыш ғылыми негіздеме жасаған Ш.Уәлиханов классификациясында айқын сараланған. Ол түр – Ш.Уәлиханов атаған 5-түр – өлең. Ш.Уәлиханов бұл түрдің қазақ поэзиясының дәстүрлі үлгілерінен өзгешелігін даралап көрсеткен.

“5. *Өлең*. Бұл форма, қазіргі кезде барлық жаңашыл ақындар тарапынан суырып салма өлеңдерге де, поэмаларға да, әсіресе, Орынбай өлеңдеріне қатысты көбірек айтылады. Осы өлеңдердің тақырыптарының көбісі діни сарында айтылады. Бұл өлеңнің кәліпін өздері үйреніп қалған суырып салма өлеңге сәйкестеп, қолайы келгенде айта береді. Әйгілі “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” поэмасын өлең формасында маған Жанак ақын айтып беріп еді.

Өлең деген бұған дейін жоқ поэзияның ерекше формасының және атаудың қазақ даласына тарай бастағанына 50-жылдан асқан жоқ, бұл Қазан мен Тобыл татарларына қырға жол ашылғаннан кейін келген жаңалық. Мұсылман дінінің арқасында татардан шыққандар қырда, дін үшін қасірет шеккен исламның мызғымас сақшысына айналды. Татар поэзиясының формалары қазақтардың гармониялық дыбыс пен ойға тұнып тұрған дәстүрлі батырлық жыр поэзиясының формаларын ығыстыра бастады”.

XIX ғасырдағы жазба әдебиет жайына байланысты дерек, дәйектердегі Х.Досмұхамедұлы, А.Байтұрсынов, М.Әуезов атап көрсетіп отыратын “жазба әдебиеттің негізін мұсылманша сауатты молдалар салған”, “қазаққа жазу дінмен келген”, “қазақта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған”, т.б. түйіндердің байлам, тоқтамы өлеңнің осы түрінде жатқандай. Бұл өлең – Абай дәуірінде кең жайылған өлең. Жазба дәстүр туғызған өлең. Жаңа жазба өлеңге де ықпалы түскен, бірақ онан бөлек өлең. Шығыстық өрнек өлшемі, негізі сақталған өлең.

7-8 буынды өлшемнің толғау өлеңге қоса лирикалық жырға да қызмет еткеніндей (З.Ахметов), 11 буынды өлшем қара өлеңнен басқа да түрге арқау болған.

С.Мұқанов кезінде қазақ өлеңінде жыр мен қара өлең түрі ғана болды дейді. Заман ырғағы туғызған жаңа түр, жанрлар сол негіздерден керегін алып қажетіне жаратты да, әрі қарай өрістеді.

Шоқан айқындаған “өлеңнің” қара өлеңнен ырғағы бөлек.

«**Бозторғай**» дастаны. Белгілі түрколог ғалым В.В.Радловтың «Образцы народной литературы тюркских племен» атты еңбегінің үшінші томында жарияланған әдеби жәдігердің бірі – «Бозторғай» дастаны.

2002 жылы жарық көрген «Бабалар сөзі» көптомдығының «Діни дастандар» деп аталатын бірінші томында аталған дастан туралы былай делінеді:

«Бозторғай» дастанының негізгі идеясы – Ислам шариғатында харам болып айыпталған іспен айналысқандарды қатал сынау. Мұнда өсімқордың қармағына түске бір кедейді босату үшін екі баласын кепілге берген Әлидің іс-әрекеттері мен ерліктері шығарманың негізін құрайды. Дастанның түпнұсқасы бізге әзірше белгісіз».

Құран кітабынан негіз алған діни қиссалардың қайта жырлану фактісі көптеген шығармалардың зерттелу тарихында анықталып отырды. Мәселен, зерттеуші Г.Асқарова былай дейді: «Барша оқырман қауымға бұрыннан мәлім болған белгілі бір сюжетті ақындар өзара жарыса жырлап, шеберлік сынасу дәстүрі шығыс шайырлары үшін аударма немесе еліктеу деп танылған емес. Сол үрдіспен ғасырдан ғасырға ұласқан Жүсіп қиссасының жазба нұсқасының өзі Абдаллах ансари, Шахин Ширази, Әли, Шами, Дүрбек сынды талантты ақындардың қайта-қайта жырлауымен бірнеше мәрте жаңғырып, біздің дәуірімізге сан түрлі вариантта келіп жетті».

«Бозторғай» дастаны да ескі замандағы ислам дінінің сипаттарын, өзіндік ерекшеліктерін, артықшылығын баяндап, уағыздайтын діни қиссалар сарынындағы шығарма.

Зерттеушілер түпнұсқа туралы мәлімет жоқтығын айтады.

«Бозторғай» дастанының мазмұны дін тақырыбына арналған. Пайғамбардың күйеу баласы Әзірет Әлидің өсімқордан қарыз алып, мерзімінде өтеуге шамасы келмей қалған кедей адамға көмектесуі жайлы баяндай отырып, шығарма мұсылмандық шарттары, ислам ұстанымдары туралы еске салады. Әрі тілін кәлимаға келтіріп, кәпірлепдің қалай мұсылман болғанын баяндайды. Ислам әуелгіде Алланың хақтығына мойынсұнбай, қарсы күйде болғандарды қалай иландырып мұсылман еткендігі туралы өткен тарихтың шындық жайлары көптеген діни қиссалардағыдай «Бозторғайдың» да негізгі арқауы болған.

Ортағасырлық түркі әдебиетіндегі нәзирагөйлік, оның XIX ғасыр әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы ең әуелі діни желідегі шығармалар мен Құран мазмұнынан өрістеп отырады. «Бозторғай» да сол дәстүрдегі шығарма.

Осындай қисса-дастандар туралы әдебиеттану ғылымында зерттеу еңбектер баршылық. Бұл еңбектерде олардың жалпы мазмұны, түп негізі, басылымы, сақталу жайы біршама ғылыми түрде негізделген. Ал осы діни қиссалардың, оның ішінде қазақ арасына XIX ғасырда кең тараған, кітап болып басылып шыққан қиссалардың көркемдік ерекшелігі, өлең өлшемі, тіл кестесі, көркемдік тәсілдері туралы арнайы зерттеулер жоқтың қасы. Сол тұрғыдан келгенде, XIX ғасырда шығыстық негізде жазылған діни қиссалардың қазақтың төл әдебиетіне ықпалы, қазақ ауыз

әдебиетінің XIX ғасырдағы жазба дәстүрдің шығыс қиссаларын нәзирамен қайта жаңғыртудағы өзіндік сипаттары туралы арнайы зерттеулер жасаудың қажеттілігі бар.

Мәселен, бір «Бозторғай» дастанының көркемдік болмысына көз тоқтатып қарағанда бірталай ой қозғарлық дәлел, дәйек анықтала түскенін көрдік.

Дастанның баяндау мәнері – XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде кең тараған мәнер. Бұл құбылыс ежелгі эпос үлгісі – «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының баяндалу үрдісінде де анық. Яғни, осы тұста әдебиеттер ықпалдастығының бір елеулі фактісі көрінеді. Шоқан Уәлиханов қазақ өлеңін түрге бөліп, бес түрлі жанрлық бағытты көрсеткен. Сонда қазаққа кейіннен келген түрдің әнге салып айтуға икемділігін, ол түрде айтыс ақындары да, жыршылар да, әнші ақындар да өлең шығарып жүргенін айтып, бұл түрді «өлең» деп атағаны белгілі. Сонда мысал есебінде «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір нұсқасынан үзінді алады.

«Бозторғай» дастанын оқу барысында бұл шығарманың баяндалу үлгісі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырымен аса ұқсас мақамда екендігі көрінеді:

*Қиын жол қияметтің тар-ды дейді,
Бір жағы су, бір жағы жар-ды дейді.
Әзірет Әли, пайғамбар заманында,
Маңайында бір мүсәпір бар-ды дейді.*

Айтылу ырғағынан, стилінен әжептәуір алшақ екендігін зерттеуші маман емес оқырман да байқайды. Мәселен, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Рабғұзидің «Қисса-сұл Әнбиясы», т.б. шығармалардың жазылу стилі басқа.

«Бозторғай» дастанының XIX ғасырдағы қиссаларға тән дара сипаттарының бірі – оның өлең өлшемінде. Өлең 11 буынды өлшемде келеді. Ол – буыны 11 болып келетін қара өлең емес. Ырғағы, бунақтардағы буын саны жөнінен айырмашылығы бар түр. Дастанның тармақтағы бастапқы бунағының буын саны – негізінен үшеу болып келеді. Бұл «Бозторғайдың» шығыстық негізге тартып жатқан қыры.

Ал қазақтың төл мұрасына бұрып отыратын бір ерекшелігі – қайымның қолданылуы.

*Жоқтықта қинар нәпсі кәріп жанды,
Көреді ол мүсәпір атпас таңды,
Күнінде он теңгесін өтей алмай,
Енді жарлы мойнына өсім салды.
Жоқтықта қинар нәпсі кәріп жанды,
Көреді ол мүсәпір атпас таңды,
Күнінде он теңгесін өтей алмай,
Мың қысып бір теңгесін хатқа салды.*

Шығарманың шеберлік тәсілінде де өзіндік, көзге ұрып тұратын айшықтау тәсілдері аз емес. Мысалы, жұмбақ түрінің сабақтасып отыруы қызғылықты. Әуелі «бір, екі бола алмайды», онан «екі, үш бола алмайды» деп басталып онға жеткен жұмбақ жасыру тәсілі ұтымды.

Осы жерде бұл діни жұмбақтардың сол кездің айтыс ақындарының шығармашылығында кең орын алған дін айтыстарына ықпалы болғанын байқауға болады.

Шығарма бастан-аяқ ислам дінінің адамгершілік негіздерін баяндауға құрылған. Негізінде, оқиғаның өмірден алынғандығы көрінеді.

Имандылық негіздерін орнықтыруда әдеби мұраның ықпалы өлшеусіз. Соның ішінде шығыстан тараған діни қиссалардың бірі – «Бозторғай» дастанының ғибраты да сол мүддені көздейді.

«Жақсылықты Алла жаратты және соған сәйкес ізгі адамдарды да жаратты. Олардың бойына жақсылықты, сүюді сінірді, жақсылық жасауды, сүю қасиетін дарытты. Алла тағала жаңбырдың көмегімен қаңсыған, кепкен жерге жан бітіргендей ізгі адамдардың көмегімен жақсылық жасауды, сүю қасиетін дарытты. Жақсылық жасауға ниетті жандарды соларға қосты. Алла тағала жаңбырдың көмегімен жақсылық аңсаған жандарды да тірілтеді.

Сонымен бірге шығармада мифологиялық тәсілдің қолданылғаны да байқалады. Мысалы: Әлиді кішкентай торғайдың алып ұшып кетуі. Шығармада тұспал элементтері де бар деуімізге болатын сияқты. Не шара болса да, Алланың ісі екендігі нақты да, тұспалмен де жеткізіліп айтылған.

Шығарма идеясы – қағынған кәпір жұртын ислам дініне енгізудің тарихын баяндау мақсатын да көздейді.

Шығарма тілі туралы айтар болсақ, ол халықтық тілде жазылған, онда діни, жалпақ жұртқа ауыр ұғымды кірме сөздер көп емес.

Дастанда диалог элементтері, сахналық шығарма нышандары да бар. Жұмбақ-жауаптан тұратын шығарма құрылымы, сюжеті ықшам, ширақ, иланымды.

Шығармада адам мінездері де суреттеледі. Әзірет Әлидің кісілік қасиеттері басқа да қырларынан ашыла түседі. Сонымен қатар момын кедейдің, басқа діндегілердің, молданың, өсімқордың кейіптері, қараша үйдегі кемпірдің өзіндік даралық сипаттары анық көрсетілген.

Шығарманы жырлаушы өткір, ұтымды сөздерді киюын тауып кірістіріп, орынды қоланып отырады.

Аллаға қиындық іс басына түспей тұрып сыйын деген құлаққағыстың да өз мәні бар. XVIII ғасыр соңында Көтеш ақын «Алыстан кедейліктің алдынан шық», – деген. Тұп-тура үндестік болмағанмен, қисындары ұштасып жатыр.

«Бозторғай» – XIX ғасырда қазақ арасына ислам дінін уағыздауда өзіндік орны болған шығарма.

Бұл дастанның қарапайым жандардың күнделікті тұрмыс-тіршілігін баяндаудағы реалистік сипаты аса айқын көрінеді.

«Алғашқы мұсылмандардың өте кедей тұрғандығы, яғни, аса қарапайым тұрмыс кешкендігі, тіпті қуғынға түскендіктері тарихтан белгілі. Мәселен, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарға қатысты қасиетті Құранның «Зуха» сүресінде: «Сені жетім халінде тауып орналастырмады ма? Сені абыржуда көріп, байытпады ма?» делінген.

Әзірет Әлидің әкесі Әбутәліптің де кедей адам болғаны жөнінде діни аңыздарда айтылған.

Жалпы Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар мен оның төрт әділетті халифтеріне байланысты дастандардың басым көпшілігі бұқара халықтың ауыр тұрмысына назар аударуды насихаттай отырып, ауқатты байларды сынайды.

Діни қиссалардың, олардың ішінде «Бозторғайдың» XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіне тигізген ықпалы айқын. Бұл туралы «Бабалар сөзі» жинағының түсініктерінде айқын тоқтамдар жасалған. Діни айтыстардың XIX ғасырдан бастап қанатын кең жая бастау фактісі туралы айта келіп, томды шығарушылар жасаған

мына тоқтамдар негізді әрі нақты: «Сөз жоқ, айтыс жанрының осы түрінің тез таралып, дамуына Қазан, Уфа, Орынбор, Ташкент, Бұқара, Самарқанд қалаларындағы діни-ағарту медреселерінде білім алған, мұсылмандық шығыс әдебиетінен мол сусындаған сауатты ақындардың әсері көп тиді. Олар араб, парсы тілдерін жетік білумен қатар, ислам шариғаты мен Пайғамбар хадистерін жете меңгерді.

Әдетте, ақындардың діни айтыстарының негізгі тақырыптары: Құран Кәрім аяттары, Пайғамбар хадистері, әулие-әнбиелер тарихы, шариғат ережелері, иман шарттары.

Мұндай айтыстар қарсыласын жеңуді ғана көздемеген. Исламды насихаттау үшін де маңызды рөл атқарған. Осындай айтыстарға «Шөже мен Кемпірбай», «Тұрмағамбет пен Ермұрат», «Жүсіпбек қожа мен Шөкей қыз» сияқты айтыстарды да жатқызуға болады».

«Бозторғай» дастанындағы Әзірет Әлиге қойылған сауалдар, Әзірет Әлидің қарсы сұрақтары діни айтыс үлгілеріне тәсіл жағынан нақтылы әсері болғаны байқалады.

Молда айтты Әлиге: – нанармысың?

Менің айтқан тілімді алармысың?

Жұмбақ қылып айтамын он ауыз сөз,

Бір ауызын қалдырмай табармысың?

Әли айтты молдаға: – нанармысың?

Менің айтқан сөзімді алармысың?

Тапсам таптым, таптасам өлемін ғой,

Тапсам үш ауыз сөз айтайын, табармысың?

– Сөйлейін сөйле десең, Жаппар құдай,

Шарапаты Мәдинаның тұрар былай,

Дереу басың кесермін, тапшы жылдам,

Екеу, үшеу болмақ жоқ, оным қалай?

Үндерде не үн жаңа – Құран үні,

Түндерде не түр жаңа – Қадір түні,

Ол неге үшеу болсын, кәпір дұшпан,

Жаратқан бір құдай-ды ай мен күнді.

«Бозторғай» дастанының рухани, әдеби ықпалы мен мәні туралы зерттеуші ғалымдар А.Қыраубайқызы, Б.Әзімбаева, А.Жақсылықов өз еңбектерінде көркем тұрғыдан бағалайды.

Бұл дастанның көркемдік сипатын саралауда оның жанрлық ерекшелігі де айқындала түсуі қажет. Қазіргі кезеңдегі қиссаларды зерттеудің көкейтесті мәселелерінің көпшілігі «Бозторғай» дастанына да қатысты.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ТОЛҒАУ ӨЛЕҢ ҮЛГІЛЕРІ

Жанак Сағындықұлының кейінге сақталып жеткен жыр мұрасының ішінде оның “Рүстем төреге айтқан сөз” арнауы – поэтикалық қуаты мықты, XIX ғасырдағы арнау өлең үлгілерінің ішінде елеулі орны бар шығарма.

XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілін арнайы зерттеген ғалым Қ.Өмірәлиев арнау өлең жанрындағы тілдік дәстүр, сөз қолданыс ерекшеліктері жайлы да ой қозғап отырып былай дейді:

б) Қазақ поэзиясында сипаттай, суреттей айтылатын жоқтау, мақтау түрінде келетін арнау өлеңдер өзінің сөз таңдау, сөзге поэтикалық мағына беру, белгілі бір грамматикалық формаларды ерекше бөлек қызметке шегу жағынан, әрі синтаксистік жүйесі жағынан өз алдына бір бөлек топ құрайды.

Яғни, бұл үлгіде де қазақ поэзиясында мұралық, дәстүрлік, жалғастық әсер-ықпал ізі жатыр”.

С.Мұқанов Шернияз ақынның “Баймағамбет сұлтанға айтқаны” өлеңін баяндай келіп осы жырға түр жағынан да, мазмұн жағынан да ұқсас жырлар XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде көп ұшырасатынын айтады.

Жанақтың “Кәрібай болысқа айтқаны”, “Сәнияз төреге айтқаны”, “Торайғыр шоңға айтқаны” дейтін толғау-арнауларында өктемдік пен үстемдікке айтылатын ауыр сөз “Рүстем төреге айтқан сөз” арнауында зор әлеуметтік жүк арқалаған заманалық, дәуірлік сөзге ұштасады.

Жанақтың бұл арнау өлеңі Махамбеттің Жәңгір ханға, Баймағамбетке, Шернияздың Баймағамбет сұлтанға, Сүйінбайдың Тезек төреге, Құлыншақ ақынның Көлбайға, т.б. арнауларымен үндес. Соның ішінде Сүйінбай мен Шернияз арнауларымен мәндес. Үстемдікпен астам сөйлеп, асып-тасыған билік иелері өздерін мақта дейді. Ақын “мақтамен бауыздап” отырып мақтауын келістіреді.

Жанақ ақын қазақ поэзиясының ежелгі міндет-мұратының үлгі, үгіт, өнеге сөз айтудың желісімен, арғы-бергі, жақсы-жаманды сөзге тартып, жүрекке түрткі салып сөз бастайды. Сәлем қайтаруға да қыры келмей қырсығып отырған Рүстем төреге елдік ежелгі мұраттарды көлденең тастай отырып тіл қатады.

*Ат – биеден туады, алып – анадан,
Ел – ағадан азады, тон – жағадан.
Өлексе өлекшіннің аңдығаны,
Арлан бөрі соғады тау сағадан.
Сергелдең сейіл, серуен кезеңінде
Ер аттан мұқалады, ат тағадан...*

Бұл арнау – бастан-аяқ оқиғасы бар, сюжетті, құрылымды өлең. Жанак Рүстем төреге келу жайын баяндап, арғы-бергінің өмір сабақтарын жырлап тұрғанда Рүстем төреге сый-сыяпат әкелген балықшы мен аңшыны көріп, сол жайды баяндайды.

Қарқаралыдан арнайы іздеп келгені төре екенін, заманның беталысын, төренің ат пен түйе жетектей келгендерді жылы қабақпен қабылдап отырысып, оның асылдан қалған сынық екенін, өзінің келу жайын былайша сөйлейді.

*... Беру үшін келген жоқ, алу үшін
Ат мініп қайтайын деп, шапан киіп.*

*Біреу айтты Рүстем қастайды деп,
Жасқанбаған бетіңді жасқайды деп.
Барсаң аман қайтпассың, тоқта деді,
Ашуланса басыңды ап тастайды деп.*

*Кейбіреу, Жанак, тілің ащы деді,
Бетің қайтпай араның тасты деді.
Ащы тілмен төрені сұғып алып,
Алғызып-ақ қайтарсың тасты деді.*

Өзінің сонда да тоқталмай келгенін, өлеңде дара екенін, ештеңеден тайсақтайтын күйде емесін көлденең тастай сөйлеп, төрені шымшып, тістей, тиісе шүйлігеді.

*Мен тоқтамай келіп ем барамын деп,
Озып жүрген өлеңге дарамын деп.
Тілім ащы болғанымен, заһары жоқ,
Жылан емес, әншейін арамын деп.*

*Бас алуға отырсың, кісі таппай,
Бір басылсын төренің араны деп...*

Балықшы мен аңшының келісі Жанактың тілін онан әрі ащылай түседі. Тазаны былықтырып былғадың, жазықсызды жазаладың, қысылғанда ақыл тапқан, абыройы асқан атаңның ел алдында жеткен биігін аласарттық деп жазғыра сөйлеген сөз төреге жақсын ба?

*Аруағын атаңның боққа былғап,
Төмен болдың тұғырлас тұсыңнан да.
Ошақ басын, от басын аңдимын деп,
Бастан бақыт, айрылдың құсыңнан да...*

Рүстем шамданып, қылыш көтереді. “Домбыраңды таста!” – деп ақырады. Жанак тізгін тартып, айылын жиса – Жанак болар ма?!

*Тастар болсам, басында бастамаймын,
Жон терімді тілсең де таспадайын.
Бас кеспек болса-дағы, тіл кеспек жоқ,
Мен, сірә, домбырамды тастамаймын.*

Әрі қарай елге тыныс болар ер болып тумаған Рүстемді ел басына түскен ауыр күндерге айыпты етіп толғанады.

Жанактың бұл арнау өлеңі зар заманның, орыс пен Қоқан езген елдің ауыр күйін соншалықты айқын, анық мәнде өлең сөзге көшіріп жеткізу шеберлігімен айрықша аталуы тиіс. Биліктегі түрлі реформалар, жердің бөтеннің меншігіне ауысуы, еңсені көтертпеген алым-салық, жүдеп, жұтаған жұрттың бас көтертпес қайғылы күйі ақынның жанын безек қақтырып, тыншу тапқызбайды. Өлендегі қайсыбір қисынға қарап Жанак расында да ат мініп, шапан киіп қайту үшін келген деуге әсте болмайды. Бірдеңеге дәме етіп келген адам, кішірейе сөйлеп, объектісін кіршіксіз мәнде көтермелеп әспеттесе болар еді.

Жанактың Рүстем төреге келісі – тарихи миссия. Махамбет ақын айтатын “ақырып теңдік сұрау”.

*Береке көптен деген, жылдан жылыс,
Ер ұл туса болады елге тыныс.
Сөйткен ер ұл сен болсаң, тумай-ақ шөк,
Сен туған соң елімнен шайқалды ырыс.
Тұқымы азып төренің тұқыл болып,
Болат ағып бұл күнде болды мырыш.
Шабар болсаң, датымды айтқызып шап,
Дат айтқызбай шапқан жоқ атаң қылыш.
Арғы тегің Қанішер Абылайдан
Үш жүздің баласына қанат жайған.
Абылай да сенше қан ішкен емес,
Жаудың қанын ішетін ашып майдан...*

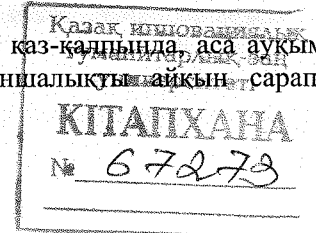
Мені өлтіретіндей қорзданып қанжар көтердің, артыңды ойла, Ботақанды өлтірем деген Абылай атаңның күні қалай болғанын есіңе ал дейді. Әйгілі Көтеш ақынның “Абылай, Ботақанды сен өлтірдің” өлеңі де сол тарихта болған, Абылайдың Ботақанды тірідей көрге көмгізген жағдайдың салдарын еске салады Жанак ақын.

*... Ботақанды Абылай өлтірем деп,
Заманы бола жаздаған алмағайып.
Сол себепті сен тұрмақ атаңның да
Көкшетаудан табаны кеткен тайып.*

Жанак аса ащы өмір фактілерін, Рүстем төренің параға құнығып, былыққа бөккен тірлігін жиренішпен айыптап сөйлейді. Айтпаған ештеңе қалдырмай, төренің төрдегі басын төменге тастап, сөз нөпірінің табанына салады.

Жанак бұл арнау өленде елдің, қазақтың сол дәуірдегі, басшысы басынан шіріген балықтай болған күндегі күйін кеудесін күйік кернеп отырып ағыл-тегіл төгеді. Қазақтың дәурені өтіп, үйі жығылып, күрке тігіп отыр, бірте-бірте күркеден де айырылатын түрі бар деп қауіп ете сөйлейді. Жердің тарылғанын, елдің азып-тозып бара жатқанын, іштегі шерін тарқата сөйлемек болып, әдейі іздеп келгенін айтады.

Берекесі кеткен бейдауа тірліктің қаз-қалпында, аса ауқымды әлеуметтік мәнде, заман ағысын соншалықты айқын сараптай

сөйлеген Жанақ ақын сөзіндей сауатты Сөз – сол кезеңнің әдебиетінде жоқ десек те болатындай. Орыс, Қоқан билікті қолына алған қазақ жерінің жамыраған, келер күні күмәнді береке қашқан құтсыз күйін дәл осыншалықты нақты, әр жайды: биліктің әділетсіздігін, тұрмыстағы баянсыз күйді, ел мінезінің өзгеге бет бұрған, қасиеттен айырылған қасіретті күйін дәл Жанақ ақындай нақты, әрі поэтикалық қуаты мықты, тілі жанды, қызулы, қаны шашыраған сұмдық шындығын көкейге құя сөйлеген сөз зар заман ақындарының басты сарыны – ел азаттығын алға шығарған азаматтық поэзияның үздік үлгісін қалдырғандарын қазақ әдебиетінің тарихында некен-саяк. Бұл – әдебиет тарихындағы айтулы тұлғалардың шығармашылық мұрасын құнын түсіре сөйлеу емес.

Жанақ ақынның соншалықты өктем, өтімді, өткір тілді өлеңінің бағасын танудағы әлі айқындала қоймаған бағыттарға барлау барысында ашыла түскен әдеби дамудың айғақтары.

Жанақ Рүстем төреге ат мініп, шапан киіп қайтайын деп, келмегенін, алыстан ат арытып келуі – тағдыры талқыға түскен ел мұңы, ел жайы екенін өз өлеңінде ашып айтады. Кесел, кесапат жайлаған кедей өмірдің, келеңсіз тірліктің көлеңкесі түскен арнау өлеңнің бір тұсында ақын былайша ағынан ақтарылады:

*Хан түңілді бұл күнде халықтан да,
Ханнан мүлде халық та жалыққан ба?!
Халық – дария, хан – балық емес пе еді?
Судан шықса жан кетер балықтан да.
Ат шалдырар қалмады айтарлық жер,
Алыс жүріп келгенде, жалыққанда.
Ит кемірсе тоймайтын бір қу асық
Қайырым-мейірім жоқ зарыққанда.
Кедей кер, кесел мінді көралымды,
Дуа кетті қасер мен ғарыптан да.
Ордан орғып түсетін өрен тұлпар,
Аттай алмай арып жүр арықтан да.
Шерімді шертіп әдейі сөйлейін деп,
Әдейі іздеп келіп ем, барып ханға.
Кімге ауыр, кімге жеңіл, айтшы, төрем,
Ел ұйқысын, ер күшін сарыққанда.*

Арманын арылып айтқан ақын Рүстемнен әлде де үміт арта сөйлейді. Есесі кетіп бара жатқан еліне не болар деп, атасы Абылайдың қазақтың кегін қуған тарихын алға тастай сөйлейді. Қазақ үшін Абылайдың “арыстанның аузынан жемін алып” күреспен ғұмыр кешкен ғибратын көлденең тартады.

Рүстем төре жібіп, Жанаққа: “Айтқаныңның бәрі рас”, – дейді. Алам деп келгенін сұрауға мұрсат береді.

Жақын адамына беретінін бер, сенің де абыройың, менің де Жанақ атыма лайық болсын деген Жанақтың иығына Рүстем төре “Жақын адамға қимайтұғыным еді”, – деп, жанат ішік жабады.

Жанақ ақын осы тұста қазақ салтындағы ақындықтың бар өтімділігін, қадірін көрсете, көтере түсер бір ерке қылық жасайды. Тапқырлықты, тура сөзді, түгел сөзді түсінген, соған тоқтаған қазақы дәстүрдің салтанатымен Рүстем төрені де тырп еткізбей, дегенін істеді.

Жанат ішік жақсы ғой, бірақ менің сексен тымақ, көне етік, кір-кір мата көйлек, жамаулы шалбарыма келіспей тұр, тозығы жеткен киімдерім қорланып, оған өштесуі мүмкін, сондықтан кие алмаймын деп уәж айтады.

Киімін тұтас жаңалап, ат мінгізсе де, Рүстем төре ақынның көңілін таппайды. Ер-тұрманын жаңалап беруге мәжбүр болады. Ақын енді мінген ат, киген киімге лайық кәделі қын мен пышақ керек дейді. Күмістен қын мен пышақ әкеліп беріп, енді сұрайтының бар ма деп, түгендеп болғандай күй танытқан Рүстемнің алдында Жәкең әрі қарай көсіледі. Сөз тауып айтып, қисынын тауып, қиуадан шауып тозығын алады. Сонан әрі ханымының күйін айтып, бұлғын мен жанат киіп бұл барғанда, кір көйлекпен алдынан ол шыққанда ұяттан жерге кіретінін, ханымсыз ханның да сәні болмасын, сүйген жарға да кәделі сый қажетін айтады.

Рүстем төренің ханымы Жанақтың әйеліне асылдан киім тартады. Жанақ енді де тоқтамайды, қасындағы қара шал жолдасының жоғын түгендейді. Рүстем төре Жанақ сыбағалы, олжалы болды, енді жөн сөйлер десе де, Жанақ ақын ар жағынан “айт-айтшылап” буып тұрған өктем, өркеуде ақындықтың сөзін тауысып айтпай тоқтамайды. Өлеңнің өрісіне, өрбу барысына қарап Жанақ құныққан екен деген ой келмейді, ақынның Рүстем төренің байлығы кедейшілік күйзелткен елді жарылқауға жетпесін көре

шұқитындай астар бар. Елдің жоғын беріп түгендеу, тауысу мүмкін емесін ақын осы бір үдете сөйлеп, Рүстемнің байлығын үдере көшіріп алғандай оқиғаны арнау өлеңде әбден тауысып сөйлейді, бар ақиқатымен ашып-жайып алға тастайды.

Барын бердім, жарылқадым деп отырған төреге Жанақ тағы да: “Бір ұртың май, бір ұртың қан” деп тиіседі. Мен түгіл қыдыр бата берсе де, Абылайдың тағы астыңа енді тимейді деп шырылдаған шындықты айтады.

Ақыры төренің Аққұмай деген тазысы да Жанақтың еншісіне айналады. Ақын бұл арнау өлеңде әрбір кәделі бұйымды қалаған тұста, өз өмірінің бар күйін, ақындық ғұмырдың көлеңкесі мен беткейін, аласарған шақтары мен биікте тұрып өктем сөйлер аруақты, киелі күшін қатар өріп отырады. Алма-кезек арпалысып, алмасқан дүниенің мұраты мен мақсаты, пенделік күйі, ақпа-төкпе ақындық күдірет түскен бұл арнау өлең – қазақ әдебиетінің тарихындағы айтулы арнау өлеңдердің қатарына тапқыр сөз, шешен тіл, жүйрік ой, әлеуметтік үн қосқан айрықша арнау.

Аққұмай тазыға келгенде Жанақ ақын ақтарылып-төгіліп өзінің ақындық тағдыр, пенделік күй, пенделік мұңын жырлайды.

*Он бесімнен, Рүстем, айттым өлең,
Жан жабығып, бұл күнде тозды денем.
Жас күндегі балалық өз алдына,
Қартайғанда бір бала болад деген.*

*Қыран осы ойдан ұшқан құздағы аңға,
Іркілмей өлең айттым қара, ханға.
Өлмей тірі кім қалды, ойла, төрем,
Бұл опасыз дүниеге келген жанда.*

*Мен түгіл, жыр теңізі Бұқар да өткен,
Өлмек үшін туганбыз, оны да аңда.
Қалауым көре түсер көрнекті емес,
Деп жүрме, Жанақ, шіркін алжыған ба?!
Солтабайды берген жоқ, тақсыр, сіздей,
“Қозы Көрпеш – Баянды” айтқызғанда...*

Жанақ әрі қарай тұлпар ақынның құрыш тұяғы мұқалған күйін, үйі өртеңгір кәріліктің бұған да тиісе бастағанын, қызығы кетіп, қызуы азайып кетіп бара жатқан ғұмырдың, аласұрған, ауыздыққа көнбес ақын ғұмырдың тұсала бастаған тұсындағы жан жабығуын асқан, үздік, үзіліп сөйлеген шын сырмен алдыға жайып салады. Шығармашылық тұлғаның жан мұңы, жабыққан күйі әлемдік лириканың небір үздік үлгілерімен үзетгі қағыстыра төгіледі. Ақын осы тұста қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі, көркем сөздегі мәңгілік тақырыптың бірі адамның ғұмыр жас кезеңдері, оның ішінде тырп еткізбей ұстап, мысты құртар кәріліктің дағдарысы жайлы ғажап айтады.

*Және дағы азайды кірер үйім,
Үйі өртеңгір кәрілік тиді қиын.
Арманым жоқ, аз емес көпті көрдім,
Қазақтың құрметі мен көрдім сыйын,
Моласындай бақсының тұрған оқшау.
Бара алмаймын бас қосқан болса жиын,
Өз көзіме өрескел көрінеді.
Жас күнімде жарасқан сәнді киім.
Бар қызықты кәрілік алды тонап,
Бет-ауызды шиырлап салды жолақ.
Ошарылып келді де жатып алды,
Күндіз болса түстеніп, түнде – қонақ.
Тіл икемі тісті алып, көздің нұрын,
Ебі кетіп еріннің болдым олақ...*

Жанақ ақын қарттықтың ендігі бір құмары саятшылық екендігін айтуда бұл қызықтың қазақ ғұрпындағы шынайы күйін суретпен сөйлеп ашады. Аң қуудың, олжалы қайтудың иен далада ғұмыр кешкен қазақ баласы үшін қызығы бөлек екендігін тағы бір мойындатар өлеңмен өрілген ой оралымдары қазақ әдебиетінің көркемдік алымын, биікті жаулаған өрелі өрісін, өлеңдік жаратылыстағы өзіндік өлшем-танымын және бір айқындай түседі.

Рүстем төре қайтарда Жанақ ақыннан еліңе не айтып бармақсың деп сұрайды. Малға, пұлға жалданбаған, елінің жүрегімен жүрегі бірге соққан азулы, айтулы, асқақ Жанақ елге шынын айтып баратынын, ол шыны елдің ендігі тағдырымен

астасып жатқан дәуірлік, заманалық, тарихи шындық екенін тағы бір мәрте шыңдап өтеді.

Ақынның бұл тұстағы толғанысы азаматтық рухпен суарылған, азатшылдық сарынға бөккен, зар заман дәуірінің бұқарашыл, күрескер үні. Хан мен қара тең болып, хандық биліктің 1822 жылғы Ереже бойынша жойылғанынан кейінгі уақыттың бұлдыр болашағын ақын айқын болжайды. Елде теңдік қалмағанын, ханнан қайрат кеткен, байдан қайыр кеткен кезеңнің ұрысы бел алып, батыры құрып бара жатқан дәуірдің бір сырын ақын былайша толғайды.

*Жуан қамшы топ бастар көсем болды,
Елірмелі екі есті шешен болды.
Би кетті малдылардың айтағында,
Пәленді мұқатып бер десең болды...*

Ақын Рүстемге елінің тағдыры талқыда жатқанда, ненді мақтаймын деп төреге ауыр әлеуметтік салмақ сала сөйлеп, қоштасады. Қазақ баласы басын қорғалаған заманның беталысына барлығымыз ығып кетіп бара жатырмыз, келер күн жұмбағымен қорқытады деген қорғасын салмақ мұңмен арнауын аяқтайды.

*Алдыңда күткен күннің түсі суық,
Бізді соған барады өмір қуып.
Көріспесек ал, төрем, хош-аман бол,
Көрісем деген үміттен қауіп жуық...*

Қазақ әдебиетінің тарихында Шернияз ақынның “Баймағамбет сұлтанға айтқаны” арнау өлеңі әлеуметтік ащы үні айқын, асқан шебер шендестірулермен өрілген өткір өлең есебінде танылған. Шығарма жайлы алғашқы ғылыми негіздеме жасаған зерттеушінің бірі С.Мұқанов оның бірнеше басты сипатын саралай келіп, көлемі аз болғанымен, Шернияз жырын бірнеше мәнді, саяси, әлеуметтік, көркемдік маңызы бар шығарма деп бағалайды. С.Мұқанов бұл арнау өлеңді поэма деп таниды.

Қазақ әдебиетінің тарихында ханға қасқайып сөз айтқан, мінін де көрсетіп, тезге де салып, абыройын асыра отырып та сөйленген сөз үлгілері аз емес. Алайда, Жанақ пен Шернияздың арнаулары

мен Сүйінбайдың Тезек төреге арнауындай өткір мазакқа құрылған арнау жоқ деуге болады. Сүйінбайдың арнауы жайлы, ақындығы жайлы, оның әлеуметтік бояуы қою батыл сөзі жайлы айтқанда да оның Жанақ ақынның Рүстем төреге, Шернияздың Баймағамбет сұлтанға сөйлеуіндей ел мұнын қозғап сөйлеуі, өлеңдегі алма-кезек ауысқан ақ пен қара желілер аталып отырады.

“Сүйінбай да Шернияздың Баймағамбет сұлтанға айтқаны сияқты Тезекті мақтап, жамандап және оның қызы мен әйелі туралы ете ұқсас өлеңдер айтады” (Х.Сүйіншәлиев).

Осы тұста аталған үш арнаудың әуелгі үлгісін Жанақ ақын салған болар деген ой қылаң береді. Жанақтың өмір сүрген дәуірі бұл ойымызды бекіте түсетіндей.

Шернияздың “Баймағамбет сұлтанға айтқаны” арнау өлеңінің бірнеше нұсқасы сақталып жеткен.

Жанақ ақын Рүстем төреге айтқанында елдің күйін әріден қозғап сөз ете өрбітеді. Рүстемді асылдан қалған қиық деп, “бетінді жасқайды, қаһары қатты десе” де қарамай келгенін айтудан бастап, балықшы мен аңшының сый-сияпатын көріп, төтесінен, ащы тілін аяусыз безеп тиісе кетеді:

*Жазықсызға тартқыздың жазаны да,
Былықтырып былғадың тазаны да.
Адал тамақ өтпейді тамағыңнан,
Ұрлық етіп салмасаң қазаныңа.*

Шернияздың арнауы да сұлтанға ел ұстаған ханзаданың ұрпағы деп көтермелей сөйлеп сәлем беруден басталады. Өзінің күйі кеткен қалпын жеткізіп, басымды алсаң да мақұлмын дегендей момақан сөйлейді. Шапанын жапқан Байекеге “Қайтып алам дегенің не, онда кимей-ақ қойдым” деп қыр көрсете, мінез білдіре ішке кіреді.

Баймағамбет “Мені жамандап сөйле” дегенде Шернияз:

*“Шыдамай шерің қозғап шынын айтса,
Қылышпен алтын сапты басты аларсың”, –*

деп қауіп ете сөйлейді де, іле-шала тілінің уын төгіп-төгіп жібереді. Жанақтың Рүстемге айтқан елдің басшысы азып, басына күн туған

замандағы күйімен сабақтастыра сөйлеуіне Шернияз аса үндес. Заманы бір екі жыр жүйрігі жарыса сөйлегендей көрінуінің қалың қатпары, тарихи негізі жаттың қолтығында қалған қазақ дейтін ғаріп жұрттың мұны мен зары болатын.

*Ар жақта Арынгазы дүмбірлеген,
Баеке, елің бар ма бүлдірмеген.
Төре кетіп төбеде төбет қалған,
Туып тұр ел басына бұл күн деген.*

*Кешегі Исатайдай асыл ерді,
Кәпірге ұстап бердің тіл білмеген.
Қазақтың қара жұртын быт-шыт қылған,
Төре емессің, төбетсің дым білмеген.
Айдаттың жалғыз батырың Исатайды
Сенен де қалмақ жақсы шүлдірлеген.*

Рүстем “Таста домбыраны!” – деп ақыра сөйлегенде Жанақ ақын айылын жимаған. Шернияз Баймағамбет қылышын суырып басын шаппақ болғанда кішірейе сөйлеген кеп танытып, Байкени бәрібір апаратын жеріне апарып тастайды. Ата жолын алға тарта сөйлеп, сұлтанның өз жұртын өзі талаған сұрқия сұмдығын әшкерелейді.

*Өз атың жұртқа мәлім, Баймағамбет,
Патшаға сексен қара ат байлаған бек.
Түсіріп жау жығасың жаға ұстаған,
Сібірге Исатайды айдаған бек.
Шеріңнің басын алсаң жалпы жұртың*

Жанақ шынайы ер туса елге тыныс боларын, Рүстем туғалы елінен ырыс шайқалғанын айтады. Төре тұқымы азып, тұқыл болды, болат ағып бұл күнде мырыш болды дейді. Рүстемнің арғы тегі Абылайдың қазақ үшін жасаған қамын, артық туған Абылайдың өзі елге тисем деп Көкшетаудан іргесі ауып кеткенін, жалпы хан тұқымының арғы-бергі игілігі мен саясатын ақтарып-төңкеріп Жанақ сөйлесе, Шернияз ақын Байеке сұлтанның жеті атадан үзілмеген билік

жөнін мақтан тұта сөйлегендей болып отырып, бүріп-бүріп тастап кетуден бой тартпайды.

*Байеке, Исатайдай бола алмайсың,
Исатай қонған жерге қона алмайсың.
Исатайдың бір күнгі расхотын,
Ұстаймын деп құрисың, оңалмайсың.*

Жанақ Рүстемнің ханымына жылы сөз арнап, артық туған ханымның жөні басқа, хан ұлына баласа болар деп, түсі игі ханым ханға лайық, жомарт мандай, нағыз “ер көркі әйел” деп жылы жырлап, өзінің сүйіп алған жарына ханымнан сый-сияпат алған.

Шернияз сұлтанның алты қызы мен ханымынан құдай сүйер қылық, көз тоқтатар тартымдылық таппайды. Бетке шауып тұрған сиықсыз әлпеттерін ащысы басым, әшкере сөздің талауына салады.

*Шеріңнің сөйлер сөзге тасуын-ай,
Аруағы алдиярдың асуын-ай.
Ханымның мұрны қайқы, бойы аласа,
Келбеті мегежіннің қашырындай.
Көп иттей күшіктеген құнжың қағып,
Жататын шығар тыр-тыр қасынып-ай.
Тұрпайы ит, шошқадан былай емес,
Баеке, көргенімді жасырдым ба-ай.*

Қ.Жұмалиев Шернияздың Баймағамбетке арнауындағы мақтаудың астары, мысқыл мен кекесін, Исатай мен Баймағамбетті қарама-қарсы қою әдісін, “мұз боп қатқан” ескі кегін, ішкі сырын, Исатайға деген шын көңілін, тарихи мәнін айғақтай отырып, ғылыми мәнін айғақтай отырып ғылыми негіздейді. Исатайға деген ел ықыласы, халық аңсауымен астасып жатқан Шернияз жырының элеуметтік мәнін айғақтап сөйлейді. Таза көркемдік таным, талғам тұрғысынан таразыға тартады.

Жанақ ақынның “Рүстем төреге айтқаны” арнауы мен Шернияздың “Баймағамбет сұлтанға” арнауында өзгенің ырқында кетіп бара жатқан “Қазақ дейтін ғаріп жұрттың” (Дулат) күйзелген күйі, замананың ызғарлы желі, суық күндер мен бұлдыр болашақ жайлы жүрек қауіпі айқын. Бұл арнау өлеңдердің азаматтық үні, азатшылдық рухы да айқын. Шернияздың ақындық өрісі қазақ

тарихының, азаттық күрес тарихының айқын бір белесі – Исатай-Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтеріліс тарихынан тараған шығармашылық ағын.

Жанақ ақынның Рүстемге арнауының да туу себебі сол кезеңдегі тарихи жағдай, Қоқан хандығы билеген өңірлердің әлеуметтік ахуалы шындығымен астасып жатыр. Қазақ әдебиетінің тарихында XIX ғасырдағы сөз өнері – сан жанрлы, көп мәнді, көп кырлы, салмақты да сара шығармашылық. Сол әдеби мұраның бір арқауы – арнау өлең.

Бұдабай Қабылұлы – қазақ әдебиетінің тарихында терме, арнау, өлең, толғау айтқан; жоқтау жанрында өзіндік ағыс қалдырған дарын.

Бұдабай толғауларында адамның жан күйінің сырлары, кісілік мұраттар, адам өмірінің өтпелі кезеңдері баяндалып отыруында дәстүрлі ақындық мектептің үлгісі айқын.

Бұдабай ақынның «Әйкеге жоқтауы».

Әйке болыстың атып өлтірілуі, кісі қолынан өлуі ашындырған.

Шұбыртпалы Ағыбай батыр бастаған қол Сыр бойына асығыс жеткен. Екі елдің арасындағы жаулыққа ұласып кетер қолайсыз жағдайға Бұдабай араласып, араша тұрады.

Ағыбай жоқтау өлеңді тыңдаған соң: «Әйкені бір қыпшақ өлтірсе, енді бір қыпшақ тірілткен екен» деп тоқтағаны туралы әңгіме қалған.

Бұдабай осы жоқтау өлеңде жеке бас қайғыны жалпыұлттық, әлеуметтік ауқымда алып, сол дәуірдегі жоқтау өлеңдердің көпшілігінен көркемдік жағынан оқшау бір үлгі туғызған. Әйкенің адамшылық сипаты ауыл арасының ауқымында емес, елдік өреде ашылады.

«Әйкеге жоқтауы» өлеңінде «қарадан шығып хан болған» Әйкенің өлімін Бұдабай жеке адамның күншілдік әрекеті деп емес, отаршылдық саясаттың аяусыз қасіреті есебінде ашқан.

Бұл жоқтау өлеңде жоқтау жанрының көркемдік ерекшелік, жасалу заңдылығындағы айқын бір сипат – тіл өрнегі, тіл айшығы мейлінше үздік өрім, ойлы, отты оралым автор тілінің даралығымен назар аударады. «Ай батқандай қылдың да, Адастырып жөнелдің», «Орынды болдың орасан, Мыңжылқының тауындай», «Көпке

пайдаң көп тиді, көктемдегі жауындай», «Өте шықты сұм заман, бәйге атының шаңындай», «Жасаған, саған не жаздым, Тасқынымды басқандай», «Ішім жаман мұздады, Бөрі көрген ылақтай», т.б.

Жоқтау Әйке өлімінің қалай қапыда болған оқиғасын, қазаны есту, өлікті жерлеу рәсімдерін баяндай отырып, Әйкенің өмір жолын, артық туған қасиетін, елі мен жеріне қадірін небір сөз алмастыра суреттеу, айшықты тенеу, айқын эпитеттер арқылы үздіге жоқтаған жеке көңіл күй иірімдерін қоса қабат, қатарластыра желілеп отырып, өзгеше бір үлгімен, шерге толған жүректі шегініспен сөйлетіп отырып айтылған.

Шығармада кейіптеу мен кескіндеудің, шендестіру мен шебер тіркесудің озық үлгілері бар. Шығарма құрылымы өзінің оқшау үлгісімен заманында көптеген жоқтау өлеңге ықпал еткені даусыз.

Бұдабайдың бұл жоқтау өлеңнен басқа да бірнеше жоқтау жырлары бар. Ол туындыларда да оның ақындық қолтаңбасы, дүниетаным өзегі мен шығарма туғызудағы дәстүрлі тәсілдерді игеру дарыны, өзіндік ерекшеліктері даусыз айқын.

Бұдабай ақынның қазақ әдебиеті тарихында ел басынан өткен алуан күйлі ақиқат тағдыр арқау болған көңіл айту, жоқтау жырларын туғызушы, көркемдік сапасын көтерген ірі ақын есебіндегі орны айқын. Бұдабайдың «Әлмембеттің баласы өлгенде көңіл айтқаны», «Жәпек Мырқы өлгенде», «Бұдабайдың Шылманның жалғыз баласы Ахмет өлгенде жазып берген жоқтауы», «Әлмембеттің жалғыз баласы өлгенде әжесіне жазып берген жоқтауы», «Күләштің Сыздықты жоқтағаны», «Әйкені жоқтау» жоқтау өлеңдері.

«Әлмембеттің баласы өлгенде көңіл айтқаны» өлеңінде ақын Әлмембетке өмірдің тоқтамын айтады. Алланың ісін алға қойып сөйлеуі – Бұдабайдың өз дәуіріндегі Сыр бойы, Оңтүстік өлкенің ислам тарихын, діннің жайын білген мұсылманша сауаттылық дәстүрінен хабар беретін қыры.

*Шырағым, жүдеп қапсың балаң өліп,
Алланың қылғанына шүкіршілік ет,
Алланың өзі алыпты, өзі беріп.
Бендеге тумақ парыз, өлмек парыз.
Алладан перзентіңіз сізге қарыз.*

Мұхаммед пайғамбардай достық нағыз,
Алғанын жалғыз ұлын білесіз бе?
... Әлмәмбет, әрбір нәрсе құдайдан да
Қорыққан да бірдей екен, қуанған да.
Атыңның тұяғынан келмеуші еді
Айнала Сырдың бойын су алғанда.
Болған соң амал бар ма ақтық құны,
Дәуіттің бір күнде өлген отыз ұлы.
«Салаты жаназа» деп айтады екен,
Бәндаға періштелер туған күні...

Бұдабай басқа адамға жоқтау өлең шығарып бергенде оның жеке бас қайғысын өз басынан өткізіп отырып, жан түкпіріндегі арман сөзін табылмас сөз тауып, қаза күйігі өртеген кеудесін кеңігердей мазмұнмен жырлайды.

Ақын елінің, жұртының, ағайын-туманың тіршілік иірімінде бір жүріп, біте қайнайды.

Шылманның баласын жоқтау өлеңде Бұдабай ақын әке қайғысын бастан кешіп отырып жоқтау айтады.

Өлшеулі күні таусылып,
Төрт бұрышын дүниенің
Көріп жүрдің шарқ ұрып.
Білгендей-ақ жүр екен,
Барында көзі талпынып.
Аттан озған құнандай,
Қамшы үстіне қамшы ұрып.
Өз қатары баладан,
Кетіп еді артылып.
Кіріп едің қатарға,
Күннен күнге, қарағым,
Көзі ашық кеткен арманым,
Солқылдап тұрған жас шыбық...

Жалғзынан айрылған әке өзіне «тамырсыз қалдым тастай-ақ» десе, Әлмәмбеттің баласы қаза болғанда немереден айрылған әжесі былай деп зарлайды:

Немеремнің алды едің,
Арғымақ туған құнандай.
Арманда кеттің тұлпарым,
Шабылып, желіп сыналмай...

Әшірдің баласы Сыздық өлгенде шығарған жоқтау өлең де жан суырған суық суылымен, бой қарыған ызғарлы сөздерімен ерекшеленеді.

Өлімнен жаман жоқ екен,
Жүрегім қалды жарылып.
Боламыз ба біз де жұрт,
Басымнан тұман арылып.
Келер ме екен сүйігім,
Ата-ананы сағынып,
Апта да өтті, ай да өтті,
Сағынбай жүрсің не зылып?
Қалдың ба, қалқам, қатты ұйықтап,
Ақ топырақ жамылып?
Ашылар ма екен ұйқысы,
Жыласақ барып жабылып.
Балапаным, ақ сұңқарым,
Ұядан ұшқан айрылып,
Талмай ма, қалқам, қанатың,
Қонбай кетсең, қайрылып?

Бұдабай көңіл айту, жоқтау, жұбату өлеңдерде қаза болған адамның жеке басының қасиеттері сипатталатын сөз табуда тілдік қордың қалың қабаттарын қайталауға ұрынбай қосып отыратынын көреміз.

Ақынның жоқтау өлеңдерінде дін, ислам, шариғат ұғымдарына қатысты кітаби сөз, араб, фарсының тілінен алынған оралымдар кездесіп отырған.

Сөйлемін бес-алты ауыз жазып хаттан,
Тысқары сөйлемейін шариғаттан, –

деп бастайды Әлмәмбеттің баласы өлгендегі көңіл айту сөзін. Осы

көңіл айтудағы «кітаптан бес-алты ауыз сөз сөйлейін» дейтін тіркес – Құран кітап сөзі: Бұл жұбатауда *Мекке, алла, Мұхаммед, пайғамбар, құдай, ақтың құлы, Дәуіт, санаты таза, періште* сөздері арқылы баласы қазаға ұшырап, көзінен аққан жасы көл болып отырған қаралы жанға Бұдабай алланың жазуы деп, қасиетті кітапты, пайғамбар, періштелерді ғибарат етіп тоқтау айтады.

«Жәпек Мырқы өлгенде» айтқанында *құданың құдіреті, дін күшті* деп қысқа қайырады. Осында ақын өмірінің үзілуін адам өлімін *тірліктің жапырағы түсті* деген бұрын-соңғыда қолданылмаған ерекше образды тіркеспен берген.

Бұдабай жоқтау өлеңдерді негізінен «Біссимиладан» бастайды. Шылманға жазып берген жоқтауында өлімге қатысты тағы да жаныңды суырғандай ақиқат шындықтың сөзін тауып айтыпты:

*Жақын да екен бұл өлім,
Адамның көз бен қасынан.*

«Әлмембеттің жалғыз баласы өлгенде әжесіне жазып берген жоқтауы» жоқтау өлеңі де «Біссимиладан» басталған.

Бұдабайдың діни сауаты біршама болғаны білінеді. Ақын дін-исламның негізіне сүйене отырып, Алладан жеткен Хақ өлімнің ақиқатына алдымен назар аудартып алып, сөз бастап кеткен.

*«Жамикатіл Мәйіт», – деп
Құраннан келген хабар бар.
Хаққа бір бәндә болған соң,
Өлімге адам қарыздар...
...Биссимила, – деп сөйлейін,
Жаратқан жапбар піруар.
Үммәтім, – дей көр пәндәңді,
Иә, Мұхаммед пайғамбар...*

Бұл жоқтау өлеңде де небір бояуы қанық, мағынасы дөп түсіп жатқан ұтқыр тіркестер шоғыры қалың.

«Мұңлы болып отырмын, тұғырдан тұйғын ұшырып», «немеремнің алды едің, арғымақ туған құнандай», «Салды құдай басыма, Ақыреттің саудасын», «Қара жерге ақ дене, Шыдатар қайтіп жамбасын», «Жер таянып тұра алмай, отырып қалдым

омалып», «Сүйегі қазақ демесе, Ханнан да болды ілгері», «Қазан ұрып бауымды, Ашылып гүлім қызармай», «Болып қалдым шаласы, дәні кеткен сабанның», т.б.

Осы жоқтауда діни ұғым, қолданыс мол кездеседі. Немересінен айырылып зарлап отырған ана-әже бір сәт хақтың өліміне «жүгермек өлім» деп тіл де тигізіп кетуден де тартынбайды. Мұнда Бұдабай ананың жүрегімен, ананың жаратылысымен сөйлеп шыға білген.

«Әшірдің баласы Сыздықты жоқтауы» да «Биссимиладан» басталады.

Бұл жоқтау өлеңде де әкенің күйігін, күңіреніп, құлазыған қайғылы күйін ашып берген сөз оралымдар аз емес, қайғылы, азалы сөздің бояуы қою.

*Ақырзаман орнады,
Бұл күнде менің басыма.
Қожсырдың жері көл болды
Көзден аққан жасыма.*

Бұдабай ақынның тіл қоры бай. Оның өлеңінен кей-кейде қазіргі тілде қолданыста жоқ, кейінгіге беймәлім сөз қолданыстарды да ұшыратып отырамыз. Ондай ұғым, сөздер ақын шығарған жоқтау өлеңдерде де бар.

*Нәресте өңкей үшбақы
Алды әжетке жараған.*

Ақын өлімінен кейінгі соққыны «Жүрегім қалды жарылып» деп образды тілмен айтады. Қазаға қатысты ұғымда «қара» сөзі көп қолданылар еді. Ақын Бұдабай әкенің баланы қаралы қазаға қимай, сағынышпен жоқтауын осы мәнде қалай-қалай қисынын тауып, қаралы өлімді аталық махаббаттың балаға қимай егілуінің бір сәттегі жарқын сағынышқа ұласып кеткен құбылысын жеткізген.

*Апта да өтті, ай да өтті,
Сағынбай жүрсің не ғылып?
Қалдың ба, қалқам, қатты ұйықтап,
Ақ топырақ жамылып?*

Ұядан айырылып ұшқан ақ сұңқарына, балапанына қайырылып қонбай кетсең, қанатың талмай ма деп еміренеді, елжіреп езіледі.

«Алтын сүйек сүйірігім» дейді, «тұйғыным» дейді, салыстыра тенеу жасап, астастыра айшықтап азалы жырын сорғалата төгеді.

Бұдабай Қабылұлының жоқтау өлеңдері қазақ әдебиетінің бір саласы – жақын адамның қазасына қатысты туған жоқтау жырларда тұратын тұтас бір жанрының ХІХ ғасырдағы айтулы үлгілерінің бірі болғандығы айқын.

Бұдабайдың жоқтау өлеңдері негізінен жоқтаудың дәстүрлі үлгісінде шыққан туындылар. Қаза үстінде, өліктің ақтық сапарға аттанып бара жатқан сәтінде, одан кейінгі аза тұтуда айтылып отыратын жоқтау шартын ақын мықты ұстанған. Көпшілік мауқын басып тыңдайтын мәнді, мазмұнды, мағыналы, оқиғаны өлең түрінде шығарады.

Қашаған Күржіманұлы. Қашаған ақынның шығармашылығы айрықша шебер, шешен тіл қолданысымен, тіршіліктің сан алуан құбылыстарына батыл бойлаған ұтқырлығымен, замана күйін барлаған әлеуметшілдік бағыттарымен қазақ әдебиетінің тарихында елеулі орны бар, мәнді мұра.

Қашаған ақын қазіргі Түркіменстан жерінде дүниеге келеді. Ата-анадан ерте айрылған ақын ағайындарының қолында өскен. Жастайынан кісіге жалданып, күнкөріс қамымен талай жерлерде болады. Айнала дүниеде өтіп жатқан жақсы мен жаман, ақ пен қара, толып жатқан өмір құбылыстарын көкейге түйіп өседі.

*Он бес жасқа келгенде
Таяқ алып қолыма,
Қойымның түстім жолына.
Табанға шарық байладым,
Жұмысқа басты сайладым.
Орынбор деген қалаға
Сергей деген көпестің
Серкелі қойын айдадым.*

Өзінің айтуында түсінде аян болып, өлең қонғаннан кейін қатарға ілініп кеткен. Оған шейінгі уақытта жас жігіт таяқ та жейді, тамақтың да тапшылығын көреді.

*Ор деген судың бойымен
Қарашекпен бардым жағалап.
Електің бойын жайладым,
Қара сухар шайнадым.
Жабағыдан сырыған бөркім бар,
Жүдеп жүрген көркім бар.
Көрдеубайлар қамайды,
Қойға бар деп сабайды,
Бармасқа қандай еркім бар?!*

Қашаған – қазақ сөз өнерінің тарихындағы қайталанбас дара ақындардың бірі. Ақын арнау өлеңдер шығарған, айтыс сөзде де өнер ұштаған, жыршылық дәстүрді дамытқан, өз жанынан дастандар шығарған.

Қашаған ақындығындағы қайталанбас дара сипаттар ақын шығармаларының тілдік қолданысында, сөз табу, сөз тандау, сөз айшықтау тәсілдерінде; шығарма құрылымындағы шебер қисындарда; ел тарихына деген айрықша ықылас-ынтасында.

Қашаған ақын тілге ұста, шебер, шешен. Тауып айтады. Таңдап сөйлейді. Сөз айшықтау тәсілдерінде дәстүр «бұзып» қайталанбас, өзіндік қолданыстар туғызады. Ақын сөзбен сурет салып отырады. Дүниепайым өрісі шалқар ақын сырт әшекейге жоқ. Дөп басып, нақты жеткізеді.

Қашаған Күржіманұлы өзі өмір сүрген дәуірдің ауыр, ащы шындықтарын қамтып отырып толғаған туындылары қоспасыз, жатық өмір суреттерімен өрілген. Ақынның біршама өлеңдері мал дегенде жанын беретін, сол малдың қызығын өзі де, өзге де көрмей салпақтап, күйген көже ішіп күн кешетін сараң, қарау байлардың образын ашқан.

«Оразалы байға айтқаны» өлеңінде сараңдық қанмен біткен жанның күйкі, күйбең тірлігіне ақын ашынып мін айтады. Оразалы деген бай – аты бай, дүниеден кенде емес. Бірақ заты жарлы. Шықбермес Шығайбаймен, Қарабаймен туыс тип. Ақын сараңдық дертін бір-екі деталь, азғана сипаттау сөзбен тамырын басып, тауып алады. «Бай» тозған тоқпақ жастанып ұйықтайды, түйенің қырық шокпыты жабуын төсеніш етеді. Қырық күн шілдедегі қорегі қара ұннан ашытқан көжесін «Балқара» деп атақтап қояды. Төбесін күн тесіп, малдың ізінде ілбіп жүрген «байды» Қашаған ақын іліп-қағып

әбден әшкерелеген. «Байларға» арнау өлеңінде де қоғамдағы ауқатты топтың дәл, нақты қалпы көрініс тапқан.

Ақын бірнеше байдың мінезін алады. Бірі – сараң, бірі – кердең, келесісі – мақтангөй.

«Есқали сұрыға айтқаны» арнауында ақын табан асты сөз тауып, түйреп сөйлеудің, қатты, ащы айтудың шебері қалпында көрінген. Қонаға келген кісіге рай бермеген суықтық ақынның жанын қариды. Әсіресе дін ұстанған болып отырған сопының аяр, алдамшы кейпіне күйінеді.

Домбырасына «шайтанның ағашы» деп тиіскен сопыға айтарын іркіп қала алмаған ақын елдің пейіліне ризашылық білдіріп, өзінің не әрі, не бері болмай қалған қолайсыз күйін жырлап кетеді.

Қазақ өлең сөзіндегі дәстүрлі арналар Қашаған туындыларында жаңа ағыс, тың қуатпен молығып, тола түскен.

Ақынның «Аралбайды жұбатуы» атты көңіл айту сөзі – ел поэзиясындағы көңіл-қос өлеңнің өзіндік бір үлгісі. «Тойбастар» толғауында да ақынның дәстүр дамытқан, дәстүр байытқан даралығы көрінеді.

Төтеннен төгіп сөйлеу машығы – Қашаған ақынның шығармашылық қуатының бір қыры. Қашаған ақын адамның ғұмыржас кезеңдерінің үздіксіз өзгеріс қалпын суреттеудің ежелгі, дәстүрлі желісін өз көзімен көріп, сезінген құбылыстармен дамыта жалғастырды. «Жетпіс беске келгенде» атты туындыда белгілі бір шақтың күйі төселген шеберлікпен айнымай бейнеленген. Аяуы жоқ өткінші уақыт адамды нендей халге түсірмейді десеңізші! Айтқыш, тапқыш ақын зар-замандық сарында туған толғауларында дүниенің беталысына алаңдайды. «Замана халі» шығармасы құбылған тіршілік аясындағы азғындап бара жатқан адам, кетіскен ағайындылар, діннен безу, өтірік пен өсек, қайырсыз бай, ибасы жоқ жас, харамға үйір көптің күйін салмағы ауыр, түйіні тастай ой қауіппен айтып шығады.

Тілге шебер ақын аумалы-төкпелі заманның жайын «Күн орнынан ауысып кеткендей» сұмдыққа балаған. Қашаған кез келген жағдайға орай өлең шығарып тастауға шебер, айтқыш ақын. Адам мінезінің осал тұстарын «көтере алмайтындай».

Қашаған Күржіманұлы айтыс өлеңде де үздік, жүйрік. Нұрыммен айтысы дін жұмбағына құрылған. осында ақынның

айтқыштығы, тапқыштығы және жарқырай түседі. Нұрымның қиын сауалдарына қисынды жауап беріледі. Ара-арасында Қашаған ағаға еркелеп, тақырыптан бұра тартып ой қыстырып, сөз қыстырып отырған. Жарасымды наз, еркелік сезіледі. Нұрымның «Дүниенің басы неден жаралған?» деген сауалына ә дегенде «Сол дүниені жаратып жатқанда қасында тұрған мен емес» деп бір түйреп өтіп барып, жауабын айтуға ойысады. Танымдық мәні өз алдына, бұл айтыс тапқыштық, тапқырлық мәнінде аса көркем айтыс.

Қашағанның Ізбаспен айтысында ақынның сексеннен асқан шақта да сөзден қалмаған ширақтығы көрінеді. Суретпен сөйлейді, батырып-батырып айтады. Осында Қашаған жеке бас өкпеден гөрі жалпы жасы кішінің үлкенген құрметі жоғалып кетпесін деп аланда йтындай.

«Буыны босаған» қарттықтың құпия құбылыстары бұрын-соңғыда жоқ бейнелеу тәсілдерімен шебер сипатталады.

*Мен мұхит жатқан тереңмін,
Шамшырақ жанған түбінде.*

Қашаған дүние-болмыстың бұлжымас заңдарынан бұрыс кетіп оша тапшасынды сәт сайын көлденең тартады.

*Шөже деген бір торғай,
Ұясында жатқанда.
Көкті тіреп жатам деп
Аяғын жатар көсіліп.
Қырғи құсқа жолықса
Төрт бөлініп төс еті
Қанаты қалар кесіліп.*

Қашаған құбылысына қарай тауып, тауысып, түгендеп айтуға шебер. Ақынның өзіндік қолтаңбасы қанық туындыларының қатарын оның дастан-жырлары толықтыра түседі.

«Адай тегі», «Атамекен», «Топан» атты аңыз-хикая, өткен тарих, шынайы оқиға арқау болған дастандары өмір шындығымен суарылған нақтылығымен, дәстүр оздырған жаңашылдығымен мәнді. «Адай тегі» аңыз-хикаясы Байұлының шежіресін тарқатып айтумен басталады.

Дастан байырғы эпикалық жыр-толғаулар үлгісінде үдете айтылады.

*Ұйықтап көзі ілінсе
Байдың қызы Қанбиді.
Шашыраған бір нәрсе,
Тұла бойға білінді
Төмен қарай жүгірді
Құрсағына кідірді...*

Ақын дін тарихындағы ғайыптан жаралу сюжетін тірек еткен.

Үзбей, үдете айту дәстүрінде туған оқиғалы дастанда шежіреші Әспембет дүниенің мысалынан көп әңгіме айтады, айдаладан тауып алған нәресте өзіне бала болсын дейді. Қыздың жүкті болуы, баланы айдалаға қалдырып кету, жер көре шыққан қыз әкесінің әлгі баланы тауып алу жайы шебер қиюластырылып, еліте баяндалған. Дін, иман жайынан сауатты, ізгілік мұраттар, Алланың құдіреті, мұсылманның парызы туралы Қашаған ақынның көкейіндегі күйлер өлең өрісіне жайылғанда өзгеше бір көркем түйін, суреттеулермен көрініп отырған.

«Атамекен» дастанында да ақын тілі шебер, тапқыш. Қиыстырып құлпыртып, құбылтып жеткізудің төселген жүйірігі.

*Бөкей мен Жәңгір хан болған,
Халықтың басы даң болған.*

Ақын туындыларының бір сипаты – батырлық, жаугершілік дәуірлер сарынын жеткізу. Елдік, ерлік мұраттарды қозғау. Қашаған үш қиян туралы, қайырсыз болған қоныс туралы Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян» толғауында айтылған жайларға үндес сөйлейді. Мұрат «Жеті жұрт кеткен жер» дейді. Қашаған да «Талай ел болған жер екен» деген.

Қашаған образ ашуға, сыртқы қалыпты суреттеуге, ішкі жан күйзелісін жеткізуге шебер. Ақын көп шығарманы ауызша суырыпсалма үлгіде айтқандығына қарамастан, оның шығармалары мінсіз жазба туындыдай қабылданады.

«Қарасай-Қазиді» жырында Қарасай Таңдап тапқан тұлпардың түлеп сала берген тұстағы сырт қалып өресін жылқы малын танитын

жан сезіне қояр сәтті детальмен бейнелеп, ешкім таппаған, айтпаған баршаға аян сәтті дәлме-діл жеткізеді, жарқ еткізіп көзге көрсетеді.

Жылқы малының асқақ тұрқы, шекесінен қарайтын сұлу сәні туралы Қашаған ақындық нұрмен, тілмен айтқан. Түйдек-түйдек, кесек-кесек, батыл-батыл айтып отыру мақамы Махамбет дәстүрін тірілтеді.

Қашаған – айтқаны айыз қандыратын сужорға жүйрік. Үздік ой, оралымдар шебері. Шалқар дарын.

Қашаған тілінің қабаттарында ана тілінің қайталанбас ерекшеліктері мол ұшырасып отырады. Сөз қолданыста ауызша шешендік «ауыздықпен алысып», дүние айшықтары жалт-жұлт нұрымен қуантады, төпеп, төгіп-төгіп айту дағдысы таңырқатады.

«Топан» дастанындағы құтырған құрт туралы баян иланымды. Ақын азғындаған адам, ас та төк ысырапшылық, бұзылған ниет дүниені бүлдірді, телегей теңіздің ашуға басып, жағалаудағы елді жазалауы жұрттың бұзылған пейілі, бұзық ниетіне орай болмай қоймайтын опат еді дейді.

«Қарасай-Қазиді» дастаны – Қашағанның белгілі желіге құрылғанына қарамастан даусыз төл туындысы. Қашаған – жырышылық өнердің де майталманы. «Қарасай-Қазиді» жырының нұсқаларының бір-екі үлгісін салыстыра қарағанда Қашағандай жырлаған ешкім болмағаны көрінеді.

I. Жансүгіров «Қашаған – жүйрік жырау, елдің тілі» десе, біліп айтқан. Қашаған жүйрік шұғыл құбылыстарға жедел үн қосып отырады. Қашаған тілге шебер. Таппаған тенеуді табады. Тұспалмен жүрек жаулайды.

Поэзия тілінің шексіз мүмкіндігін ақын емін-еркін пайдалана алған. «Қырғауылдай қызыл нар» деген тіркестің өзі-ақ Қашағанның жан байқамаған құпияларға, көріністерге сергектігін көрсетеді. Сезімталдығын жеткізеді. Қазтуған тілінде Махамбет толғауларымен құрылымдық, үлгілік, оралым, атаулар мол.

Қашаған образ ашып отырады. Қарасайдың анасы, Орақ батырдың бір көзі соқыр, бір қолы кемтар, таңдап тапқан жары – дана. Баласына тұлпар алуға малың жетпесе мені де қос дейді. Балаларын батырлыққа қайрап, баурап, жорыққа жібереді. Осы әйел бейнесі – әлем әдебиетіндегі баламасы жоқ бейне.

Шығармада ұлттық мінез шынайы сипатталған. Ер Қосай 90 жасқа келсе де, жорықтан үмітін үзбейді. Бұл – дәстүр. Ақтамберді,

әріде Қазтуғандардан жалғасқан үрдіс. «Әлі жаудан ойым бар», – деп қасарысады қарт Қосай.

Образ ойнатып, суретпен сөйлеуде алдына жан салмаған жүйріктің бірі – Қашаған.

Атылған оқтың дәл осылайша суреттелуі қазақтың жауынгерлік поэзиясы семсердей өткір тілмен өрілген дәл осылайша образбен, ойнатып суреттеуді Қашаған жырында ұшыратады.

*Садағын қолға алады,
Толықсып тұрған қалмақты
Толғай тартып қалады.
Баланың атқан қол оғы
Аспаннан түскен жасындай
Саулап өтіп барады.*

Қашаған – ел ортасында болған, сол ортаның қуаныш, мұңын бөлісіп ғұмыр кешкен халық ақыны. Оның поэзиясы өмір құбылыстарын әр қырынан қамтиды.

Ақын жалпы сөйлеп ғибрат айтудан гөрі тіршіліктің нақты сәтіне орай ойды суретпен толғап, бейнелі баяндаймен әсерін күшейте жеткізіп отырады. Осылайша дәстүрлі толғау үлгілерін бояуы қанық өмір суреттеріне қарай бұрып, өлең сөзде өзіндік тың ағыстар ашады. Ел ішінде көрген, түйгендерін дер шағында өлеңге қосып отыру машығы, дүние құбылыстарын реалистік шеберлікпен нақтылап көрсету шеберлігі Қашаған ақынның поэзиясындағы дара қолтаңбасын айқындайды.

Қ. Күржіманұлының «Тойбастар» атты терме-толғауы қазақ әдебиетінің дәстүрлі бір арнасы – тойбастар жырлар үлгісінде ұзатылып бара жатқан қызға қаратып айтылған жыр.

Ақын той, оның өмірдегі мәні, ерлі-зайыпты өмірге бастау болатын неке қию салты, оның арғы тарихы, туған үйден ұзатылып кетіп бара жатқан қыздың ризашылықпен аттануы туралы ой толғаған. Жат жұртта бақытты бол деп бата береді.

Қашаған адамның ғұмыр жас кезеңдерінің сан қилы қалпы көрініс тапқан қазақ әдебиетіндегі ежелгі, дәстүрлі желіде де жыр-толғаулар шығарған. Ақын азғындаған адам, бұзылған заман райына алаңдайды. Айтқыш, тапқыш ақын әдебиет тарихындағы зарзамандық сарындар желісіне «Замана халі» өлеңінде түйінді

тоқтамдар қосқан. Бұзылған заман райын «Күн орнынан ауысқан» сұмдыққа балайды.

Қашағанның шоқтығы биік туындысының бірі – «Топан» дастаны.

Каспий теңізіндегі орасан апат жайын ақын адам ниетінің бұзылуы, байлыққа құнығу, бармын деп мардымау, т.б. ізгілік, кісілік қалыпқа кереғар құбылыстардың зардабы деп біледі. Топан – тасқынның басы теңіз жайлаған елдің кешегі қымбат, жақсы күндерін баяндап басталады.

*Ерлері бар еді егескен,
Дұшпанымен шекескен.
Абыройы асқардай
Не жақсымен теңескен.*

Шығармадағы құтырған құрт туралы аңыз желісін ақын соншалықты дәлелді, иланымды ашады. Опаттың түп себебі осы құртта. Жаманшылықтың тез жайылу құбылысын ақын тұспалдап жеткізеді. Құтырған құрт – елдікке келген індет.

Қашаған – биік адамгершілік ұстанымдар ақыны. Оның шығармаларына елдік, ерлік, дәстүр, өр рух, адамшылық қасиеттер арқау болды.

Қашаған – дәстүр дамытып, байытқан, өлең сөзде жаңа өрістер ашқан, дарын қуаты жойқын сирек дарындардың бірі. І.Жансүгіров айтқандай, жыр жүйрігі, елдің тілі.

Қашағанның әдеби мұрасын жинап, баспаға шығарып зерттеуде Е.Ысмайылов, Х.Сүйіншәлиев, Қ.Сыдықов, т.б. ғалымдар ақынның әдебиет тарихындағы айтулы орнын көркемдік негізде, дерекнамалық мәнде айқындай түсті. Қашаған ақынның көркемдік әлемі тұрғысында әлде де жүйелі зерттеулерді қажет етіп отырған құбылыстар аз емес.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ ӘДЕБИ МЕКТЕП ДӘСТҮРІ

Қазақ жерінің Оңтүстік, Батыс, Орталық аймақтарындағы әкімшілік-билік жүйесінің ел әдебиетіне тигізген ықпалы айқын. Сол негізде аймақтардағы әдеби дамудың өзіндік дара бағыттары айқындала түсті. Аймақтық әдеби мектеп түпнегіз бастаулары арғы дәуірлерде қалған шығармашылық дәстүр аясында дамыған, бір кезеңнің саяси ахуалынан ғана туып қалыптаспайтын, даму үрдісі дара; уақыттың ұзақ көшінің жемісі.

Әдеби мектеп орындаушылық, жыршылық дәстүрмен бірге өлең жасаудағы әдіс-тәсілдің байырғы негіздерін қамтиды.

Абыл, Нұрым, Мұрын, Махамбет, Мұрат, Қашаған, т.б. сияқты сөз саңлақтарының негізінен ерлік, жорық жырларын жырлауы әріден, Ноғайлы дәуірінен, онан арғы жаугершілік дәуірлерден сақталып жеткен сарын. Қазақстанның оңтүстіктегі әдеби мектебі мен Арқадағы сөз дәстүрінде өсиет, өнеге сөз, нақыл-терме үлгісі ілгері озған. XIX ғасырдағы Оңтүстіктің, Сыр бойының шайырлық мектебінде араб әдебиеті әсері, ортағасырлық түрік әдебиетінің дәстүрі көрініс тапса, Арқа мен Шығыс өңірлер әдебиетінде қожалар, татарлар арқылы тараған мұсылмандық әлемнің ықпалымен бірге орыс, батыс әдебиетінің ізі айқын. Жетісу елінде Оңтүстік пен Арқа әсері де бар.

Қазақ даласының бір аймағында ерлік, жауынгерлік поэзия дәстүрі үзілмеген үлгіде жаңғыра жасаса, келесі бір аймақта ғашықтық көңіл-күй жырлары басым болды. Енді бір аймақта шығыстық жазба дәстүр, көп мазмұнды дүние толғаулары өріс жайды.

XVIII ғасыр аяғындағы азаттық аңсап сөйлеген Жанкісі жырау сөзіндегі Қоқан езгісіне қарсылық сарыны қазақ әдебиетінде Мәделі, Майлықожа, Сүйінбай, Жамбыл толғауларымен жалғасты.

1821 жылы, 1851-1853, 1858 жылдары Жетісуда, Әулиата, Түркістанда өткен Қоқан езгісіне қарсы ұлт-азаттық қозғалыстардың ел әдебиетінде айқын таңбасы қалды. Мекемтас Мырзахметов орыс отаршылығы, Қоқан езгісінің ел әдебиетіне тигізген ықпалын былайша саралап көрсетеді: “Міне осы тұрғыдан келіп, XIX ғасыр басында ғұмыр кешкен ақын-жыраулар поэзиясындағы басты да өзекті сарын – халықтың отаршылдық

құрығынан шығуға талпынған бұлқынысы үш аймаққа бөлініп ыдыраған қазақ елінің үш аймағында үш түрлі жағдайда қалыптасты. Ондағы саяси-әлеуметтік, рухани тіршіліктегі ерекшеліктер сол өлкеден шыққан қазақ әдебиетінің айтулы өкілдері Махамбет, Дулат, Сүйінбай шығармаларында өзінің қайталанбас шындық қалпын тауып жатты. Бұл әсіресе, осы ақындар туындыларында пайда болған жанрлық, стильдік, тақырыптық сипаттарды таңдау ерекшеліктерінде айрықша белгі беріп отырады”.

Ғалым Қ.Алпысбаев: “Ақыл үйрету, өсиет айтудан алшақтау кеткен Махамбет поэзиясы, жалпы қазақ өлеңіндегі жаңа арна, жаңа құбылыс”, – дейді Махамбет өлеңі жайлы. Сол өзгешелік Батыстағы әдеби мектептің де өзгешелігі деуге негіз бар. Арғы жыраулық мектеп өкілдері Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Жиёмбет поэзиясы мен Есет, Абыл, Махамбет, Қашаған, т.б. күн астында, Еділ мен Жайық арасында жортқан батырлықтың дәстүріндегі арынды ақындардың барлығында бар ерекшелік.

Қазақ әдебиеті тарихындағы белгілі бір аймақтың әдеби мұрасын түбегейлі зерттеген тындырымды ғалым Қабиболла Сыдиқовты әдеби орта дәстүрін алғаш ажырата қарастырған зерттеушінің бірі деуге толық негіз бар.

“Ақын, жыраулар мен әнші, жыршылар дәстүрі белгілі бір әдеби ортада қалыптасып, дамиды. Қазақ жерінің әр аймағында да көрнекті ақын, жыраулар бастаған дәстүрлі әдеби орта болған. Жетісу аймағындағы Сүйінбай бастаған импровизатор ақындар тобы; Семей алқабындағы Абай өнегесімен өрбіген жазба әдебиет дәстүрі; Арқадағы Біржан, Ақан, Балуан Шолақ, т.б. арқылы танылатын әншілік салт; Сыр бойының прогресшіл Шығыс үлгісіндегі ақындар ортасы; Қазақстанның батыс өлкесіндегі Асан, Сыпыралардан тараған ақындық, жыраулық, жыршылық дәстүр – бұлардың бәрі – телегей теңіздей халық әдебиетіне құятын арналы әдеби бастаулар. Октябрьге дейінгі дәуірдегі мұндай дәстүрлі әдеби орта тек қазақта ғана емес, орыс, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, т.б. елдерде де болған. Әдеби орта, оның жалпыхалықтық әдебиеттің дамуына қосқан үлесі, өзіндік ерекшеліктерін тексеру – әдебиеттану ғылымындағы маңызды мәселелердің бірі”.

Ақындық орта, дәстүр жайын зерттеуші Қабиболла Сыдиқовтың қыры-сырын мейлінше қамтып отырып ашу жүйесі

негізділігімен назар аударады. “Сөз жоқ, Қазақстанның батыс аймағында өткен ақын, жыраулардың ішінде Абыл мен Махамбет, Шернияз бен Ақтан, Нұрым мен Сүгір (Мырзалыұлы), Қашаған мен Жаскілен, Нұрпейіс пен Мұрын, Ығылман мен Аралбайдың ақындық, жыраулық, жыршылдық таланты өзгелерге үлгі болған. Нұрым мен Ақтан, Қашаған мен Мұрынның желілі жырлар толғау өнегесі; Махамбет пен Абыл, Шернияз бен Ығылманның бұқара мұңын жырлап, хан, сұлтанға өткір сөздерімен оқ атып, жалын шашқан ереуілді, жауынгерлік жырларының үлгісі бұл аймақта аты шыққан Жаскілен мен Бала Ораз, Жібек пен Бөлек қыз сияқты ақындардың қай-қайсысына да айқын өнеге болады.

Әрідегі жыраулар, Абыл мен Нұрым, Ақтан мен Қашаған, Нұрпейіс пен Мұрын сияқты үлкен таланттар “Қырық батыр” сынды желілі жырларды тудырса, сондай-ақ мұндай көлемді шығармалар ұзақ жырлауға төселген жүйрік жырауларды шығарған.

“Қырық батырды” жырлаған ақындардан байқалатын сыр – олардың өздері де ерлік жырлар рухымен дастандар толғаған. Мұны Махамбет пен Абыл, Нұрым мен Ақтан, Қашаған мен Ығылман, Нұрпейіс пен Сәтгіұл творчествосынан айқын көреміз. Бұл жайлардың бәрі Қазақстанның батыс аймағында Жиен, Сыпыра, олардың мұрагерлері Махамбет, Абылдардан бастап күні бүгінге дейін желісі үзілмей келе жатқан ақындық, жыраулық, жыршылық дәстүр бар екендігін көрсетеді”.

Қ.Сыдықов Атырау ақын-жыраулар шығармашылығындағы ерекшеліктердің арғы бастауларын, әсіресе ауыз әдебиеті дәстүрін ұстану сипатындағы айқын даралықты нақтылы шығармашылық үлгілерді салыстыра отырып таратып, түйіндеді.

“Ақын-жыраулардың ерекше дамытқан өлеңдік формасының бірі – толғау. Толғау тек қошемет, мақтау жыры ғана болып қойған жоқ, ақын, жыраулардың заман, өмір туралы философиялық тебіреністерін, белгілі дәрежеде өз көңіл-күйлерінің тебіренісін де танытады. Толғауды белгілі сюжеттік тіні бар лирикалық поэзияға жатқызған жөн, о баста қазақ лирикасы салт өлеңдерінде өрбіп, толғау жырларға, одан лиро-эпосқа сіңген. Ақын, жырау қуаныш, күйінішін, ой-арманынан, кекті сезімі мен көңіл шаттығын – қатқабат сезім, танымдарын, дәуір тынысын толғауда да еркін білдіре алады.

Демек, ақын, жырау толғау жанрында лирик ретінде танылумен қатар, эпик ретінде де бой көрсетеді. Біз бұл жайды Махамбет, Абыл, Аралбай творчествосынан айқын аңғарамыз”.

М.Жолдасбеков Жамбылдың ақындық айналасы, ақындық ортасы жайлы бұл ортаның Жамбылдан дарыған дара сипаттарын айқындауда әдеби мектеп мәселесінің негіздерін толықтыра түсер, жеке шығармашылық тұлғаның машық, мәнер, үлгі-өнегесінің нақтылы орнын атап көрсетеді.

“Жамбылдың ақындығы жайындағы әңгімені оның өзі нәр алған екі арнадан – ақындық және шешендік орта мен дәстүрден бөліп қарауға болмайды. Сонда Жамбылдың үлгі тұтқан, өнеге алған мектебі бір ғана Сүйімбай емес, өзіміз жақсы білетін өзге де бірқатар ақындар болып шығады.

Олардың қайсыбірі жөнінде Жәкен:

*Менің пірім – Сүйімбай
Сөз сөйлемен сиынбай,
немесе,
Майкөт ақын, Құлмамбет,
Орын берді қасынан
Майлықожа, Құлыншақ
Пірім еді бас ұрған
Айтқандары нұсқа еді,
Жаралған сөзі асылдан, –*

деп, өз жүрегінің асыл сырын ақтарған...

Мәселе, Жамбыл жырларының ойнақы өткірлігі, айтысқыштығы – Үмбетәліге; оқиғалы ұзақ дастан, жыр шығарғыштығы – Өтеп пен Саяділге; әншілігі, Отанды, партияны, халықты тұтастыра жырлайтын қасиеті Кененге дарыған.

*Өлеңге Жамбыл жүйрік, әнге – Кенен,
Су жорға Үмбетәлі – қара дөнен, –*

дегенде І.Жансүгіров осы қасиеттерді баса айтқан ғой...”.

Күнгейлік ақындық мектептің қалыптасып, дамуының белгілі бір кезеңі Қоқан хандығы билігіне қараған тұсымен байланысты болды.

Әселхан Оспанұлы “күнгеілік ақындық мектеп” дегенді қолдана отырып, негізгі белгілерін, жазу мәнерін айқындай түсер байламдар жасайды.

Ә.Оспанұлы Қ.Кемелұлының шығармашылығын негізгі-негізгі үш қыры бар деп саралаған. Бастысы – пәлсапалық, ойшылдық пайымдаулар. Келесі арна – өткір әзіл-оспақ, әжуа-мысқыл, сын-сықаққа құрылған әлеуметтік өлең. Үшіншісі – айтыскерлік шеберлік. Оған қоса, ақынның дастаншылдығын да атап, мұны өнерпаздықтың төртінші қыры деп бағалаған.

Құлыншақтың арнау өлеңдері адамшылық қасиет неде, не жақсы, не жаман дегенді арқау етеді. Сауатты, өмірден көрген-түйгені мол сөз ұстасы айнала жұртын азғындықтан арашалап қалар ғибрат айтады. Пиғылы бұзық жандардың кесепатынан шошынып сөйлейді.

“Дүйсенбі датқаға” арнауында датқаның өшпенділікке, ызғаға толы, беймаза, қара бұлттай түнеген ауыр бейнесін шебер кескіндейді.

*Әлсізді аз ғана күн амалдайық,
Жақсылық бұл пейіліңнен таба алмайсың.
Жеріне ерегіскен қап-қара боп,
Бұлттай жауатұғын табандайсың.*

Елді қанап, әділетсіздіктің теңізін белуардан кешіп жүргендерге Құлыншақ ащы, аямай сөйлейді. Содан өзінің зардап шеккені де аз болмаса керек.

*Тізесі Дүйсенбінің маған өтті,
Қайсыңды мендей қуып еңіретті? – дейді ақын.*

Құлыншақ өлеңдерінде қазақ жыраулар поэзиясының дәстүрлі ерекшеліктері айқын көрінеді. Ақынның не жақсы, не жаманды термелеуі, адамның ғұмыр жас өткелдерін тіршілік түйіндерімен астарлауы, тіл кестесі, ақын өлеңдеріндегі дәстүрлі қолданыстар, қайталаулар, сөз құбылту, сөз айшықтау, сөз ойнату тәсілдері, ежелгі жыраулық, ақпа-төкпе ақындықтың жемісті желісі. Сонымен бірге, Құлыншақ шығармаларынан Шығыс киссалары мақамымен үйірілген тұстарды да, жазба әдебиет ерекшеліктерін де кездестіріп отырамыз.

Ақындық шеберлік, дүниетаным кеңістігін аша түсетін ендігі бір шығармасы – оның “Тәнің де мейман жаныңа” толғауы. Адамның

өткінші өмірі, тән мен жан жайы арқау болған шығарманың көлемі ұзақ, жүз елу жолдан астам. Ақынның сөз таңдау, сөз құбылту шеберлігі осы бір туындыда да молынан көрініс тапқан. Құлыншақ бұл өлеңде де имандылық, ізгілік, адамшылық жөндерін алға тартады. Опасыз жалған дүниенің тиянақ-тұғыры, баянды мен баянсыз жайлы кең толғанады. Өмір есігі қуанышпен ашылып, адам астана жұртын марқайтып, дүниеге келеді. Ата-ана, айнала ел мәре-сәре. Жарық пәниге талпынған сәби үшін олардың әрқайсысының өлшеусіз өз орны бар. Өкініші сол, күні жеткенде олардың бәрінің дүниеден өтуі хақ. Терме, сол қимас жандар, олардың арасындағы айрықша адамшылық, туысқандық, махаббат, жақындық “өлместей болса ше?” деген көңіл аңсауынан туған.

Қазақ әдебиеті тарихындағы аймақтық әдеби мектептің туып-дамуы орыс отаршылдығы дәуірінен әлдеқайда әріден бастау алатын күрделі шығармашылық құбылыспен астасқан. Сонымен бірге зар заман дәуіріндегі әкімшілік, территориялық аймақтандыру саясатының да әдеби «ізі» қалғаны даусыз.

Қазақтың белгілі әдебиеттанушысы ғалым Ш.Елеуенов “Ер Тарғын” эпосы жайлы байламында қазақ әдебиеті тарихындағы жыршылық мектеп өкіліне көбірек телініп келген Марабай ақынды дара ақындық мектептің ірі тұлғалары санатында танытады.

Зерттеушінің “Ер Тарғын”, оның қазақ әдебиеті, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет мәселесіне қатысы жайлы айтқаны мен шығарманы ішінен алып таныту тәлімі мейлінше иландырады.

Ғалым “Ер Тарғынды” Марабай ақынның эпостық жыры деп көрсетеді. Тұңғыш таза қазақ тілінде басылған кітап есебіндегі тарихи құндылығын атап айтады.

Марабай ақынның өмірдерегін бере отырып, оның айтыстары, “Қобыланды” жыры туралы мәліметін “Бұл туындылардың поэтикалық зор қуатына қарағанда Марабай өз замандастары Дулат, Шортанбай секілді ірі талант иелерімен иықтасатын ақын”, – деп, Марабайдың әдебиет тарихындағы орнын айқындаумен түйеді.

Автор “Ер Тарғынды” поэма деп атайды. Шығарманың жаңашылдық сипаттарын, әрі оның көзге оттай басылатын айқындығын көрсетеді. “Эпостық дәстүр сюжеттік таңғажайып оқиғалар (дию-жын-сайтан әлегі, соғыс тауқыметтері, қара күштердің зымиян әрекеттерінің салдарынан ұзақ уақыт бір-біріне қосыла алмай сағынып зарығуы) арқылы шиеленістірсе, Марабай

ақын “Ер Тарғын” поэмасында зұлматтықтың психологиялық-эстетикалық, құлықтылық астарына көбірек үңіледі...”.

Ғалым Ер Тарғын бейнесін ашудағы ақын шеберлігін образ психологиясындағы, өмірлік шындықпен суарылған тіршілік әрекеттеріндегі поэма шарттарын шалып жатқан тәсілдермен көрсете келіп, “Ер Тарғынның” қазақ руханиятындағы тарихи орны жайлы байлам жасайды. Сол кезеңнің өзінде сан мәрте қайта-қайта басылым көріп, бұқаралық сипат алған шығарманың ұлт тарихындағы құндылығы даусыз екендігін кен пішімді, келісті пікірмен бекітеді.

“Ер Тарғын” поэмасын үлкен бастама деудегі себеп – сол кездің өзінде шет тілдерді араластырмай-ақ таза ана тілімізде мазмұны, ой-парасаты, көркемдік кестесі жағынан қай халық шығармасынан кем түспейтін сөз жиһазын тудыруға болатындығына көз жеткізгендіктен. Бұл поэманың фолькор мен көркем әдебиет жанларын араластыра өрген ерекшелігі назар аудартады. Әсіресе баяндау, шалқыма шешендік тәрізді фольклорлық сипаттарға жазба әдебиеттің айшықты, кестелі киім, ішінара сұлу суреттері қосылып жырға ерекше көрік беріп тұр.

Қазақ тілі түбінде Марабай және оның замандастары Дулат, Шортанбай, Мұрат, Абай ақындардың арқасында нағыз көркем тілге көтерілді.

Типтендіру құралдарының бәрімен дерлік жарактанған ана тіліміз “Ер Тарғын” жазылған сол XIX ғасырда-ақ, өзге тілге араластырылмай-ақ, баспа кітапта жазылуға тиісті не парасатты ойдың, көркем сөздің не асылдарын ілгерілетуге толық қабілетті еді.

Демек, қазақ баспа кітабы бірінші кезеңінің маңызы алғаш қазақ баспа кітаптарын дүниеге келтіруінде ғана емес. Өз ана тілімізде баспа әлемімен сорап салуында”.

Қ.Жұмалиев “Ер Тарғынды” Марабай шығарған дегенімен, Ильминский бастырған Марабай вариантының түпнұсқа екенін жоққа шығармаған.

Қ.Жұмалиев жырдың шыққан дәуірі жайлы “ел арасына көп тарап, атадан-балаға мұра ретінде сақтала келіп...” деген ой ұшқынын тастайды.

“Ер Тарғын” құрылысы (композициясы) жағынан ең қызықты, ең көркем поэманың бірі. Қай эпизод, қай көріністі алсақ та, мейлінше

шебер құрылғандығы аңғарылады. Ерлікті болсын, сұлулықты болсын, көңіл күйлерін болсын терең толғап, асқақтата, мейірінді қандыра жырлайды. Суреттелмеген өмір құбылысна тікілей қатысы жоқ жайттарды әдейі тастап кетудің арқасында поэма оқиғасы эзгі жинақы, әрі қызықты болып шыққан. “Ер Тарғын” поэмасының негізінде бір-ақ варианты ғана болуы (қара сөзбен айтылатын Радловтың вариантын қоспағанда) болуының өзі сол сюжеттің тартымдылығы, оқиға құрылысының шеберлігі, тілінің көркемдігімен байланысты тәрізді. Шығарма неғұрлым көркем болса, солғұрлым есте берік сақтаулы және кез-келген ақын, жыршылар сол тақырып, сол сюжетті өзінше жырлап, екінші вариант жасауға ұмтыла бермейді. Өйткені, мазмұны, сұлулығы жағынан мойны озық жатқан бұрынғы өз нұсқасымен деңгел түсуге өресі жетпейтінін аңғаратын сықылды”.

Мұнда жырдың кітап болып шығуы өзіндік орын алған. Жазба, тасқа басылып шыққандықтан да өзгеріске түспеген.

Қазақ қоғамында төлғума мәдениет, әдебиет өрістерінің өзіндік заңдылықтары үстемдік етті. Шығыс, Батыстан келгенді сініріп, төлғума өнердің бойына қорытып, сұрыптап, қайта туғызуда да халық үлкен ақындық дарынын танытты.

Аймақтық әдеби мектептің дәстүрлі өзгешеліктерін айқындауда бірнеше межеге жүгіну қажет. Шығармашылықтағы басты сарындар мен негізгі оқиғалық желілер; олардың лексикалық құрам, баяндалу тәсілдері, жасалу әдістері – яғни сөз қолданыс, өлеңдік құрылым, өлшем; өлеңдік түр, жанрлық құрам; т.б. ауқымындағы айқын, тұрақты дәстүршілдік.

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көркемдік дамуында ірі үш аймақтық әдеби мектептің дәстүрлі өрісі болды. Аймақтық әдеби мектеп – қазақ әдебиетінің тарихын түзудің ғылыми негіздемесінде ілгеріде арнайы қарастырылмағанымен (*кейінгі кезеңде бұл мәселе қозғалысқа түсті – Қ.М.*), шығармашылық мұраны зерттеуде сұрыпталып, саралана түсіп, айқындалып, жинақтала келе әдеби мектеп дәстүрі есебінде танылған фактор.

Қазақ әдебиеті тарихындағы ерлік, елдік рухтағы екпінді жауынгерлік жырдың көркемдік құндылығы, бұл жырлардың дәстүрлі әдебиет үлгісі есебіндегі өзгешелігі жайлы қазақ өлеңінің түрін, тілін, стилін, құрылымын зерттеген еңбектердің барлығында да аймақтық ерекшелігімен аталып отырады.

Ежелгі толғау жанрының табиғатынан да аймақтық әдеби мектептің дара сипат, өзгешелігін ажыратып, тануға болады.

“... ә) Ал қазақ поэзиясында XV ғасырдағы “Сыпыра жырау толғауы”, “Тоқтамыс сөзі”, XVI ғасырдағы “Орақ-Мамай жыры”, “Ер Тарғын” жырындағы кейбір үзіктер әрі Махамбеттің (XIX ғ.) біраз өлеңдері – азаматтық-ерлік, ерлік-жауынгерлік мазмұнда туған, өзара өте жақын стильдік-тілдік жүйеге ие сөз үлгілері. Бұлар өзінің лексикасы әрі синтаксисі, өлең құрылысы жағынан дидактикалық мазмұндағы шешендік толғаулардан бөлек үлгідегі туындылар”.

М. Әуезов, Қ.Жұмалиев, Ж.Тілепов, Қ.Сыдықов, т.б. зерттеушілер еңбектерінде бұл сипат Батыс әдеби мектебіндегі басты сарынның бірі, сөз үлгісі, өлең үлгісі жөнінен аталып отырады.

Аймақтық әдеби мектеп дәстүрлерін арнайы зерттеу әдебиет тарихында қай кезеңде туғаны ел жадынан өшіп, көмескіленіп, ұмытылған үлгілердің дәуірін айқындай түсуге де септігін тигізеді.

Күнгейлік ақындық мектептің айтулы өкілдерінің бірі – **Құлыншақ Кемелұлының** шығармашылық мұрасы қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар, елеулі мұра.

Ғасырға жуық Қоқан билігінде болып, XIX ғасырдың алпысыншы жылдарынан былай қарай Ресей отарына айналған Оңтүстік Қазақстан екі жақты қысымның зардабын шекті. Билік, әкімшілік жүйедегі аласапыран өзгерістер, елдің материалдық тұрмыс күйіне, рухани болмысына ауыр зардаптарын тигізді. Құлыншақ – елдің жоғын жоқтап, мұңын мұндаған қайраткер ақын.

Ә.Оспанұлы Ресей патшалығының үстемдігі тұсындағы халықтың тіршілік-тынысын танытатын сыншыл, шыншыл шығармаларымен ерекшеленген айтулы ақынның бірі ақылман, сықақшыл, айтыскер ақын Құлыншақ дейді.

Құлыншақтың заман жайын ашына сөйлеген әлеуметтік толғаулары, дүние-жаратылыс сырларын көлденең тартқан, адамгершілік жайын қозғаған өлеңдері, айтыс өлеңдері мен дәстүрлі жыршылық өнерді дамытудағы өнерпаздың мұрасы елеулі көркемдік әлем түзді.

Құлыншақ – даңқы көпке жеткен әйгілі қиссашы, жыршы, термеші, айтыс ақыны.

Құлыншақ табан асты сөз тапқыш, қарсыласына мін тапқыш, мін таққыш, тілінің өткірі бар, сөзінің әжуа, ащысы басым ақын екен.

*Менің атым Құлыншақ,
Ал сөйлеп көр тіл мен жақ
Даусым байғұс шығып бақ,
Саулы інгендей ыңқылдап,
Қызыл тілім сөйлеп бақ,
Асыл біздей жылтылдап
Домбырам байғұс сен сөйле.
Екі шегің тыңқылдап
Он саусағым қимылда,
Жорға тайдай бұлтылдап, –*

деп, ақындық өнер тудыру үстіндегі суретін жасайды.

Дүние толғаныстарында өнеге, насихат айтады. Опасыз жалғаннан табар тиянақ-тұғырды көрсетеді.

Өз уақытының әлеуметтік мәселелері Құлыншақтың көптеген арнауларына арқау болады. “Көкбайға”, “Дүйсенбі датқаға”, “Оңдыбайға”, т.б. шығармаларында дүниекоңыз сараңдық, кісі ақысын жеу, т.б. адамшылыққа жат пиғылдар айыпталады.

Құлыншақ – даңқы қазақ еліне кең жайылған ақын. Бала кезінен әкесі Кемел Шөже ақыннан бата әкел деп жіберген екен. Содан былайғы ғұмыр ел танып, жер танып, өнерпаздық ұрығын шашумен өткен.

Сұлтанбек жырау бір өлеңінде Құлыншақ туралы былай дейді:

*Әкесі Шөже ақыннан бата әкел деп,
Үш тоғыз дүниемен жібереді.
Шөженің ақ батасын алып қайтты
Адамзат дуаменен көгереді.*

*Келген соң киіндіріп ат мінгізіп
Баланы еркіменен қоя берді.
Күнде той, күнде жиын, күнде өлең гып
Күңірейіп жіберді жүрген жерді.*

Сұлтанбек жыраудың деректеріне қарағанда, Құлыншақ қазақтың көп өлкесін аралап, талай тарландармен кездесіп, сөз қағысқан, өнер үйреніп, өнеге көрген. Ақындық дәстүрге бой ұрған.

Құлыншақтың ақындық шеберлігін аша түскен туындысының бірі – “Қисық батырмен тілдесуі” өлеңі. Мұндай шығарма үлгісі Арқада Жанакта, Батыста Шерниязда кездесетін, ел арасына кең таралған үлгі. Өлең – әуелде батырдан сескенген Құлыншақтың оны мадақтаумен басталады да, Қисық батырдың оған риза болып, енді өзін мінеуін өтінгеннен кейінгі батырды әшкерлей сөйлеуімен жалғасқан қызғылықты шығарма. Өлеңде байласа басы қосылмайтын кереғар суреттер бір Қисық батырдың бойына сыйып жатқандай.

*Жақсыға тартып туып едің,
Жақсының туганнан-ақ қуып едің.
Даңқыңды Алатаудай естіген соң,
Көруге дидарыңды келіп едім...*

Сол аспандата, асыра мадақталған Қисық батырды Құлыншақ енді бірде келістіріп келемеж етеді.

Құлыншақ – айшықты сөзбен ой ашқан шебер ақын. Ақын анасына арналған жоқтауында қадірі асқан ана жанын аялайды.

*Тал бесігін таянған,
Түнде тұрып оянған.
Тар құрсағын кеңейткен,
Тас емшекті жібіткен.
Өлеңдетіп әндеткен,
Айналаны сәнді еткен,
Уақыты жетіп демі біткен,
Айналайын ақ шешем.*

Құлыншақ өмірді “дүние – ол бір көлдің қасқалдағы” дей отырып, аспандағы сәулелі жұлдызға, көлден ұшқан аққуға, қалықтаған сұңқарға, кемеңіз баспалдағына, т.б. теңейді. Сол – сұлу, аспандаған өмірдің, алып ұшқан өмірдің аяғы – келмеске кадам басу, өмірге құштар жүректің бос кеуде боп жансыз қалғаны.

“Дүниеде не ғаріп” толғауында ақын жыраулық поэзияның дүние шарттарын түгендеген, түйіндеген дәстүрлі арнасын толтыра түседі.

Тіршілік тәлімі – Құлыншақ өлеңдеріндегі негізгі сарынның бірі. Құлыншақ айтыстарынан кейінгіге жеткені, зерттеушілердің айтуынша – Майлықожа ақынмен айтысы.

Екі жүйрік бірін-бірі айтыстың дәстүрлі салтымен көтеріп те сөйлейді, мінеп-сынап, түйреп тастап та отырады.

Ғалым Ә.Оспанұлы айтыстың кезінде діни бояуы қалың деп, ғылыми айналымнан шығарылып тасталғандығын айтады.

Айтыста Құлыншақ сөз қисынан жеңіліс тапқан.

Құлыншақтың “Ішпеймін қымызыңды шөлдесем де”, “Орта жүзде бар дейді”, “Алпыс бір жанның айтысы”, “Сен едің, Рысқұлбек, бұлғақтаған”, “Мазақ қылма, Көлбайым”, “Ит сатқанның ауылы атанарсың” өлеңдері әжуа-мысқылға құрылған әлеуметтік астары терең шығармалар.

“Әңгімесін естісең...” сықақ өлеңінде ақын сөзі елді үйіріп, ұйытып әкететін, соған орай жұрт әулие санап жүрген жалған бейне-бейкүнә болғансымағымен күнәға белден батқан алдамшы дін қызметшісін әшкерлейді.

“Алпыс бір жанның айласы” да өмір өткендері, адамшылық парыз, ата мен бала арасындағы тағдыр ісі жайлы толғайды. Құлыншақ ақын әкесі Кемел қайтыс болғанда шығарған дейді. Өмірдің өксігіне оранған аза жыры.

*Тоқсанға жасы келгенше,
Ажалы жетіп өлгенше
Мойнында еді ботасы, –*

деп, ақын әке алдында перзенттік парызын өтей алмай келгеніне налитын сияқты.

“Дүние – ол бір көлдің қасқалдағы” термесі адамның ғұмыр жас кезеңдерін қамтыған. Қазақ поэзиясындағы ежелгі, дәстүрлі желі. Ақын балалық, балиғат, егделік кезең, сексен, жүз деген жастардың қыры мен сырын сипаттайды.

Тіршілік тасқыны адам баласын алаңсыз сәбиліктен арпалыс өмір иірімдеріне лақтырады.

Жарық дүниенің ыстық-суығы, опасыз жалғанның тиянақ-тұғыры, бейнет пен зейнет, жалын жастық пен қараңғы кәрілік астасқан өлеңге ақын адам баласына қойыны суық қара жерге енгенше жақсылықтан жазба деген уағыз айтады:

*Біреуге “берем” дегін, “алам” деме,
Біреудің адал нанын алып әсеме...*

Аймақтық мектеп өзгеше бір оқшаулану, аралас-құраласы болмаған үрдіс емес. Белгілібір тарихи кезеңдердің ықпалымен қалыптасқан дәстүрлі дара сипаттар болғанымен, қазақ сөз өнерінің басты жаратылыс шарттары, заңдылықтары, ұлттық поэтиканың арғы дәстүрлі негіздері барлық аймақтық әдеби мектептерге тұтас жайылған құбылыс.

Қазақ әдебиеті тарихындағы аймақтық әдеби мектептің туып-дамуының түп-төркіні орыс отаршылдығы дәуірінен әлдеқайда әріден бастау алады.

Сонымен бірге зар заман дәуіріндегі әкімшілік, территориялық аймақтандыру саясатының да әдеби ізі қалды.

Шернияз Жарылғасұлы. «Арыс» баспасы шығарған Атырау ақын-жазушылары кітапханасының «Қазына» атты көптомдығының үшінші кітабы Ш.Жарылғасұлының (1807-1867) шығармаларына арналды. 2001 жылы жарық көрген жинаққа Ш.Жарылғасұлының толғау, терме, арнау өлеңдері, Табын қызбен айтысы енген.

Ш.Жарылғасұлының өткір де өктем үні қалған бұл шығармалар – қазақ әдебиеті тарихында елеулі орны бар рухани мұра. Шернияз шығармашылығы ертеректе С.Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиет тарихының очерктері» (1942), Қ.Жұмалиевтің «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» (1958), беріде жоғары мектепке арналған Х.Сүйіншәлиевтің «XIX ғасыр әдебиеті» (1997) оқулығында ақынның әдеби мұрасы жайлы арнайы жазылған монографиялық тарауларда қамтылып, айтылды. Кейінде, Шернияз жайлы соны мәліметтер Б.Аманшин зерттеулерінде басылды.

«Шернияз өз кезінде де, өзі өлгеннен кейін де халыққа аты көп жайылған, даңқты ақынның бірі. Оның сөздері халыққа ерте күннен мәлім...

Халыққа көп тарағандығы жағынан Шернияз қазақтың қай ақынымен де таласа алады».

«Шернияздың Баймағамбет сұлтанға арнауы» дейтін өлеңінің қазақ ішінде ертеден белгілі болып, кең тарағанын бұл туындының Апыш ақын нұсқасы, Омарбек, Мәшһүр-Жүсіп нұсқалары анық көрсетеді.

Шернияз шығармаларының зерттелуі өз нәтижелерімен құнды бола тұра, шерниязтану жалғасын таба беретіні даусыз. Шернияз өлеңдерінің тіл қолданыс ерекшелігі, жанрлық сипаты, жалпы Шернияз ақынның өлең құрылымындағы, өлең үлгісіндегі өзіндік шеберлік тәсілдері әлде де арнайы, қазақ поэзиясының Шернияз дәуіріндегі көркемдік дамуы аясында зерттеуді күтеді.

Шернияз өлеңдерінде ойнатып сөйлеу, өзгенің аузына түспеген, өзі ғана тауып айтқан сөз образдардың мол келетіндігі – Шернияз шығармашылығының елеулі бір ерекшелігі.

«Байшеркеш болысқа айтқаны» арнау өлеңінде ақын өзіне «Сөйле» деген жұртына өзінің сол уақыттардағы ауыр күйін былайша жеткізеді:

*– Уа, аламан, аламан!
Айт десең ойлап аламын.
Мен шежіре туған жүйрікпін,
Қай базардан қаламын.
Сендер сөйле деген соң,
Аулыңда қиқу саламын.
Қос өкпемнен оқ тиді,
Ішім толған қара қан.
Ішімдегі дертімді,
Қорғайын деп барамын.*

«Қос өкпемнен оқ тиді, Ішім толған қара қан». Ақын басындағы «сырты бүтін, іші дерт» бұл қасірет, біздіңше, Шернияздың жеке бас емес, ел күйінің күйігінен өртенген қайғысы. Ішкі сарайын ашып сөйлеген ақын тағы да сол заманның көтеріліс жеңілгеннен кейінгі ауыр күндері таңба салған елдің мұңлы бақытсыздығына меңзейді.

*Алдымда тұрған, ағалар,
Осы сөзді айтайын.
Іштегі жатқан сарайды,
Бұрынғыдай жақсы жоқ,
Бүгіндегі пенденің
Көкірегі қарайған.
Өлі айырылып өліден,
Тірі айырылып тіріден...*

Бұл арнауада ақын жаны өз елінің жақсы мен жайсаңын жоқтап, дүние жалған, адамға бір өлімнің қақтығы жайлы толғанысын жеткізумен бірге, заманның опасыз халі, жұрт билейтін жақсының жолы жойылып, қазақтың күні ғаріп болған баянсыз уақыттың бақытсыздығы жатыр.

Шернияз өлеңдерінде әлеумет жайының ұдайы алға ұсталып айтылуы, айтылғанда да ақиқаттың алмас қылышымен тіліп түскендей өткір, айқын айтылуы – ақын поэзиясының мейлінше дара өзгешелігі, асқан бұқарашылдығы.

Ел басына екіталай күн туғанда алыс-жақын демей, нашардың қамын жеген, әулиенің соңы болған арғы үлкендер енді жоқ, былайғы күн – басқа. «Көрмегенін көрген соң, Аруананың баласы үйірін жоқтап боздаған» күн. Бұл күйді айтқанда ақын тілі «ақ киіктей суырылып» сөйлейді. «Басы бүтін күнінде қазақ кім еді, енді қайда барады» деген, қай дәуірде де халқының қамын жеген ұлдары ұдайы толғаған көлденең сауалдың қақпасын Шернияз ақындығы да жан дауылының жойқын тасқынымен соғады.

Басын бәйгеге тігіп сөйлеген ақынның «Байшершек болысқа айтқаны» арнау өлеңі – қазақ әдебиеті тарихындағы қасқайып ханға қарсы сөйлеген дәстүрлі сарында айтылған, оның үстіне Шернияз өмір сүрген дәуірдің ащы ақиқаты айқын, нақты түскен үздік туынды.

Ақын тұңғық заманның айықпас ауруын, түндей қара қайғысын жеке бас бақытсыздығы мәнінде жеткізуде астарлау мен астастырудың, алмастыру мен шендестірудің қайталанбас шебер үлгісін жасайды.

Шернияз ақын өлең сөзде дәстүрлі көркемдік тәсілдерге ұдайы жүгініп отырады, толғау жырдың дүние шарттарына түгендеген, тұрақты қолданыстармен айшықталған, жеті-сегіз буынды жыр үлгісінде, қанатты тіркестермен әдіштелген сипаттары ақын туындыларында айқын. Бұл сипат – XIX ғасыр ақиқатын жеткізуде өлеңнің дәстүрлі үлгілерінен оқ бойы озық кеткен жаңашыл сипаттары да даусыз ақын шығармашылығының тағы бір өзіндік ерекшелігі. Оның «Толға десең, толғайын» толғау өлеңі – дәстүрлі жыр мақамында, дыбыс қуалау, сөз қайталау, дүние-жаратылыс құбылыстарына тоқтам айту, баға беру, ұйқас үлгілерінің жасалу тәсілдерімен туған шығарма.

Бұл толғаудағы жыраулар поэзиясындағы түйдек-түйдегімен ауысып, алмасып жүретін көшпелі толғамдар, нақыл сөз үлгілерінің желісін үзіп кірігіп отыратын нақтылы шақтың мәселе қойылымы, айқын өмір құбылыстары да қатар өріліп келетін оралымдар тағы да ақын поэзиясының дәстүрге дәуір әкелген жаңа бағыттарының бастауында туған өзіндік сипаттарын танытады.

*Айдан жарық нәрсе жоқ,
Түнде бар да, күндіз жоқ.
Күннен жарық нәрсе жоқ,
Күндіз бар да, түнде жоқ...*

Толғау тілінде сөз айшықтаудың дәстүрлі үлгілері өзіндік тапқыр оралымдармен өрістей түседі.

*Арқадан соққан ақ боран
Малдың есін кетірет
Құбыладан соққан қызыл жел
Қардың есін кетірет.
Аламаны көп болса
Ханның есін кетірет.
Жалғыздық пен жасаяулық
Ердің есін кетірет.
Алқалы дуга түскенде
Сонда шерім шешілер.
Жалғыздық түсіп басына,
Кедейлік келіп қасына
Қор болып отыр есіл ер!*

Шернияз поэзиясының тіл қолданыс ерекшелігі – ақынның дара поэтикалық қуатын айқын танытатын бір сипат. Қазақ поэзиясында ел мен ер қорғаны болар қанатты тұлпарлардың қайталанбас ғажап теңеу, тапқыр алмастырулармен жеткізілген желдей ескен жүйрік образы, санқилы суреті бар. Ал дәл Шернияз ақындағыдай аттың сыны – дара, өзіндік.

*Ел шетіне жау келсе,
Көк бөрідей ер керек.*

*Ер астына мінетін
Бәйгі бермес сұр керек.
Ұзақшыл тарлан, тар мықын,
Қысқа мойын сұркөжесек.*

Шернияз өлеңдеріндегі және бір өзіндік сипат – ақынның дүние-жаратылыс жайына, мұсылманшылықтың жолына қарата айтылған толғау, толғамдары. Ақынның діни танымы жалпының қаражаяу сауатынан тереңге тартқан білімпаздығымен бөлек көрінген.

*Ай, жігіттер, жігіттер,
Жердің жүзін қарасаң,
Мұнша неге кең болған?
Жеті мүше денеміз
Бір-біріне тең болған.
Төрт аяқты айуандар
Неге адамнан кем болған?
Жарық үшін күн болған
Тыным үшін түн болған.
Тамашалап қарасаң,
Ай мен жұлдыз, күн мен түн,
Орман-тоғай, от пен су,
Таң-тамаша кім қылған?
Құрт-құмырсқа, ұшқан құс
Бұл да басқа түр болған.*

Шәңгерей ақындығындағы тағы бір өзіндік қыр – бұл сол кезең поэзиясында дағдыға ене қоймаған өлеңді оқиғаға құру әдісі. Немесе оқиғадан өрбіген өлең. Оның «Исатай мен Науша батыр туралы» өлеңі нақтылы ұрыс сәтін, Исатай қасына барып соққан бір жағдайды образды ой түйінімен жеткізген.

Екі ердің, Беріш ұранды Исатай мен Сұлтанайын ұранды Наушаның ерегісі, екі бөлінуі ақыры жақсылыққа соқпады дейді ақын. Қол екі бөлініп, жау жасағы жағаны жыртты. Бірсалы мен Қалдыбай «екі батыр тең өлді». Мұнан соң қол бұзылды. Бассауға қашуға көшті. Онан соң... Онан соң артық туған Исатай батыр мерт болды...

*Қолы қашып кеткен соң
Бұрынғыдай болмады.
Белдігіне оқ тиіп,
Ат үстінен қозғалды.
Қайратты туған арыстан
Тарқамай кетті арманы.*

*Сол уақытта арыстаным
Қырықтан асқан жасында,
Қайдақы бөрік басында,
Ақбалдақ белдік белінде.*

*Арғы атасы Ағатай,
Бергі атасын сұрасаң,
Есдәулет пен Шағатай.
Өзінің атын сұрасаң,
Батыр туған Исатай.*

Исатайдан соң жер сілкініп қозғалып, Әли арыстандай, жалғыз көзді батыр Науша ашқан аузына ат-тонымен сыйғандай алып Науша жаудың зәресін ұшырып атқа қонған...

Осы бір шағын өлеңде ұрыстың жанталас, арпалыс жаратылысы, қас-қағым қысқа қаза сәті, батырлардың сырт тұлға суреті мен мінез-болмысы бар.

Аз сөзге сыйған ауыр күннің оқиғасы бар.

«Шернияздың Баймағамбет сұлтанға айтқаны» арнау өлеңі қазақ әдебиеті тарихындағы қараның ханға қасқайып қарап сөйлеу дәстүріндегі туған өлең. Бұл өлеңде Шернияздың тілі тағы да бір көркемдік алымды, оттай өртеген өткір мазақ, ащы мысқыл өрімінде жұтынып түскен бөлек жаратылысымен танылады.

*Ар жақта Арынгазы дүбірлен,
Баеке, елің бар ма бүлдірмеген.
Төре кетіп төбеде төбет қалған,...
... Сіз – сұңқар, қара қарға – қалың қазақ,
Болып тұр өл-өлгенше сіздің жемің.*

«Исатайды айт» дегенде ақын:
*Исатай ділмәр еді топтан озған,
Нар еді бәйтерекке бойын созған... –*

деп, Исатайдың халық кеудесіндегі аяулы бейнесін, артық туған асыл жаратылысын ел сағынышын ұластыра сөйледі.

*Ер тумас ел бағына Исатайдай,
Мінезі толқушы еді туған айдай...*

«Шортанбай жырларынан біз «Зар заман» кезінде әлеумет басына түскен трагедияның картинасын көрсе, Шернияз жырларынан жеке адамның әсіресе халық ақынының басындағы трагедияның картинасын көреміз», – дейді Сәбит Мұқанов.

Шернияз поэзиясындағы жалпы сөйлеуден гөрі жан күйін, көңілдің сырын қозғап кетіп отыратын лирикалық иірімдер – ақынның өз дәуіріндегі Махамбет поэзиясына бой созған тағы бір сипаты. Өзгеше айту, өзінше жазу тәсіліне бағыт ұстаған шығармашылық беті.

Шернияздың «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» арнау өлеңін тарихи, көркемдік, көпнұсқалық, ауызша әдебиет дәстүрі негізінде заманалық ауқымда алып отыр түйдек-түйдек ой тастаған С.Мұқановтың мына бір түйіні Шернияз ақындығының табиғатын ендігі кезекте де барша көркемдік құндылығымен тануды тоқтатпай, жалғастыруға тартады. С.Мұқановтың осы бір тамаша тоқтамына Шернияз ақындығының қайталанбас, қуатты сипаты тұтас түскен сияқты.

«Поэмада оқушыны сүйсіндіретін өзгешелік саяси бағытының айқындығы, көркемдік бояуының ашықтығы, сұлулығы. Поэманы оқып отырып, Шернияздың бөгетсіз ақындығына, бұлақтай тасыған пікірін тамаша тапқырлықпен, аса көркем сөзбен беруіне мейірің қана сүйсінесің».

Ш.Жарылғасұлы – әдебиет тарихында әлеуметтік бағыттың қалыптасып, дамуына елеулі көркемдік ықпалымен қосылған, қайталанбас шығармашылық тұлға.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ АУЫЗШАДАН ЖАЗБАШАҒА ОЙЫСУ НЫШАНДАРЫ

XIX ғасыр ішінде байырғы әдеби үрдіс ауызшадан жазбашаға өту дәуірін бастан кешті (М.Әуезов).

Жазып шығару, ендігі ел тарихы, ел тұрмысы қазақ өлеңіне түр жөнінен де, мазмұндық та өзгеріс әкелді. Қ.Өмірәлиев бұл өзгерістің басына Д.Бабатайұлын қояды. “Дулат қаламды қолға алып, сөзді жазып шығарды, өлең сөздегі формашылдық дәуірді бастады”.

Бұл тұста ғалым Дулаттан ілгерідегі суырып салып айтып алып, сонан соң хатқа түсірді, шәкірттері ештеп редакциялады дегенді айтып, Шортанбай, Нысанбайларды сол топқа жатқызады.

“Дулат өлеңдеріне тән өлшем-өрнектердің қайсыбірі кісіні өте көне дәуірге жетелесе, ал енді бір парасы Абай өлеңдеріне, өлшем-өрнектеріне әкеледі”.

Қ.Жұмалиев Дулат өлеңіндегі бір ерекшелікке назар аудару қажеттігін айтқан еді: “Бір шумақ өлеңде үш жолы **шұбыртпалы**, екі жолы **егіз ұйқас** болып келетін өлеңдерді біз тек қана Дулаттан кездестіреміз. Бұл ол кездегі ақындардың басқаларында жоқ. Жалпы қазақ өлең құрылысының дамуын зерттеуде бұған тоқталмай кетуге болмайды”.

Қ.Өмірәлиев М.Қашқаридың “Сөздігіндегі” өлең-жыр үлгісін келтіріп, Дулаттың ХІ ғасырдағы түрік поэзиясының ауызша, жазбаша үлгілеріндегі *аааб – әәәб – вввб...* – ұйқасы 7-8 буынды өлеңді қайталайтынын көрсететін, қазақтың ауызша поэзиясы бұл үлгіні өте ертеде салттан шығарды дейді.

Ғалымның бір үлгідегі өлең-жырды ауызша, жазбаша деп бөлудегі шек не деп мәселе қоюы қазақ өлеңін тұтас қарастырудағы орны өз алдына, ХІХ ғасырдағы өлең сөздің өзгеріс-өлшемін байыптауда, әсіресе жаңа жазба әдебиет үлгісіндегі өлеңнің ішін ашуда үнемі ескеріліп отыратын елеулі шарт болса керек.

Құлмат Өмірәлиев айтулы теоретик Зәки Ахметовтің тұжырымын келтіре отырып, ол үлгілерді Абайдан іздегеніне орайластыра отырып, ғалымның жыр өлшемімен жазылған жанрлық сипаты өзгеше лирикалық өлеңдер дегенді тану мәселесін қозғайды.

Өлеңді ұйқасты жолдардың сипатына қарай жіктеу (*буын санының бірдейлігіне қарамай – Қ.М.*) – ауызша өлең мен жазбаша

өлеңнің, жыр мен порымы бірдей көрінгенмен, жаратылысы бөлек лириканың айырмасын ажыратудағы теориялық меже түріндегі өлеңтану тәсілі. Осы аса мәнді теориялық тұжырымды өлең сөздің жаратылысын тануда біліп, ескеріп отыру үрдіске айнала қоймаған сияқты.

Мұны XIX ғасырдағы әдебиет үлгілерінің даусыз, басы ашық авторсыз фольклор үлгілері өз алдына, басқа нұсқалардың ауызша әдебиет пен жазбашаға қатысын болжауда теориялық бір меже есебінде ескеріп отыру жөн көрінеді.

Және бір меже – М. Әуезовтің жазбаша әдебиет қоғамның рухани қалпында белгілі бір бет, бағыт, сарын пайда болған уақытта туды деген қисынын шығарманың негізгі сарын, желілері арқылы (*өлең үлгісі, құрылымы емес – Қ.М.*) қарастырып, ажыратып отыруды ұстанған дұрыс сияқты.

Дулат осы тұрғыдан келгенде жыр өлшемімен жазылса да “жыр” деп аталмайтын жанрлық сипаты өзгеше лирикалық өлеңді жасаған ақын” (Қ.Өмірәлиев).

Қ.Өмірәлиев Дулат өлеңді әрі айтып, әрі жазып шығарған дейді. Ол – Дулат пен Абайдың бірнеше өлеңінің жасалу тәсілі, айтылу сарыны, тіпті көзқарас жөнінен өте жақын келетінін алғаш атап көрсеткен ғалым.

Дулаттың “өзгеше лирикалық” өлеңі ауызша әдебиет үлгісіндегі ұйқас үшін, ойға баспалдақ үшін көмек етер жанама жол, жанама сөзден таза.

Абайдың “Болыс болдым, мінеки”, Дулаттың “Сөзім бар да көзім жоғы”. “Ел жақсысының” сипатын Дулат та, Абай да көбіне бір көзбен көріп, бір жүрекпен сезіп сипаттайды.

Қ.Өмірәлиевтің ауызша мен жазба әдебиет мәселелерін қарастырғанда А.Байтұрсынов, М.Әуезов, т.б. ғалымдардың пікірлерімен иықтас тұрған мәселелі, мәйекті түйін жасап отырады.

Қ.Өмірәлиев әдебиет күйін (XIX ғ. орта тұсындағы) жанрлық жақтан қарастыруында сол әдебиетті туғызушылар құрамын, олардың даралық сипатын айырып, ажыратып топтайды.

Мәселен: “Сөйтіп, XIX ғасырдың орта тұсындағы қазақ поэзиясы, әрі оның шығарушылары жайлы мынаны айтуға болар еді: **біріншіден**, (*астын сызған біз – Қ.М.*) би ақындар болды, олар байырғы дәстүрмен, үлгімен тақпақ сөздер, мақалды сөздер жасады; **екінші**, сарай ақындары болды, олар мақтау жырлар жаратты;

үшінші, айтыс ақындары болды, олар мақтау өлеңдер мен айтыс өлеңдерді шығарды; **төртінші**, шығыс әдебиетіндегі ғашықтар жайлы сюжеттерді (әрі қиссаларды) қайта жаңғыртып жазатын **кәсіпқой** ақындар болды, олар жыр, **өлең үлгісіндегі** ғашықтық дастандарды туғызды; **бесінші**, дін ислам өкілдері жайлы шығармалардан сюжет алып, өлең үлгісінде қисса жазатын молда ақындар болды; **алтыншы**, әрі айтысқа түсетін, әрі ауызша да, жазба түрде де толғау жыр шығаратын ақындардың жаңа тобы көрінді”.

Заманалық өзгерістер туғызған жаңа мазмұн өлеңге жаңа түр әкелетіндігі жайлы әдебиеттану ғылымында айтудай-ақ айтылды. Мәселен, Махамбет ақынның көтеріліс тіліндегі жырлары.

Жалпы, дұрысы, сол әдебиет жасаған дәуірге аса жақын, әрі сол үлгілердің бірталайы әлі де қалпы бұзылмай сақталып отырған кезде оларды теориялық сарапқа салған Ахмет Байтұрсыновтың қисындарын XIX ғасыр әдебиетінің көркемдік жүйесін саралауда негізгі тұғыр етіп алған жөн. Орыс әдебиеттану ғылымы арқылы мәжбүрлеп қабыстырған көп теорияға қазақ әдебиетінің жаратылысы келе бермейтін, бүйректен-сирәк шығып тұрғандай тұстарды қисындап, қикымдап келістірген уақыттарымыз болғаны рас. Бұл әсіресе фольклортануда, қазақтың XIX ғасырдағы әдебиетін тануда байқалып отырды.

Әдеби мұраның өзіндік, ұлттық сипатын тануда А.Байтұрсынұлы “Әдебиет танытқышының” орны өлшеусіз.

А.Байтұрсынұлы XIX ғасырдағы ауыз әдебиет үлгілерін, ауызша әдебиетті, жазу әдебиетті арнайы, солай атаулап (*XIX ғасыр әдебиеті деп – Қ.М.*) бөліп отырмағанымен, тура сол жәдігерлерді қарастырғаны даусыз, айқын тұстар, тұжырымдар бар.

А.Байтұрсынұлы – XIX ғасырдағы тарихи жырлардың табиғатын алғаш барша айырым белгісімен таныған, әрі оған нақтылы қысқа-нұсқа теориялық негіздеме жасаған зерттеуші.

“3. **Әуезе жыры**. Қазақтың ерте заманда ерлік қылған адамдарының ерлігін, батырлығын жыр қылып шығарған сөздер **ертек жыр** деп аталатыны жоғарыда арнайы әдебиет туралы сөз болғанда айтылып еді. Нақ сондай болмағанмен, соған ұқсас сөздер ділмар әдебиетте де болады. Ұлт өмірінде болған, **ұлт тарихына** жазылған, яки халық аузында әуезе болып айтылып жүрген уақиғаны алып, яки уақиғада халықтың еткен қайратын, азаматтың көрсеткен өнерін, жігерін, ерлігін, намысқорлығын, яки адамшылығын әдемі

түрде әсерлі сөзбен жыр қылып шығару бар. Сыпайы әдебиеттің сол сияқты шығармалары **әуезе жыр** деп аталады”.

Толғау түрлеріне тоқталуда А.Байтұрсынұлы кәдімгі лирикаға анықтама беретіні белгілі. Мысалға Абайдың “Адамның кейбір кездері” өлеңін алады.

Қазақ әдебиетінің қайталанбас қас ерекшеліктері аз емес. Сол орайда ауыз әдебиеті үлгілерінің профессионал әдебиетке ойысу, айналу үрдісін тану, табу, ғылыми негізден айқындап көрсету – әлемдік әдебиеттануда тек қазақ әдебиетінің ғана теориялық еншісі болып көрінеді. Сол үрдісті танудың басындағы кәделі орын – Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әдебиеттануындағы тарихи орны.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы фольклор дәстүрі әдебиеттану ғылымында ендігі кезеңде ауқымды зерттеулерге ұласып отыр. Мәселенің мәні – оның сарқылмайтын, таусылмайтын көркемдік негіздерден құйылған шығармашылық өзгеше жаратылыс сырында. Осы жөнде Ж.Дәдебаев былай дейді: “Жалпы қазақ жазба әдебиетінің қалыптасуы мен дамуында, жанрлық салалануында фольклордың қызметі мен мәні арнайы зерттеуге лайық үлкен проблема ғой деп ойлаймыз”.

Қ.Өмірәлиевтің XIX ғасырдағы әдебиеттің жанрлық, стильдік жөндерін ғылыми негіздеудегі құнды тұжырымның бірі – өлеңді композициялық құрылысына қарай жіктеу өлеңнің әу баста ауызша я жазбаша туғандығын анықтаудағы жүйелі шешімін таппаған даулы қисын екендігін атап көрсетуі.

Ғалымның қазақ поэзиясындағы сурьп салып айтатын өлеңнің екі түрін айырып көрсетіп, олардың мәнін жыраулық моделі дайын терме өлеңдер мен ол модель жарамсыз арнау өлеңдердің өзгешелігі арқылы ашуы – негізсіз емес.

Х.Досмұхамедұлын “Қазақ халық әдебиеті” еңбегінде қазақтың еуропа үлгісіндегі жаңа жазба әдебиеті дейтін мәселені анық-анық қойып, кәнігі әдебиеттанушы деңгейінде түйін түйіп отырған. Әдебиеттің зерттеу, теориялық, тарихи мәселелерін өз баяндамасында қарастырмайтынын айтып отырғанының өзінде қаншама ғылыми жүйе, жүлге жатыр.

“Осы “ақтандақтың” орнын толтыру үшін біз мүмкіндігінше **қазақ халық әдебиеті** мазмұнын баяндай отырып, жіктеп-жіліктеп, сондай-ақ **үлгілері** мен бұлақ-көздерін көрсете отырып, барынша сығымдалған түрде оның ықшам очеркін жазып шығуды мақсат

тұтып отырмыз. Біз, әрине, халық әдебиетінің даму тарихын мүлде сөз етпейміз, сол секілді бұл әдебиеттің осылайша жан-жақты дамуына ықпал еткен себептер мен жағдайларға, сырттан болған әсерлер мен қазақтарға туыстас халықтардың халық әдебиеттерімен өзара ауыс-түйіс мәселелеріне де тоқталмаймыз. Біз халық әдебиетінің **қазіргі еуропаланған** қазақ көркем әдебиетінің пайда болуы мен дамуындағы рөліне (орнына) және осы жаңа әдебиеттің жекелеген өкілдеріне оның ықпалын талдамаймыз”.

Осы мәселе әлі де күн тәртібінде.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРЫҰЛЫНЫҢ «МҰСЫЛМАНШЫЛЫҚТЫҢ ТҮТҚАСЫ ЕҢБЕГІ

Ы. Алтынсарыұлының “Шариат-ул ислам” (“Мұсылманшылықтың тұтқасы”) еңбегі 1884 жылы Қазан қаласында араб қарпімен басылып шықты. 1894 жылы Орынборда орыс таңбасымен жарық көрді. Еңбек сол замандағы патша үкіметі тарапынан жүргізіліп отырған дін саясатына орай шықты. Ұзақ жылдар бойы бұл еңбектің негізгі мәні соншалықты ашылып айтылған жоқ, арнайы қарастырылып сөз болған жоқ. Бұл еңбек қазақ әдебиеттану ғылымында өзіндік өріс тапқан іргелі ыбырайтану ғылымының “ақтандағы” болып қалып отырды.

Аталған еңбек “Құран” негіздерін ұғындыру мақсатында, мектептерде оқытылатын дін сабағының қазақтарға анағұрлым ұғынықты оқу құралы есебінде жазылды.

Бұл еңбектің жазылуындағы көп мақсаттың бірі – тіл тазалығын сақтау да болды.

Ыбырай Алтынсарыұлы ислам дінінің негізі ұстанымдарын қазақ баласына дұрыс тәрбие беруге бағыттады.

“Қазіргі кезде қазақ арасында Мұхамбеттің діни оқуы жайылып, етек алып барады... мүмкін болғанша, біріншіден, қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, ал екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілі орынсыз етек алуына жол бермеу үшін (бұл – қазақтарды татарландырудың ең сенімді тәсілдерінің бірі ғой) мен соңғы кезде Мұхамбет шариғатын үйрене бастап осы оқу құралын құрастыруға кірістім”.

М.Әуезов 1927 жылы жарық көрген “Әдебиет тарихы” оқулығында Ыбырай Алтынсарыұлын “жүз жылдық дәуірге” созылған зар заман әдебиетінің дін мен мәдениет иісі шыға бастаған үшінші кезеңіне жатқызады. Зар заман ақындарының ішінде дін сарынын шығарып, дін мейманалығын көп ұсынатын ақын Алтынсарыұлы деп, айрықша бөліп айтады.

Алтынсарыұлы шығармашылығындағы дін жайын жүдеген өмірдің діннен тірек іздеуі деп қисындайды. Қазіргі уақытта Ыбырайдың дүниетанымы, оның шығармашылығындағы діннің жайына қатысты мәселелер жаңа бір беталыста таныла бастады.

«Мұсылманшылықтың тұтқасын» жарыққа шығаруда Ыбырай орыс миссионерлері тарапынан талай тосқауылға тап болды. Ильминский Ресей империясы мектептерінде оқытылатын дін сабақтарына оқулық есебінде жазылған бұл еңбекті де “Қазақ хрестоматиясы” сияқты орыс қарпімен бастыру керек дейді. Ы.Алтынсарыұлы бұған батыл уәж айтады.

“Бұл арада тағы бір ескерте кетуге қажет нәрсе – мұндай оқу құралды, менің басында ойлағанымдай, орыс әрпімен жазу мүмкін емес, өйткені мұндай дін кітабы, шариғат тұрғыларына толық сай құрастырылғанымен де, сыртқы жағынан қарағанда мұсылманша болмаған соң, қазақ арасында сенімді болмас еді, әр түрлі қолайсыз әңгімелер туғызар еді”.

Ы.Алтынсарыұлының кезінде өзінің жазған түсініктемесі кітаптың мақсатын анық көрсетіп тұр. “...біріншіден, қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, ал екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілі орынсыз етек алуына жол бермеу үшін мен соңғы кезде Мұхамбет шариғатын үйрене бастап... осы оқу құралын құрастыруға кірістім”. Бұл жерде “теріс бағыт” деп Ыбырай дінді шала, дүмшелікпен ұғындыруды айтып отыр.

“Ләкин ислам мәнісін білмек әрбір мұсылманның өз басына парыз. Әлгі рәуште мұсылманшылықтың шартын ел ішінде молдалары біліп, бөтендері білмегенмен, бұл білмегендердің мойнынан парыз түспейді. Парыз түсу түгіл, бұл мұқтаж шарттарды білмеген кісі мұсылман да болмайды. Құдай тағала өзі сақтасын, соның үшін бізбен қатар татар, түркі уа ғайри халықтар аят хадистің мұқтаж, керекті бұйрықтарын өз тілінше көшіріп, түсінетін кітаптар шығарып, діннің ғылымын жұрттарына жайды. Бірақ біздің қазақ тілінде әркім түсініп оқып немесе біреу оқыса тындаған қара халық түсініп отыратын бір де кітап жоқ. Сол себептен жалғыз кітап таныған молдалар болмаса көп қара халық өзінің діні не екенін де кәміл түсінбейді. Хатта көп адам осы қалыпша кәпір болып та жүрген шығар. Мұны көріп біз, Фақыр Қыпшақ руының Ибраһим Балғожа биұғлы, қарындас халқымыз қазақ жұртына пайда келтірмек ниетпен нәм қараңғы туғандарымызды түсінікті тілменен өзінің дінін түсіндіру үшін бұл кітапты жазуға кірістік”.

Еңбектің жазылуы қазақ қоғамындағы әлеуметтік, рухани сұраныспен байланысты болды.

Еңбектің мазмұны, тілі, жазылу мақсаты Абай шығармаларындағы, әсіресе қара сөздеріндегі дін жайымен, Шәкерімнің “Мұсылманшылықтың шарты” (1911) еңбектерімен сабақтас.

Ыбырайдағы, Абайдағы адамды, Алланы сүю парызы, имандылық, мұсылманшылық жайы желілес.

Ыбырай мен Абайдың арасындағы екеуін аса туыстырып жіберетін шығармашылық бөлекше бітім тек олардың бұрынғы әдебиетте болмаған көркемдік үрдіс, үлгілерінде ғана емес, осы дүниетаным, дінтаным, дінге қатыстылық иірімдерінде де өзгеше бүтіндікте көрінеді.

Ыбырайдың дінге қайырылып отыруы мен Абайдағы дін жайында үндестік, үлгінің мол болуы, әрине ең әуелі екеуі де ден қойып отырған исламның негізгі шарт, қағидаларынан туған.

Ыбырайдың “Мұсылманшылықтың тұтқасы” еңбегі мен Абайдың қара сөздеріндегі діннің мәнін ұғындырудағы, ой құрап, сөйлем құраудағы, тіл қолданыстағы қайсыбір ұқсастықтар мынадай үлгілерде.

Б.Алтынсарыұлының кітабындағы әуелі бап – “Иман турасында”. Осы иманның жайына Абай бірнеше қара сөзінде 1, 13, 28, 36, 38 қайырылып отырады. Иманды ұғындырудағы тіл, стиль ұқсастығы сөйлемдердің етістік-баяндауыштың растамақ, сенбек, иланбақ, т.б. түрінде көрінеді. Екі ойшылдың да сөйлем соңында керек көмекші етістігін жиі қолданып отырғаны байқалады. Сөйлемнің соңындағы сөздің “деп” болып келуі, “болады екен” деп аяқталуы, “емес” сөзі жиі кездеседі. Қазіргі баяндау тілінде басымырақ қолданылатын етістіктің -ды, -ді, -ты, -ті жұрнақтарымен аяқталған сөйлем сирек кездеседі.

Мәселен, Абайдың 15 қара сөзіндегі әрбір ой түйдегі “болады екен”, “қалады екен”, т.б. тіркестермен тұйықталып отырады. Мұндай орамның Ыбырайда болмауы қара сөз бен “Мұсылманшылықтың тұтқасы” кітабының жанрлық айырмашылығында болса керек. Б.Алтынсарыұлы бірде сұрақ-жауап, бірде еркін баяндау, ғылым тілінен гөрі қарапайым тілмен ұғындыру үлгілерінде келіп отырған. Ыбырай Алтынсарыұлы бастан-аяқ бір формада жазып шықса, Абай әңгімелесе отырып, айтпағын қоздырып, жандандырып, ой шалып сөйлейді.

Ал діни негіздерге анықтама беріп тоқталуында Ыбырай да, Абай да бір үлгіде айтады. Ыбырай: “Мәселен, біреу Құдай тағаланың жанбуынан алып келген намаз, руза реуішті бұйрықтарды растамаса немесе растығына көңілі бос болып шек қылса да кәпір болар. Иман пенделерде үш түрлі болар.

Үшінші түрі – иман тақлиди. Бұл иман – өз ақылымен Құдайды танымайынша, ата-бабаларының ұстап келе жатқан жолы ғой деп иман келтіргендердің иманы болар”.

Абай: “Енді бұл иман дерлік илануға екі түрлі нәрсе керек. Әуел не нәрсеге иман келтірсе, соның қақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып ақылы дәлел испат қыларға жараса, мұны якини иман десек керек”.

Жалпы, “Шариат ул-исламның” тілі, негізінен, бұрынғы ауыз әдебиеті тілінде кездеспейтін, жазба тіл дәстүрін орнықтыра түскен сөз айшықтары, сөйлем оралымдарынан тұрады.

Б. Алтынсарыұлы XIX ғасырдың соңына таман қазақ қоғамында мақсаткерлікпен жандана түсіп, дамыған діни ағартушылық ағымның негізгі ұстанымдарын да қалыптастыруға зор ықпалын тигізген, аса ауқымды ағартушылығының бір парасын қазақ арасына исламның негіздерін орнықтыру жөніне арнады. Б.Алтынсарыұлы қазақтың жаңа тұрпаттағы жаңа жазба әдебиетінің басында болды. С.Сейфуллин өзі құрастырған “Алтынсарыұлы Ыбырайдың өлеңдері” атты жинақтың алғысөзінде: “Және ол қазақ әдебиетін Еуропа жолына, өнер жолына бұрып бастаған ең тұңғыш жаңашыл, суретшіл ақын”, – деп жазды.

АБАЙДЫҢ ПОЭМАЛАРЫ

А.Құнанбайұлы туған халқы ел тарихының тағы да бір қиын, қыспақты кезеңінде ауыртпалығы мол дәуірлерінде ғұмыр кешті.

Әкесі Құнанбай балаларын оқыту үшін салдырған Ескі тамдағы мектептен сауат ашып, әрі қарай Семей қаласында бірер жыл оқыған, орыс оқуының да дәмін татып үлгірген Абай ел шаруасына әке қалауымен ерте араласқан.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы аса ықпалды, орталық тұлға – қазақтың бас ақыны атанған Абайдың әдеби мұраны қазақ әдебиеттану ғылымында бір ғасырдан астам уақыттан бері зерттеліп, зерделеніп келеді. Сол негізде қалыптасып, дамып отырған абайтану ілімі – қазіргі қазақ әдебиеттануының өзекті арналарының бірі.

Абай мұрасы өмірбаяндық деректер, Абай өлеңдерінің сақталу, басылым жайы, жазылу мерзімі, жалпы көлемі, түпнұсқалық, жанрлық, дүниетанымдық, діни арқаулар, қазақтың жаңа жазба әдебиетінің қалыптасуындағы елеулі ықпалы мен қазақ әдеби тілі дамуындағы тарихи мәні, қазақ поэзиясындағы Абай дәстүрі, Абайдың ақындық айналасы, ақын шәкірттері, ақындық мектебі, қара сөздердің жайы, Абайдағы өлең түрлері, Абайдың көркем аударма тәжірибесі, т.б. тұрғыда сан-салалы зерттеу бағыттарында зерделеніп келеді.

Абай шығармаларының әр жылдардағы басылымдарында абайдың «Ескендір», «Масғұт», «Әзім әңгімесі» шығармалары «дастан» деп те, «поэма» деп те аталып жүр. Бұл тұрғыда абайтанушы ғалымдардың өзіндік ұстанымдары бар.

Әдебиет тарихының жоғары мектепке арналған оқулықтарының авторы, белгілі ғалым Ханғали Сүйіншілиев Абайдың аталған шығармаларын Абайдың өзіндік түр іздеу жолындағы тосын бір жаңалығы есебінде бағалайды.

«Дүниежүзі әдебиетін көп оқып, оның дастан-поэмаларының сырына қанған Абай қазақ әдебиетіндегі поэма үлгілері мен қалыптасқан формаларға бейтарап қараған жоқ. Ол қазақтың дағдылы эпостарына, жыр, толғауларына қанағаттанбай, жаңа форма іздейді, романтикалық поэманың мектебіне алғаш із тастады. Абай поэмалары өзінің композициялық, сюжеттік кейбір

олқылықтарына қарамастан поэма тарихындағы елеулі орны бар, жаңа бетбұрыс болды».

Абай шығармаларының жанрлық сипатын саралауында Т.Әлімқұлов өрісі қысқа өлеңде өлмес дүние жасап кеткен Абай профессионалды поэмаға бармағаны өкінішті деген ой айтқан.

«Ескендірдің» мазмұндық желісі әлем әдебиетіндегі үлгілермен үндес. Бұл тұрғыда Низамидің «Ескендір-намасы», нәзира туралы айтылады.

В.Жуковскийдің «Две повести» атты өлеңі, көне дәуір ескерткіші «Талмуд» сюжеті туралы тың пайымдаулар бар (С.Қасқабасов).

Поэмада арғы заман тарихындағы шапқыншылық жорықтар дәуірінің шындығымен астасқан А.Македонскийдің патшалық дәурені жайлы аңыз Абайдың ақыл сарабынан өтіп, Абайлық сабырмен баяндалады. Бұл шығармада Абайдың ар ілімі, адамгершілік ұстанымдар бағытындағы тұғырлы мұраты адамзат тарихының ащы сабақтарын құлаққағыс етуімен маңыздала түскен.

Абайдың «Ескендір», «Масғұт», «Әзім әңгімесі» атты шығармаларының ортақ бір сипаты бар. бұл – діннің, иманның, мұсылмандықтың жайын мақсатты түрде қозғап, қоздатып отыруы. Абайтану тарихында Абайдың мұсылмандық иланым, ұстанымдары, ислам философиясы мәселесіндегі жүйелі негіздемелері қаншалықты көзге ұрып тұрғандығын «көрмеуге» тиіс болған уақыттарда осы үш шығармадағы діни өзек те бар.

Ескендір патшаның қанды жорықтары, тойымсыз пенделік ұмтылыс-тіршіліктің Алладан табатын тоқтамы шашау шықпас ықшам шеберлікпен жұмыс баяндалады.

Ескендір болмысы бірер ауыз сипаттама арқылы-ақ танылып қалады.

Ер көңілді, мақтанның буына масайған, өзгеден өзім ғана артықпын деген менмен жастық бітімі иландырады.

Билік пен байлықтың желігі бұзбайтын мықты адам некен-саяқ. Абай болмысты барынша боямасыз баяндап, суреттеген. Ескендір тұп-тұтас қара адам емес. Ер көңілділігі де бар, сөзге де тоқтай алады, тіршіліктің тылсым құбылыстарының алдында тосылмасқа шарасы да жоқ.

Поэмада орталық тұлға – Филипп патша қайтыс болғанда тақ мұрагері болған баласы Ескендір. Жиырма бір жастағы жігітке өз

жұрты аз көрініп, көршілерге көз салған. Әскер жиып, ел жаулауға шығып кетеді. Алмаған қамалы, бармаған қаласы қалмағандай. Сонда да көңілін тоқтатып, көзін тойғыза алмайды. Жер жүзін жаулап алсам дейді.

Шығармада жорықтан жорыққа ұласқан ұзақ сапарлардың бірінде қалың қол қуарған шөл даладан шыға алмай қалады. Су жоқ. Сары далада сандалған әскер. Ескендір де жер сүзе сүрінген атымен қоса жығылып бара жатып әлдеқайда жалтырап жатқан сәулені көзі шалып қалады. Әлгісі бір мөлдір бұлақ екен. Суы сондай тәтті. Ескендір әскері дамылдап, жаны жайланып ойға түседі. Бұл не су? Кепкен балыққа кермет дәм дарытқан ғажап бұлақ қайдан ағып келіп жатыр екен? Талқан қылып жанарын жаулап алу керек!

Суды өрлеп жүре-жүре әскер жеткен қорған алтын қақпалы. Хан қақпаның тұтқасына жармасқанымен, аша алмайды. Тоқтау көрмей өскен жан Ескендір патшаның қамалдан дәмесі зор, бірақ қақпа күзетшісі саған ашар рұқсат жоқ деп беттен қаққан.

Ескендір де сабасына түсіп халқыма көрсететін бір сый бер деп сұрайды. Қақпадан лақтырған орамалдың ішіндегі сый – қу бас сүйек. Ашуланып лақтырып жібергенімен, ақылшысы Аристотель дана сүйекте бір қасиет барын айтады. Аристотельдің ақылымен сүйек таразыға салынып, бір басына алтын қойып өлшеп көріседі. Ескендір сүйекті аударып алмаған алтынға бар қаруын қоса салып та дәнеңе өндіре алмады. Сүйекті топырақ қана басқанын көргенде патша да райынан қайтып, ойға түскен еді...

Екпіндеп елден ел қоймай есіріп келе жатқан Ескендірдің беті неден қайтқанын Абай өз заманының беталысымен шебер беттестіреді. Абай ХІХ ғасырдағы отаршыл биліктің бұғауында бұлқынған ұлттың өзін өзі сақтау түйсігімен тұтасып жатқан исламдық құндылықтарды мақсатты түрде, тұтас шығыстың діни ағартушылық мұраттарымен сабақтастыра зерделейді.

Абайдың Аллаға сенімінің ел тағдырымен, ұлттық бітіммен тұтасып жатқан сипаты-сырлары тұрғысында абайтанудағы ой-пайымдар қазіргі кезеңде ілгерілей түсіп отыр.

«Жан бостандығын, жан тазалығын Абай Алладан іздейді және Алланың ақ жолынан табады. Алладан өзгеге рухынды тәуелді етпе дейді. Абай патша ағзамның қазақ халқын шоқындыру туралы жарлығы дайындалып жатқандығын жақсы білген. Дінді өзгерту, Абай үшін рухани құлдыққа, басыбайлылыққа түсу» (Т.Жұртбай).

Жарты әлемді табанға таптаған Ескендірге Құдайға бастайтын қақпа ашылмайды.

Ескендір – көрсеқызырлыққа бой алдырған, нәпсіге тыйым сала алмаған, мал мен даңқ қуып қан шашқан күнәһар тұлға.

*Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсінді жең!
Іші тар, көре алмастың біреуі – сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді тең.*

Шығарма шағын көлемді болғанымен, жалпыадамзаттық мәңгілік сюжетке құрылған жер бетіндегі сұлу, қымбат өмірдің сәулесіне шамылып, қызық өмір сүрудің сырлары тіршіліктің бір сәттік нұрымен жарқырайды.

*Сандалды сар далада су таба алмай,
Шөлдеген жұрт қайтеді бос қамалмай?
Қызметкердің бәрін де өлтірмекші
Болыпты, шөлдегенге шыдай алмай.
Мысалы, астындағы ат о дағы ұшты,
Ескендір де атының жалын құшты.
Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге
Патшаның ат үстінде көзі түсті.*

Жалтырап сәуле берген нәрсе – сылдыр қаққан мөлдір бұлақ. Тіршілік. Өмір сусыны.

Шебер Абай осы тұста ғажап бір көріністерді тірілтіп өтеді. Бұлақ суының дәмі оқушыға да тандайынан кетпестей тәттілігімен сезіледі. Сендіреді. Абайдың өткен тарих, қилы елдер, жер жаулаған әскер тұрғысындағы дәл сипаттар, көрегендікпен бейнелеу бағыттары ақынның кең тынысты туындыларды да тосырқамайтын майталмандығын болжатады.

*Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей,
Шаһарына жеткенше дамыл көрмей.
Көкпеңбек темір киген өңкей батыр,
Тарттырып жөнеледі сырнай-керней.*

Поэма баяндау, сипаттау, кейіптеу, кейіпкер сөзі, тіл тапқырлығы, құрылым жүйесі тұрғысында негізгі желінің арғы арқаулары болғандығымен Абайдың ақындық бағытындағы баянды бір суреткерлік алымда түзілген.

Абай тілінің құбылысы мол қырларын зерттеуде ақынның сөз қолдану, сөз жасау тәсілдері жан-жақты қамтылып зерделеніп келеді. «Ескендірдің» тілінде де жалт қаратып кететін қолданыстар аз емес. Ой, ақыл, жүрек, қайрат, т.б. асыл ұғымдарға қосарлап қоятын сөз табуға келгенде әскер сабындай синонимдік қатар өрітіп шығатын Абай «Ескендір» поэмасының түйініне материал болған «көз» сөзіне «жемiт» сөзін «жасап» жалғайды. «Жемiт көз жер жүзіне тоймаса да».

Абай әңгіменің соңындағы төрт шумақ тоқтамды заманына, заманы бұзған адамына қаратып айтады. Шын жақсының жарығы көрінбей қалмайды, мақтан үшін қайғырма, толмасты толтырам деп итшілеме, бойыңнан асып лепірме дейді.

«Масғұт» поэмасын Абай барша мұсылман, Пайғамбар үмбетінің үрдісімен Алла атымен бастайды.

*Я, Алла, құрметіңде достың Махмұт,
Тілге жар бер, біліңсін тура мақсұт.*

Арун-Рашид халифа заманында Бағдат шаһарында тұрып жатқан Масғұт атты жігіт бір күні тысқа шығады. Жолда ұры тонап, соққыға жығылып жатқан бір қария шалға араша түседі. Ұры Масғұттың өзіне қылыш жұмсап, жарақаттайды. Шал Масғұттың ісіне разы болып, маған қылған қарызыңды Алла өтесін деп бата береді. Жақсылығыңды көрдім, ертең шаһарыңнан шығып кетем, мынадай жерге келе гөр, базарлық беріп кетейін дейді.

*Пұл үшін қызықпассың, сен де бір ер,
Сені маған кез қылған пәруардігер.
Бір құданың халқы үшін мен тілеймін,
Қабыл көр, сертім үшін қолыңды бер!*

Жігіт ерте тұрып әлгі жерге барған екен, шал қолынан ұстап бір бұзылған тамға алып барады. Басында ақ, қызыл, сары жеміс өскен гүлден таңдаған жемісінді ал дейді қария.

*Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар.
Егерде қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан қалмас сенен қашар.*

Жігіт ойлана келіп, қызыл жемісті таңдады. Шал ақ пен сарыны неге алмаған себебінді айышы деп сұрайды.

Абай осында ел мінезіндегі құбылыстарды мінеп-сынап сөйлейді. Әлеуметтік лирикасының мызғымас арқауы болған қазақ қоғамындағы күйсіздік, берекесіздік, бәтуасыздық, жатып ішер жалқаулық құбылыстарға күйіну сарынымен үндес, сабақтас ой өрбітеді.

*Ақылды жан табылмас маған сырлас,
Көріне тентек көп надан мойын бұрмас.*

Сол үшін ақ жемісті жемеймін дейді.

*Сарыны жеп, мен болсам байдың өзі,
Аузында тамам жанның болдым сөзі.
Пәленшеден бір нәрсе алсақ-ау деп,
Тігілер жан біткеннің маған көзі.*

Абайдың кара сөздерінде айтылатын ой бағу, мал бағу, бала бағу әрекеттеріне қатысты тоқтамдарымен үндес пайымдар айтылған.

Әйелді таңдау себебін айтқан жігітке шал разы болады. Бұл шал – Қыдыр.

Абай бұл ғибратқа құрылған шығармасында да заманы мен сол заманның адамына іштей наразылық көңілін білдірмей қала алмаған. Надандықтың ел шырқын бұзған құбылыстары, ер жігіттен ес кетіп қатын, қызынан ақыл сұрағанынан шошына түскен ақын елден безіп кету де ойына келетінін бүгін қам алмайды.

*Ендігіге не сұрау бұл заманда?
Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.
Өлген мола, туған жер жібермейді,
Әйтпесе тұрмас едім осы маңда.*

Әрі қарай Масғұт халифаға уәзір болып қызмет қылу жайы баяндалады. Бірде түсінде баяғы қыдыр шал аян беріп кетеді.

*Ей, балам, пәлен күні жсауын жсауар,
Сол жсауынның суында кесапат бар.
Жеті күн жынды болар суын ішкен,
Жеті күн өткеннен соң және оралар.*

Жынды судан ішіп у-ш болған тобыр хан ақылын тындаған жоқ. Хан мен уәзір ақылдан адасқан екен, екеуін де өлім жазасына кесейік деп шуылдасады. Шынымен өлтіруге айналғанда хан мен уәзір де жынды судан ішіп салады.

«Көп айтса болдының» бір жайын Абай осылай мазмұндаған.

Зерттеушілер «Масғұт» поэмасының оқиға желісін И.С.Тургеневтің «Восточная легенде» әңгімесімен, Шығыс фольклорымен салыстырып, сабақтастыра қарайды.

М.Әуезов Абайдың бұл аңызды өзінің адамгершілік үгітіне мысал етіп, өзіндік ойларын тарату жөнінде үлкен кәдеге жаратқан дейді.

«Сол Масғұттың ақылдан қашуы – Абайдың өз басындағы, өз ортасындағы күйге аса жақын келеді. ол көп айтатын шерлі уайымы бойынша, көп наданның арасындағы бір жалғыздың халін қандай трагедиялық, ауыртпалық хал деп отыр. Масғұтқа Абай сол өз басының аянышты күйін айтқызып отыр».

Абайдың оқиға желісінде мұсылмандық дін аңыздарындағы Қыдыр (Қызыр) бейнесін пайдалануына Мұхтар Әуезов көңіл бөлген.

Әзім әңгімесі. Бұл шығарма желісі «Мың бір түннен» алынғандығы туралы Абай өз айтады. Бағдат шаһарында тұратын ағайынды екі жігіт мал таппақ болып шет жұрттарға сапар шегіп кетеді. Мұстапа суретшілік өнерімен кәсіп етіп, тұрмысын түзейді. Үйленіп, ұлды болады. Әзім деп ат қояды. Бала жақсы өседі. Медреседе оқиды. Ата өнерін ұстап, әкесі қайтыс болғаннан кейін де тұрмыста кемдік көрмей, мал құралып, елге белгілі адам қатарына қосылған.

Бір күні дүкенде отырған Әзімге торғын тонды, алтын белбеулі бір шал келіп, Әзім құрмет етіп сәлім береді. Аман-саулықтан соң шал Әзімнің не кәсіп жасап жүргенін сұрап біледі.

*Жасымнан жетім едім көңілі сынық,
Өнерім артық емес ондай ұлық.
Еңбекпенен көз сүзбей күн көремін,
Харекетім – суретші, бояушылық.*

Шал бұның өнімсіз кәсіп екен деп, Әзім болса бұған шамданып қалады. Шал басу айтып, түсімді бір кәсіп бар, химия дейтін ғылымды білуші едім, мыстан алтын жасайтын өнерге үйретейін сені дейді.

Бала анасына келіп ақылдасып көреді, анасы екіойлы болып, не болғанда да мыстан алтын жасаса бірталай мал ғой, бірақ сақ болып жүр, жәдігөй біреу болмасын, байқа жалғызым деп кеңес береді.

Әзім уағда бойынша шалмен жолығып, шал мыс бақырды көз алдына алтынға айналдырып берген соң, жігіт анасын көршілердің үйіне жіберіп, қонағын күтуге дайындалады.

Шал шарапқа дәрі қосып Әзімді мас етеді.

*Онысы түн ортасы болған заман,
Сұм екен талай жанды әуре қылған.
Дәрі қосқан аяқты ішкеннен соң,
Әзім барып жығылды шалқасынан.*

*Сонда шал терезеден бір ысқырды,
Төрт жігіт табыт алған үйге кірді.
Әзімді сол табытқа салды дағы,
Төртеуі көтеріп ап тысқа жүрді.*

«Әзім әңгімесіндегі» алтын жасайтын шал Әзімді кемемен алып бара жатып өз жайынан айтатын әңгіме – шығарманың өзегі. Абай «Мың бір түннен» осы хикаяны алып, өлеңмен баян етіп берінде мұсылманшылықтың, діни ұстанымның, сонау арғы замандардан үзілмей жалғасып келе жатқан дін жолындағы жанкешті күрестің жайын жеткізуді көздеп отығандай.

Шал Әзімге:

*Көзіңді аш, есіңді жи, енді ойнама,
Мені сен өз діндесім деп ойлама!*

*Мен отқа шоқынамын, дініме көн,
Менде бардың бәрінен хауіп ойлама! –*

дейді.

*Бала айтты: – Дінім үшін жаным құрбан,
Жаннан қорқып, отыңа мен бас ұрман.
Дінім хақ, ісім ақпын, өлсем шәйт,
Қорқады деп үмітті үз сен антұрған.*

Әзімді шешіндіріп, дүре соғып жатқанда ғажап бір құбылыс байқалады.

*Мұнысын жаратпады, Қадір сұбхан,
Көк бұзылып, жер жүзі болды топан.
Байлаулы бала жайға қала берді,
Кемемен әуре болды көп антұрған.*

Кемені су алып, отыз күл көз ілмей түні бойы су төгумен болады. Әлгі күлдар шалға мына ісінді құдай қош көрмей тұр, баланы босатып, ризалығын ал деседі. Осыған көнбесең, өзінді суға тастаймыз деп талап қояды. Шал әлгілердің беталысын байқап, баланың қол-аяғын босатады. «Шырағым, мастықпен қылышпын», – деп көлгірсиді.

*Әзім жас, ақ пейілдеу адам еді,
Ойлады: өтірік болса неге именді.
Мастықпен қылса қылған шығар-ау деп,
Іс көрмеген жастықпен және сенді.*

– *Мастықпен қылған болсаң, кештім саған,
Кәрі ит те: – Шырағым, – деп арсаңдаған.
Жел тынып, күн айығып баяғыдай,
Хикметімен тоқтатты бір жасаған.*

Әрі қарай шал Әзімді Қап тауынан мысты алтынға айналдыратын дәрі алып қайтуға алып барып, көлік етіп келген мая түйені сойып, өкпе-бауырын тазартып, ішіне Әзімді жатқызады. Самұрық құс маяны іліп алып биікке ұшып апарады, сонда

шығарсың дейді. Тау басындағы кара топырақтан қапқа толтырып арқанмен байлап жібер де, арқаныңды тасқа байлап, ыңғайлы жерлермен сырғанап түсерсің дейді.

Дегеніне жеткен шал Әзімді алдап, арқанды жұлып әкетіп, жігіт биікте қалып қояды. Ақыры амалдап, айдаһар терісінен арқан жасап төменге түсіп, өзен бойлап келе жатып қарақат, бүлдіргенмен жүрек жалғап бір алтын сарайға тап болады. Мұндағы елі сұлуға бауыр болып, үйіне қайтудың үмітімен күн кешіп жатып, бір күні кіруге болмайды деген есіктен кіріп ғажайып бір баққа, сол бақтағы тұнық хауызға қайран қалып, келіп қонып жатқан тұстарға қарап тұрған тұста шығарма бітпей аяқталады.

«Әзім әңгімесі» – баяндау, суреттеу, оқиға өрбіту тәсілдері шымыр, ширақ, құнарлы, суретті тілмен жазылған шығарма. Бөкен-салақ, қыстырылып қосылған артық қоспасыз таза, мінсіз өлең туындысы.

«Мың бір түн» желісімен баяндалғанның өзінде Абайдың бейнелеу, суреттеу, тіл қолданыс шеберлігі, Абайдың ақындық қолтаңбасы айқын.

Бұл шығармада адамгершілік, ізгілік жайы, жолдан тайған жанның Алланың кәріне тап болмай қалуы мүмкін еместігі туралы тылсым дүниенің ақиқат тоқтамы әңгімеленген.

«Әзім әңгімесі» Абайдың кейіннен табылған шығармаларының бірі. Алғаш рет 1933 жылғы Абай шығармаларының жинағында басылым көрген. Шығарма туралы М.Әуезовтің айтуында бұл туындының қолжазбасы Ырысайдың Ысқағы деген Абай елінің адамынан алынған.

1939 жылғы жинақтың түсінігінде «Әзім әңгімесі» тұрғысында мәлімет берілген.

«Бас жағындағы біраз өлеңіне қарағанда бұл Абай шығармасы сияқты емес, әлсіз де, үстірт те көрінеді. Бірақ Тұраш Абайдың басылмаған сөздерін жинағанда осыны да Абайдікі болуға тиіс деп әкеліп кіргізген еді. Оның дәлелі, осы өлеңді тауып беруші Ырысайұлы Ысқақ деген Абайдың жақын туысқаны «Әзімді» даусыз Абай сөзі депті. Ысқақ ерте күннен Абай сөзіне ұқыпты болып, көп жинаған туысқанның бірі екен. Ол: «Абай мұны ерте уақытта өлең етіп, бір жазған соң, қайта қарамай тастаған еді. Мен сол уақытта жиыстырып алғанмын» дейді екен. Өлеңнің бас жағында кездесетін шикілеу, жерлер, ескіріп, жыртылып қалған

жазбадан Ысқақтың я шала көшіріп, я шала ұғынып, өз жанынан төлеу салып айтқан жері болса да ғажап емес».

Абай мұрасын игеру әлі де жалғаса бермек.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ АУДАРМАШЫЛЫҚ ҒИБРАТЫ

Қазақ классикалық поэзиясының алыбы Абайдың немере інісі Шәкәрім қажының рухани мұрасы ұзақ жылдар бойы қамауда жатты.

Ауқатты, әлуетті Құнанбай қажының әулетінен шыққан Шәкәрімнің тағдыры сол бір XX ғасыр басындағы ел зиялыларының өміріндегі аумалы-төкпелі күйлермен астасып жатыр.

Абай өнегесін алып, жұртын жалпыадамзаттық ұлы мұраттар бағытында жақсыға қарай жетелеуге ерте ден қойған, азаматтық, азатшыл қазақ лирикасын жаңа сапалық өріске тартқан Шәкәрім билікке де араласқан. XX ғасыр басындағы аласапыран төңкерістер ағынында бірде ұзақ жылдар бойы ұлтжандылық жанкештілігі «ұлтшылдық» деп танылып, қудаланған Алашорда құрамында да болды.

Қазан төңкерісінің дүмпімен құрылған Кеңес үкіметіне де қызмет қылды. Оған наразы да болды. Жаратылысы ақын Шәкәрімнің тағдырында дүрбелең дәуірдің тыншуы жоқ табиғатына қайшы құбылыстар көп.

Шәкәрім Шыңғыстау қойнауындағы Шақпақ шатқалында ұзақ ұзақ жылдар бойы елден оқшау, оңаша жатып шығармашылықпен айналысқан. Дастандар шығарған. Қазақ, түрік тарихын зерттеген. Дінтану құралын жазған. Дүниетаным иірімдерін шарлап, пәлсапалық еңбек туғызған. Көркем аудармаға құныға ден қойған.

XIX ғасырдың соңында шет қиыры шалғай қазақ даласына әскери, ғылыми мақсатпен келген, саяси қуғын көріп келген орыс адамдары кезінде сахарандағы сөз өнері жайлы таңдай қағып, тамсана жазды.

Шәкәрім – сол сахара төлі. Дәстүрі бұзылмаған, ғасырлар бойы ауызша тарағанына қарамастан құнары күйқалы, ілгерідегі жазба дәстүр кейінде қайта жаңғырған тұста тіптен түлеп, түрлене, шоқтығы биіктеп кеткен қазақ сөз өнерінің қайнарынан қанып ішкен, шығармашылық әлуеті өзгеше қуатты, біртуар, қайталанбас тұлға.

Орыс классикалық әдебиетінің ғасырлар бойы жазба дәстүр саябыр тауып, ауызша туып, ауызша тараған қазақ сөз өнерінің жазбашаға ойысу, жаңа жанрлар бағытын түзуінде орасан зор рухани, әдеби ықпалы болды.

Орыс жазушыларының дүниетаным бағытындағы, жазу шеберлігі, жанрлық кеңістікті игеру алымы XIX ғасырдың соңы, XX ғасыр басындағы Б. Алтынсарыұлы, А. Құнанбайұлы, Ш. Құдайбердіұлы,

А. Байтұрсынұлы, М. Жұмайбайұлы сынды ондаған қазақ қаламгерлерін өзіне ынтық етті.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында аталған жазушылардың орыс әдебиетінен аударма жасау өнегесі, аудармашылық шеберлік шындау жолындағы тәжірибе, аса әлуетті шығармашылық ұйтқы болғандығы туралы арнайы зерттеулерде ұдайы сөз болып, ой қозғалып отырды.

Бұл өзі таусылмайтын, сарқылмайтын мейлінше мәнді құбылыс.

Аудармашылық өнер шығармашылық ынтаға қуат қосады. Нәр құяды. Аудармаға ден қоюдың негізінде XIX ғасырдың соңына қарай қазақтың куроपालық үрдіс сіңген жаңа жазба әдебиеті туды.

Б. Алтынсарыұлы – сахарада қазақ балаларын оқытуға арнап ашылған алғашқы зайырлы мектептің негізін қалаған тұлға. Айналасы 2 ай уақыт ішінде дала баласына орыс тілін үйреткен дана ұстаз сахарадағы енді туып, қалыптаса бастаған оқу жүйесіне оқулық, оқу-әдістемелік еңбектер жазды.

1879 жылы жарық көрген «Қазақ хрестоматиясы» кітабына халық ауыз әдебиеті туындылары, өзінің төл шығармалары, сонымен бірге орыс әдебиетінен аударылған шығармалар енген.

Ізгілік, адамгершілік ұстанымдар бағытындағы тағылымды әңгімелерді аударма жүріп жазуға төселе түскен Б. Алтынсарыұлы қазақ әдебиетіне шағын проза үлгісінде жазылған төл туындылар әкелді. Осы үрдіс қазақтың классик ақыны Абай Құнанбайұлы шығармашылығы ауқымында елеулі әдеби дәстүр мәнінде орнықты.

М. Әуезов Абайдың ақындық мектебіндегі өзінен тәлім алған тікелей шәкіртінің бірі деп бөліп атайтын, Абайдың немере інісі Ш. Құдайбердіұлының орыс классикасын аудару өнегесі аударма өнерін қазақ руханиятындағы елеулі көркемдік өріс есебінде орнықтырды деуімізге болады.

Жан-жақты білімдар Шәкәрім Александр Пушкин, Лев Толстой шығармаларын мінсіз көркемдік бітім мәнінде мейлінше ынтығып аударғаны көзге ұрады. Шәкәрім Пушкиннің «Дубровский» повесін, «Метельді» өлең сөзбен аударды.

Сезімтал, ойшыл Шәкәрім Пушкин ақынның қара сөзбен төгілте баяндап, сипаттайтын орыс өмірінің поэтикалық болмысын өзгеше сұңғылалықпен түйсініп, сіңірген.

Өлеңмен аударылған Пушкин прозасы құдды бір Пушкиннің өз аузынан төгілген сұлу жырдай мөлдір, жеңіл, сергек, шапшаң, жинақы, терең.

Тіптен, өз өлеңінде мұншалықты кестелі, үйлесімді поэтикалық өреде көзге ұра бермейтіндей көрінетін Шәкәрім ақын су жұқпас жүйріктікпен, тынымсыз, тынысты екпінді ағыс, мінсіз ұшқырлықпен «шымырлап бойға жайылған» үздік үлгімен еркінді алады.

Ақын Шәкәрім «Дубровский» әңгімесі деп атаған аудармаға «Сөз алдынан» деген атаумен өз жанынан кіріспе қосқан.

Мұнда Шәкәрімнің түрік әдебиетіндегі ежелгі дәстүр – нәзіраның жанрлық мүмкіндіктерін шығармашылықпен өрістеткені де көрінеді.

Ақын алғы сөзде адамзат тарихының, «Өлшеусіз көп жасаған кәрі дүниенің» көзге ұрып тұрған қақтығыс, майданға, атыс-шабысқа арқа тіреген жағымсыз шындығын жақтырмай баяндап, жазғыра сөйлеп аша түседі. Сөз қадірін білетін елдің баласы Шәкәрім сөз өнері адам баласы ойлап тапқан небір от қаруды қайтарады, тоқтатады дейді де, әлемдік сөз алыптарының ғұмыры бәсеңдейтін өнегесіне жүгінеді.

*Айтқан сөзі ауруға ем, жаны құмар,
Тауып айтқан тәтті тіл, сайраушылар
Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов
Қожа Хафиз, Науаи, Фзули бар.*

Осында Шәкәрім Абай ағасының эстетикалық талғамын құлаққағыс етіп отырған. Қайдағы-жайдағыны өлең етпедім, Пушкин ғибратына ынта білдіріндер дейді.

Аудармада Шәкәрім XIX ғасырдың белгілі бір кезеңіндегі орыс өмірін мейлінше жатық, етене таныс күйде сипаттап отырады. Сахараға, әсіресе Абай еліне бұл шығарма аударылған тұста Пушкин есімі әбден таныс.

Шәкәрім аудармасында Абайдың Татьянаны, Онегинді сөйлету («Евгений Онегин» романы – Қ.М.) өнегесін ұстап отырып, үлгіге үніле түсіп, үйреніп отырып ой төгу машығы қанық.

Шәкәрімге Пушкин шығармасының адамсүйгіштік, ізгілік мұраты қымбат. Ақын-аудармашы Шәкәрім жұртына арнап қайырған алғы сөзінде адамзатты ұлтына, діни ұстанымына орай жатсыну, алшақтану дегеннен бойды аулақ алып жүріңдер деген ұстанымда.

*Орыс сөзін айтты деп кейбір қауым,
Ұрмай-соқпай болар-ақ менің жсауым.
Нені айтты деп сұрамас, кім айтты дер,
Білмей жүріп өзінің ауру-сауын.*

Аударма Шәкәрім ақынның туған халқының өміртаным деңгейіне, салт-ғұрпына ыңғай беріп, жақындай түсіп жасалған.

*Петербор – патша тұрған үлкен қала,
Ғылым, өнер оқитын үй бар жаңа.
Университет деген медреседе
Оқып жүр Владимир деген бала.*

«Университет» атауын қазақ ұғымы жетік «медресе» сөзімен анықтай түседі.

«Дубровский» аудармасында бірділі-екілі қазақ өлшемі, қазақ ұғымына келтіріліп отырған, ұлттық танымға шақтап берілген иірімдер болғанымен, аудармашы негізінен орыс өмірінің дара сипат, дағдылы қалпын мейлінше нәзік жеткізіп береді.

*Кейде төгіп жіберіп көздің жасын,
Кейде қатты қысады қолмен басын.
Егоровна дейтұғын бір кемпір бар
Сол ойына салады ішпек асын.
Уақытымен жатқызар төсек салып
Стақанмен май берер қолына алып.
«Тамақ ішер мезгілің болды ғой» деп
Нана салады аузына майға малып.*

XX ғасырдың 30-жылдары қайғылы қазаға ұшыраған, кеңес үкіметіне жау болды деген айыппен атылып, мүрдесі айдалада, оқшау құдықта қалған, шығармашылық, азаматтық тұлғасы XX ғасырдың соңына қарай ғана тұтас айығып, ақталған Шәкәрім Құдайбердіұлының әлем, орыс классикалық әдебиетіндегі озық көркемдік үрдістерді сіңіру бағыты турасында шәкәрімтануда қазірде жүйелі ғылыми таным қалыптасқан.

Шәкәрім мұрасын алғаш ғылыми айналымға қосушы зерттеушілердің бірі филология ғылымдарының докторы М.Базарбаев былай дейді: «Дүниежүзі әдебиет өнерінің қазынасынан, Шығыс пен Батыс мәдениетінен мол үлгі, өнеге алған Абай ғана қазақ поэзиясын басқалармен терезесі тең дәрежеге көтере алды, мағынасы жағынан да, түр формасы жағынан да қазақ өлеңіне түбірлі өзгерістер, жаңалықтар енгізді.

Орыс әдебиетіне ынтыға құмар болған, оның классиктерін ұстазым деп атаған Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығы қазақ поэзиясының осындай өсу, кемеліне келу сапарындағы елеулі белесі. Поэтикалық ізденістері, өлеңдерінің мәдениеттілігі, жасаған сурет, бейнелерінің дәлдігі, әрі көркемдігі, сөздің мағыналық сыйымдылығын тереңдетуі – мұның бәрі Шәкәрім шығармашылығының томаға-тұйық емес, басқа мәдениетті халықтар әдебиетінің озық үлгілерімен ұштас жатқанын байқатады.

Гомер, Хафиз, Пушкин, Толстой, Гоголь, Некрасов қазыналары ақынға мол рухани азық. Оларға табынады, бас ұрады.

*Оятқан мені ерте Шығыс жыры,
Айнадай айқын болды әлем сыры.
Талпынып орыс тілін үйренумен
Надандықтың тазарып кетті кірі.
Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың,
Алдампаз, арам сопы «кәпір» қойдың.
Жанымен сүйді әдебиет, ардың жолын,
Сондықтан ол иесі терең ойдың.*

Келесі өлеңінде ақын бұл ойын онан әрі тереңдетеді:

*Білсе егер Салтыков пен Толстойын,
Сезсе олардың айтылған терең ойын.*

*Гоголь мен Пушкиндерден гибрат алса,
Қазақтың бөлер еді-ау нұрға бойын.*

Білім мен мәдениет қонған, оқу, өнері дамыған ұлы орыс халқының елін ақын батыл өнеге етіп ұсынады, тәлім алуға шақырады. Жоғары мәдениетті, ойшыл ақынға орыстың демократияшыл әдебиеті көп әсер, ықпал еткен, суреткерлікке үйреткен. Орыс әдебиетінің көп туындыларын терең ұғынып, ықыласпен қазақ тіліне аударуы да ақынның данышпан әдебиетке қарай бұрған достық бетін аңғартады».

Ш.Құдайбердіұлының аударма өнерін қазақ әдебиеттану ғылымында тану қазірде де жалғасып, құнарлана түсіп отырған зерттеу бағыты. Аудармашының сөз табу, деталь тірілту, оқиға құрылымын ықшамдау, ыңғайына орай оңтайландыру, т.б. толып жатқан тәсілдері бір бағытта орыс өмірінің кең суретін дәл салуымен маңыздана түссе, енді бір қисында өзіндік стильдік шеберлік шырдаудағы тегеурін-ықпалы тұрғысында мәнді.

«Пушкин мұрасының қадір-қасиетіне бойлау оңай шаруа емес, білімдарлықты, интеллектуалдылықты қажет етеді. Шәкәрім Пушкин поэзиясын «Күннің көзіне» балайды, осы бір қанатты сөзді кейінгілер де жиі қолданған-ды.

Пушкин мұрасының бүкіл адамзаттың рухани дамуындағы, орыс халқының мәдениеті мен әдебиеті тарихындағы мән-маңызы туралы толғаныстарын Шәкәрім Пушкиннің «Дубровский» өлеңмен аударуына кіріспе өлеңінде айтқан» – дейді Ә.Тәжібаев пен Ш.Сәтбаева.

«Ш.Құдайбердиевтің осы екі аудармасы сөзсіз, қазақ әдебиетіне қосылған үлкен үлес. Және бұл екі шығарманың құндылығы жан-жақты зерделеніп, әлі бағалана қойған жоқ. Сондықтан, әдебиетіміздің асыл мұралары санатындағы мұндай дүниелер арнайы зерттеуді қажет етеді».

Филология ғылымдарының докторы А.Ісмақова күн тәртібінде тұрған мәселені қозғап отыр.

Ұлан-ғайыр шығармашылық иесі, Шығыс пен Батыстың рухани кеңістігін жатырқамай, жатсынбай шарлаған, Абай дәстүріндегі ізгілік іздеуші Ш.Құдайбердіұлының әдеби мұрасын жанрлық, тарихи, стильдік, тілдік арқауларда зерттеуді дамытып отыру өрісінде қаламгердің аударма өнеріндегі шеберлік ұштау,

шыңдау өнегесі де мейлінше маңызды, арнайы, қайырылып соғып отырып, індетте зерттеуді тосады.

Сол тұрғыда Қазақстанда бірнеше зерттеу орталықтары абайтану, шәкәрімтану бағытында жұмыс жүргізіп отыр. Осыған қоса ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан зерттеу жобаларға қаржы бөлінеді. Мәселен, 2012-2015 жылдар аралығында жұмыс жүргізетін «Абай, Шәкәрім шығармашылығын зерттеудің жаңа бағыттарын ғылыми негіздеу мәселелері» жобасымен грант алып отырған әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасында орындалатын зерттеу жұмыстардың бір саласы Абай, Шәкәрім мұрасындағы орыс классикалық әдебиетін аудару мектебі, аударма өнерінің қазақ жазба әдебиетінің жанрлық орнығу үрдісіндегі көркемдік мәні тұрғысында да арнайы зерттеулер жүргізілмек.

Қазіргі қазақ руханиятындағы әдеби ықпалдастық негіздері, соның ішінде орыс классикасының орасан зор шығармашылық ықпалы, өнегесі бағытында нақтылы дәйектемелермен толығымен түскен еңбектер жазылуы тиіс.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында қазақ руханиятында өлшеусіз мүмкіндіктер әлуетімен күрделі қоғамдық-әлеуметтік қатығыстар дәуірінде ұлттық, жалпыадамзаттық мұраттар туын жықпай ұстаған ойшыл ақын Ш.Құдайбердіұлы орыс ақыны Пушкиннің қара сөздегі үздік туындыларын туған халқына өлең тілімен сөйлетіп берсе – оның және бір өзіндік себебі бар. XIX ғасырдағы орыс орленталистері қадап айтатындай, қазақ – ақын халық, ақындықты ежелден өнер санап, бағалаған ел. Ауызша әдебиет өлең үлгісінде өтімді болғаны және бар. Осыларды Шәкәрім ескерген.

Қазіргі кезеңде қазақстандық ғалымдардың Шәкәрім мұрасы хақында жаңа зерттеу бағыттарын түзуі өз алдына, байырғы дәстүрмен Ресей орленталистика ғылымы да Абай, Шәкәрім мұрасын назарда ұстаса – нұр үстіне нұр болар еді.

* * *

Өз дәуірінің ғана емес, арғы-бергі қазақ тарихындағы аса сауатты тұлғаның бірі Ш.Құдайбердіұлының «Ескі ақындық»

өлеңінде қазақ өлеңінің теориялық тұғырларын айқындауда бағдар болар пайымдаулар жатыр. Бұл өлеңнің әр жолының дердік астарында бұққан көп сыр бар.

Қазақ өлеңінің көркемдік құпиясы қанша зерттеліп келе жатқанымен, теориялық тұрғыдан тұғырын тапқанымен, әлі де ішін ашып болған жоқ.

Өлең сөздің тарихында теориялық негізде саралана түсетін тұстар баршылық.

Қазіргі уақытқа шейін кезінде Ш.Уәлиханов айырып, атап көрсеткен қазақ халық поэзиясы үлгілеріне қатысты арнайы зерттеу еңбектің болмауының өзі – осы мәселеге үстірт қарап келе жатқандықты көрсетсе керек.

Қазақ өлеңінің даму тарихындағы дәстүрлі үлгілер мен жаңа түрлер тұрғысында арнайы зерттеу, ауызша өлең мен жазба өлеңнің айырым белгілерін ажырату, тану бағытындағы зерттеулердің қажеттілігі жайлы тілтанушы ғалым Құлмат Өмірәлиев мәселе қойып, қайсыбір мәнде айғақ пікірлер айтып, нақты тұжырымдар жасады. Алайда, кейінгі кезеңдегі өлең теориясына арналған зерттеулер бағытында қазақ өлеңтанушы ғалымдары әр кезеңде күн тәртібіне қойып, қозғап кеткен пікірлер де, Қ.Өмірәлиев тоқтамдары да назарға іліне бермейтіні байқалып отыр. Бұл тұрғысында айтылар сөздің бір тиегі Ш.Құдайбердіұлының «Ескі ақындық» өлеңіндегі ойлармен сабақтасып жатыр.

Әдеби ортада Абайдың «Біреудің кісісі өлсе – қаралы ол» өлеңін тілге тиек етіп, «Бұхар, Шотанбай, Дулат өлеңін Абай өлең деп отырған жоқ қой» дегендей ойлар да айтылып қалады. Кезінде Абайдың бұл сөзі бұрынғылардың сөзі ауызша сақталып, көп өзгеріп жеткеніне де орай айтылғаны анық.

Шәкәрім ескі ақынның өлеңіне сын көзбен қарап, бағасын дұрыс беруге қатысты бастаған шығармасында былай дейді.

*Ескі ақыл бізден өлі артық,
Ол кезде туған бала артық.
Жасымыздан шалы артық,
Тақпақ пен мақал тағы артық,
Суырып салма жағы артық.
Айтады олар ойланбай,
Сытыра жырау, Шортанбай.*

*Үмбетәлі мен Марабай –
Алды-артына қарамай.
Соққанда жырды суылдап,
Жел жетпейтін құландар!*

Шәкәрім терминдік мәнді жыр, түр, буын, ұйқас, тақпақ, мақал, сыпаттау, жыршы, ақындық, ақын тілі ұғымдарын қолданысқа салып отырып, ескі өлең туралы, ондағы ақындық қуат туралы, өлшем мен өрнек туралы, негізгі сарын, үзілмеген арқау, арналы желілер туралы үдете сөйлеп, үздік-үздік ой төгеді.

Жырдың жанрлық табиғатын өлең тілімен таратып айтқан, тауып-тауып айтқан Шәкәрімнің осы өлеңі жыраулар поэзиясының жанрлық, көркемдік қыр-сырын бір ғасыр жарымдай уақыт бұрын саралап бергенін көреміз. Жыраулар поэзиясының қайталанбас өзгешелік, ерекшелігін, мәселе тек өлшемде емес екендігін әуелі бір қайырып ескертіп алған Шәкәрім айтар уәжде кейінде өлең теоретиктері, соның ішінде академик Зәки Ахметов жыр өлшемімен жазылған жаңа түр – лирикалық өлеңнің өзгешелігіне тоқталған тұстағы қисындармен желілес ой нышандары бар.

*Мұны оқыған ұландар,
Үмбетей жырын сынаңдар
Байқап оқып әрбірін,
Ақылға салып бар сырын.
Не деп отыр, – көр түрін.
Абылайдың алдына
Салып отыр, көрдің бе,
Басынан кешкен тағдырын.
Сыртын ұқпа, мұны аңғар!*

Шәкәрім өз тұстастары жыр деп айтса да, буыны бірдей болса да Үмбетей салған түрді жасай алмайды деп, жыраулық поэзияның өзгешелік, ерекшелігі тұнған толғау өлеңнің тарихи өзгерісін тап басып көрсеткен.

*Тақылдатып айтсақ та,
Ұйқасқа жылдам қайтсақ та,
Аяқты бірдей бассақ та,*

*Шықпайды бізден терең сыр.
Жырдың жайын білмейтін
Бізде осындай ылаң бар.*

Шәкәрім жыраулар поэзиясының дәстүрлі көркемдік ерекшеліктерінің бірі – тармақтардағы буын санының әркелкі болып келетін түрі туралы тап басып, анық айтады, осында бұл толғау өленнің міні емес, сыны деген ой анық.

*Ескі жырдың ұйқасы
Бірі қысқа, бірі ұзын,
Буындары бұзық деп,
Біз баспаймыз ол ізін.
Неге бұлай айтты деп
Сынамаймыз негізін.
Ойлай келсең, ескі жыр
Салады тұлпар желісін,
Міне, байқа мұнысын.*

Әрі қарай Шәкәрім ескі жырдың кейде жорға, кейде жүйрік сипатын, кейде қыран құстай ұшарын, кейде қанатын қомдап қысқанын, қамшылап қанат қаққанын, кейде атылған оқтай аққанын, кейде жұлдыздай сызылып, алдыңғы түрден бұзылып, өзгеріп кете баратын құбылыстарын саралап береді. Ескі жырдың, ақынның сырын аңдап ұғудың жөнін меңзейді. Шәкәрімнің бұл өлеңі тосын теңеу, түлеп ұшқан ұшқыр тіркеске толы. Өлең сөздің қуат, әсерін, құбылған түсін, сұлу сымбатын құйқылжыта сипаттаған.

*Кейде жырышы айтады
Ақбөкеннің жүрісін,
Зырқырап барып қайтады,
Алады тағы тынысын,
Төрт аяғы көрінбей,
Бұлдырлап желер ерінбей.
Кейде қарғып кетеді,
Ылғи желіп керілмей...*

Енді бір сәт Шәкәрім атадан қалған асыл сөздің құны қымбат дейді. Келер күннің жайына қауіп айтып, ескертеді.

*Ойнағандай құлын, тай,
Жырда болар талай жай.
Кетпеңіздер байқамай,
Боласың әлі бұған зар!*

Ақындықтың қуатын жаратылыстың жайымен жалғап сөйлеу дағдысында Шәкәрім – желден жүйрік. Тапқыр.

Жыраулық поэзияның негізгі арқау, дәстүрлі желілері, көркемдік құны осы өленде төгіліп тұтас түскен.

*Кейде айтады ақындар
Жайдары желдің соғысын,
Қатайып, кейде баяулар,
Түрлендіріп долысын.
Кейде ақырын сыбырлап,
Жиілеу басып, жыбырлап,
Әкетер алдап, ойды ұрлап.*

Жырда қате жоқ дейді ақын. Соны ұқ дейді. Анықтап біл дейді. Жырау поэзиясының өнеге, насихат, тіршілік тоқтамдарын, уағыз сөз айтар қырын да ақын назардан тыс қалдырмайды. Толғау тілінің құнын атап көрсетеді. Ақындық тәсіл сырларына меңзейді.

*Кей ақындар мисалдар
Мөлдір судың аққанын.
Арыстандай арқырап,
Күрілдеп келіп сарқырап
Баяулап барып ақырын,
Жатады күнге жарқырап,
Мініңді тырнап ашытар,
Жігеріңді тасытар
Тәтті сөзі балдай боп,
Қасиеті қандай көп!
Елжіретіп сүйекті,
Бергендей боп тілекті...*

Шәкәрім қазақ поэзиясындағы дәстүр ұғымын осылайша өлең тілімен өрнектеп жеткізген. Сөз таңдауы, жырдың сипатын дөп басып, көкейге құйып тастап кетіп отыруы бөлекше осы бір «Ескі ақындық» атты шығарма – Шәкәрім поэзиясындағы өзгеше бір көркемдік нәрімен, өлең сөзді саралау мәнімен құнды. Шәкәрім осында өлеңге теориялық талдау жасап отыр, өлең туралы сырт баға, жалпы мәндегі ой айтып отырған жоқ, өлеңнің ішіне еніп, бар құпиясын, құштарын, құнын ашып айтып отыр.

Көркемдік талғамы, асыл сөзге деген талабы күшті, ойшыл Шәкәрім, дала данасының бір ғана шығармасының арқауында он-сан ой айтарлық салмақ жату құбылысының құпиялары әркез кім-кімді де тәнті етумен келеді. Бұл тұрғыда шәкәрімтануда арнайы зерттеулер әзірге аз ғана.

Абай дәстүрін берік ұстанған, ілгері оздыруға қатысқан Шәкәрім ақындық өнер, өлең сөз, оның құны мен құнары туралы әркез ой қозғап отыратыны белгілі.

Ж.Аймауытұлы мен М.Әуезов «Абайдан соңғы ақындар» атты мақалада айтқан ойға үндес сыншылдықты Шәкәрімнің осы «Ескі ақындық» толғамынан да көреміз. Шәкәрім ескі ақындықтың поэтикалық қуаты, дәстүрі, мектебі туралы сөзді бекерден бекер қозғап отырған жоқ.

Өз заманындағы көп «өлеңшінің» көп өлеңі ақын талғамының таразысына тартылғанда, не әрі, не бері бола алмай жатқан, жаңаға бет түзеп жарыта қоймаған, ескіден бойын алып қашқан қайсыбір қалпымен де көңілге олқы соққандай.

«Тегінде «Ақын бар, «өлеңші» бар. Ақынға қойылатын шарттар: әлгі айтылған өлеңшілікке ол шарттардың кейбірі болса да жарай береді. Бұлай болғанда біздің өлеңшіміз көп, ақынымыз аз».

Аталған мақалада Шәкәрім ақындығына да баға берілген.

Абай дәстүрі, ақындық өнер, Шәкәрім ақындығы туралы төрелік айта отырып ой бөліскен Аймауытұлы мен Әуезов Шәкәрімнің өлеңінде мінді кемшілікті айтқанда жерлеп, кенеп, шенеп кететін, аямайтын шанышпа ащылық бар дейді.

«Ескі ақындық» өлеңінде Шәкәрім дәстүрлі жырдың артықшылығы, поэтикасы туралы кейінгі ақындықтағы олқылықтарды сөгіп отырып сөйлегенін көреміз.

С.Торайғыров 1913 жылы «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» атты мақаласында ХХ ғасыр басындағы қазақ өлеңінің

сапасы мен салмағы, тіл тазалығы тұрғысынан өткір ойлар айтқаны белгілі.

Шәкәрімнің «Ескі ақындық» өлеңі қазақ поэзиясының көркемдік даму тарихындағы елеулі жанрлық құбылыстарға көңіл бөлуімен де мәнді.

Осы өлеңге Шәкәрім шығармашылығын жан-жақты зерделеген ғалымның бірі Ш.Қ.Сәтбаева мынадай бір қырынан ден қойған:

«Ғылымның, творчествоның адамдарын жырға қосып, көркемдік бейне жасау дәстүрлі дегеннен шығады, «Ескі ақындық» деген өлеңінде Шәкәрім алғашқылардың бірі болып Үмбетей жырының сырларын, ескі ақындықтардың «суырып салма жағы артық» қасиеттерін «Сыпыра жырау, Шортанбай, Үмбетей мен Марабай «соққанда жырды суылдап, жел жетпейтін құландар» екенін өлеңге өзек етіп:

*Таңқаларлық ісі бар,
Көңілді тартар күлкі бар
... Жігеріңді тасытар
Тәтті сөзі балдай боп
Насихаты шамдай боп
Қасиеті қандай көп, –*

деп кастерлейді. Осы қасиеттердің мән-мазмұнын ашады, «Ақындыққа құмарлар» ақынның сырын танып, ойға салып, ұғып алуына кеңес береді».

Не дегенде де Шәкәрім белгілібір кезеңдегі қазақ өлеңінің көркемдік сапасына алаңдаушылық та білдіріп отыр.

С.Торайғыров қозғап отырған, Ж.Аймауытұлы мен М.Әуезов айтатын өлең сөздің даму бағытындағы келеңсіздіктер Шәкәрімді де бей-жай қалдырмаған.

«Бұзылған қанымызды түзеп, қарайған көңілімізді жуып, жанымызға пайда, дертімізге шипа болады-мыс деген жарыпсал жаңа әдебиетіміздің «нысана нұсқаған қол, көрсеткен жолы жоқ. Құр «қатын ойбайға» айналып, әркім соны ән көріп бара жатқан соң, қазақ жазушылары-ау, алдарына салып айтып отырмын: құр ойбай дегенмен ойбайдың да ойбайы бар ғой, жылаудың да жылауы бар ғой. Туыстағы тұрмыс дерті, зығырданды қайнатып, бармағынды шайнатып ықтиярсыз ызалы ызғарын төгеді, сай-

сүйегің сырқырарлық ащы зарлы бебеулерін қағып көңіл толғағын, жүрек түйініп таркатады. Мен ақын ақ сүйеп, аты жоғалмайтын өлең деп, өнер деп соны айтамын. Сырт көрінісі қатын ойбай тұрсын, шайтан ойбай болып көрінсе де дәмі бар, маңызы бар ойбай сол, қайнаған қанның, қиналған жанның, толғатқан көңілдің, толғанған жүректің сығындысы сол. Соның үшін ондай «ойбай», ондай «бебеу» табыла қалса, салған жерден өзі де дертке шипа бола кетеді. Басқаларға карағанда пайғамбардың жүрегінен құйылған құрандай соқыр кісі сыбдырынан танырлық аққұла ашық тұрады. Марқұм Абай өлеңдері секілді».

«Шәкәрім мен Сұлтанмахмұт» атты зерттеу мақалада Арап Еспембетов айтқан ойлар аңғампаздығымен назар аударады. XX ғасыр басындағы замана салқыны қаншалықты шырай берілсе де, уақыт толқыны қай жағалауға қарай бастаса да Шәкәрім де, Сұлтанмахмұт та ұстанған бағыт, асыл сөзді ардақтаған ар тұғырында қалып отырды.

Бабадан қалған айтулы мұра – өлең сөздің тағдырына алаңдаушылық – осының және бір айғағы.

А.Еспембетов Шәкәрім шығармашылығындағы дәуір қажеттілігінен туындаған бір ағыс – әдеби сын бағытындағы сыншылдық таным болғандығына арнайы мән беріп, сөз қозғауы арқылы шәкәрімтанудың өзекті бір жайын ғылыми айналымға тартады.

«Ш.Құдайбердіұлының «Қазақ тілі» газетінде баспа көрген екі мақаласы бар: «Қазақ тілі» газетінің басқармасына өтініш» (1924, 31 январь, №13 (412) және «Сынау һәм сынауды сынау» (1924, 4 март, №26(425)).

Көрсетілген екі мақаланың тек шәкәрімтану ғылымында ғана емес, тұтастай қазақ әдебиеттануында, әсіресе мәтінтану, өлеңтануда, көркем сынның теориясы мен практикасында (сынға қойылар талап, сынның мақсатын сыншы келбеті, сыншы парасаты, т.т.) ерекше орынға ие».

А.Еспембетов Шәкәрімнің аталған мақалаларының маңызын есіп келе жатқан әдебиетке сай әдеби сынды қалыптастыру бағытындағы ықпалымен салмақтайды.

Осы бағытта Ш.Құдайбердіұлының «Ескі ақындық» өлеңінің әдеби талғам, көркемдік таным, әдеби сын мәніндегі қырлары да айқын.

ТҰРМАҒАМБЕТ ІЗТІЛЕУҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫМЕН САБАҚТАС ҚАЙСЫБІР ОЙ ҚҰНАРЫ ТУРАЛЫ

Шығармашылық аңсары арғы шығыстық негіздермен астасып жатқан, алты алаштың аса бір айтулы арда кер тіл ұстасы Тұрмағамбет ақынның сөз қадіріне қатысты поэтикалық тоқтамдарының өзі бір сала.

*Сөйлеген сөзім ыңғайлы,
Құмартып халқым тыңдайды, –*

деп, өз өнерін өзі бағалай отыру дәстүрінде ағылған ойдың тығынын бір босатып алып, Тұрмағамбет ақын қазақ поэзиясында әріден келе жатқан сөз күші, сөз құны, сөз қуаты туралы актарылып, көкейіңе көп дүние құйып отырып сөйлеп береді.

Тұрмағамбет сөзі астар, тұспалымен де, тіліп түскен туралығымен де өтімді.

*Сөз өлімеуін білмеген,
Шағалаша шулайды...
Тал жібектей таза сөз,
Еш жеріңді жырмайды...
Жағдайсыз сөздің мысалы,
Шеңгелше етек тырнайды...*

«Сөйлеген сөзім ыңғайлы» атты термелеп келер жыр үлгісінде Тұрмағамбет өзінің ақындық өнеріне баға бере отырып, сөз құдіретін түсірер көлеңкедей қалбаңдап еріп отыратын құбылыстарды да қоса тізген. Аузыңнан шыққан сөзінді бағудың арғы астарларын ашып отырып айтады.

Жазба дәстүрді жаңғыртушы, дамытушы Тұрмағамбет шайыр сөз өнерінің атам заманнан бар ұлы қисындарын бұзбай, бұрмай ұстанады.

*Қол ұмсынып, білім іздеп терледім,
Сөзді сөзге өріп, тізіп зерледім!*

*Түркі сөзін көрдім тағы киіктей,
Ептеп ұстап, қолға үйретіп, демдедім!*

*Сылап-сипап бақтым, көңіл берді тез,
Әлі де үркек, сақ һәс жаны шерлі еді...*

*Мәпеледім сөзім қолға қонғанша,
Жұпары аңқып, бұрқырап бір бергені, –*

деген екен Ж. Баласағұн.

Ж. Баласағұн сөзді мәпелеу, мәпелеген сөздің жұпар шашып гүлдеуі, керек сөз, су сөз жайлы ұғымдарды ақындық өнермен астастырып отырып алдыға тастапты.

«Құтадғу білік» дастанының Орхон-Енисей жазбаларымен (V-VIII ғғ.) тамырластығы және XIV-XV ғасырлардағы қазақ жырауларының үрдісімен, классикалық қазақ әдебиеті үлгілерімен сабақтастығы өркенді әдеби дәстүр арнасын танытады. Қазақ мақал-мәтелдерімен, қанатты сөздерімен, шешендік сөздер табиғатымен, Абай тағылымының, Шәкәрім қажының көркемдік дүниесінің Жүсіп Баласағұнның рухани-көркемдік әлемімен жарастығын білдіретін желілер өте көп.

Поэманың философиялық-эстетикалық таным өзектері, мәтіннің образды-семантикалық құрылысындағы ерекшеліктер мен заңдылықтар түрік поэзиясының төл сипаттарын саралауға да мүмкіндік береді. Ел ішінде ежелден кең таралған адамшылық, имандылық хақындағы, өмір, тіршілік жайлы тұжырымдардың, ырым-нанымға, танымға айналып кеткен қағидадай әдет-ғұрып, салттарының бедерлі белгілерінің ескі мұра беттерінен, өлең шумақтарынан, ұшқыр сөздерден, мақал-мәтелдерден көзге жылы ұшырай жамырап көрінуінің өзі тарихи көркем танымның, тарихи поэтиканың, тарихи сананың мағыналы заңдылықтары», – дейді «Құтты білікті» қазақ тіліне аударып, арнасы ортаймайтын аса үлкен еңбек жасап кеткен ғалым А.Егеубай ұлы жәдігердің ұлағатын ғылыми негізде саралап отырып.

Осы бір тоқтамнан тарау-тарау болып тарқатылып кете баратын көркемдік, тарихи-әлеуметтік қисындар аз емес. Арқауы ұзын әңгіме бұл. Сол мәнде арғы шығыстың, түркілік дәстүрі аңқып жатқан Тұрмағамбет шайырдың шығармашылық мұрасына

қатыстыра, бұра қарастыратын, көркемдік таным көкжиегін нақтылы мәнде көтере түсіп кеңітетін дүние көп.

Сөздің дәмін, сөлін көкейіңе төкпей-шашпай құя білер таза ақындық қасиет иесінің бірі Тұрмағамбет Ізтілеуұлының поэтикалық алымында дәстүрлі талап, талғамның бұлжымайтын қағидалары да аса айқын.

«Құтты білікке» қатысты зерттеуді зерттеу үшін ғана деп емес, ақындық жаратылысымен жанып отырып жасап кеткен Асқар Егеубай кешегі мен кейінгінің арасы туралы кең мағынадағы тоқтамдарға бара алған сирек зерттеушінің бірі еді.

«Түрік жырының тарихи поэтикасынан қазақ поэзиясының бұған дейін ауызға көп алына қоймаған тағы бір түйінді сипатын байқаймыз. Қазақ өлеңін, жалпы түркі поэзиясын былайғы жұрт әйтеуір бір шығыс саздары деп қарайды.

Ол анық.

Ал, шын мәнінде қазақ жыры әу басынан-ақ, абстракциялық сольқтаулардан ада, бедерлі де тегеурінді, берік бітімді поэзия ғой. Керісінше, әсем саз, әсіре сыршылдықты ғана күйттеп кетпейтін, ойшыл һәм нақты бейнелі поэзия үлгісі. Осы сипаттарды әсіресе, ежелгі түрік жырларынан, әсіресе, «Құтты білік» дастанынан жақсы пайымдауға болады. Түрік-қазақ поэзиясына ежелден етене тән сипаттар метафора өзегіндегі нақтылық, дәлдік, ой-толғам желісіндегі өмірлік тәжірибе, тұрмыс-тіршілік диалектикасынан туған айқындық, троптар жүйесіндегі қолмен қойғандай тиянақтылық – осылардың бәрі де араб-парсы саздары басым көрінетін жалпы шығыс әлемінің көркемдік-эстетикалық шарттылықтарынан мүлде бөлек қасиеттер. Поэтика тарихындағы әр кезеңдерде әрқилы көрінгенімен, бұл сипаттардың өзегі бір көркемдік заңдылықтары қазақ поэзиясының бұрынғы-соңды ерекше қасиет-қисындарын, ішкі-тысқы өлеңдік табиғатын, дүние поэзиясы алдындағы өз үнін айқын, ашық танытады».

*Біліп сөйле, сөзіңде сол, оң болсын,
Сөзің түпсіз қараңғыға көз болсын!*

Ж.Баласағұн сөздің жүгін, салмағын әдемі, әшекейлілігімен емес, біліктілікпен астастырса, Тұрмағамбет шайырдан сол үзілмеген үлгі, ескіріп-тозбайтұғын ұстанымды тағы табамыз.

Эстетикалық қанағат – Сөз атты киелі ұғымның бір қыры, бір сыры. Сөздің сыны тұтас шығу үшін тұғырлы мәнін түгел ұққан жөн дейді екен Жүсіп ақын да, Тұрмағамбет те...

Ежелгі жұрт, жалпақ ел, қазақ атты ұлттың рухани ұстанымы сол сөзге деген тас-түйін ой-тоқтамнан өріс алады екен...

«Дана халық, көкірегі сара халық надандыққа, тасырлыққа ежелден ақыл, білім, тілді, сезімді қарсы қойған. Ақылды арқа тұтқан. «Құтты біліктің» дәстүрі де осы дәстүр. Бұл өсиет кейін талай-талай ірілі-ұсақты шығармаларда желі жалғастырды, әрине.

Жүсіп Баласағұнның сөзге аударған салмағы ауыр. Араға жүздеген жылдар салып барып ақиқаттың айтарын айтып шыққан Тұрмағамбет шайыр да сөзге аз жүк артқан емес.

*Тіл, жүрегің шырын болсын қайда да,
Сөз бен істі тектен-текке лайлама, –*

дейді «Құтты білік».

Сөз туралы көп айтып, деп айтып өткен, дауысы дара, дәстүрі даңғыл Тұрмағамбет тағы бірде былай десе, үйлесім мен үндестік осы емес пе.

*Кәнігі зергер кәтекі,
Орынсыз дүкен құрмайды.
Кездік соқса «кемсің» деп,
Өткізіп шыңнан шыңдайды.*

Тұрмағамбет ақынның шығармашылығында әріден жеткен асыл өзек – кісілікке баулу бағытындағы өсиет, өнеге сөз елеулі орын алатыны белгілі. Оның өмір мен өлім, бақ пен дәулет, байлық пен таршылық, жастық шақ пен қарттық, т.б. толып жатқан дүнияуи толғам, тоқтамдарында «Құтты білікпен» аса айқын шарпысып жатқан, толқынды толқын қуып астасып кеткен мөлдір иірімдер жатыр.

«Өнерден не өнеді, өлім барда» толғауындағы ұстаным «Құтты білікте» сан қайта көтеріліп, көкейге құйылып кетіп отыратын опасыз жалған жайлы ұғымды тағы қозғайды.

*Өнерден не өнеді, өлім барда?
Үй түзеу ұнамайды көрің барда.
Қаңғуың «қойың» бақпай қолайсыз іс,
Аңдыған жан-жағыңнан бөрің барда.
... Алып бақ азығын жан алдыңды ойлап,
Сағымға сұм дүниені жорыңдар да.*

«Құтты білік» өмір дегенің өткінші бір жолаушының күйі ғой, жолаушы жолда үй тігуші ме еді деген тоқтамды кайталап жиі келтіріп отырмас па еді.

Қазақ поэзиясының атам заманғы арғы арналарынан бастау алып тоқтаусыз сырғыған бір сарын – адамның ғұмыр жас кезеңдері жайлы толғам-тоқтам.

*Жортқан бұлттай жігіттіктен ауыстым,
Ескен желдей тірлігімді тауыстым.
... Жігіт дәурен, оралшы бір құстайын,
Бүлде төсеп, алақанға ұстайын!, –*

деп, алабұртады Жүсіп ақын. Жүсіп аңсап отырған қайта оралмас қайран жиырма бесті Тұрмағамбет былайша толқытады.

*Жәннаттың жемісіндей жиырма бесте,
Қазындай қарашаның қаңқылдайсың.
Болсаң да өзің жарлы, кеуілің бай,
Жүйріктей жүзден озған қарқылдайсың...*

«Жарылған жалған дүние жар басындай» өлеңінде ақын өткінші өмірдің сұлбасын, суық өлімнің беталысын сөз суретке асқан шебер тәсілдермен тартқан.

*Жарылған жалған дүние жар басындай,
Сырқылдақ сарттың өмір арбасындай.
Кететін құлаганды құдыққа алып,
Ағысты ажсал дария арнасындай.*

*Мұның ұлы гibrаты бар әуелден,
Сенен бұрын жасағанның бәрі өлген.*

*... Қанша берік бекет, орда, қаланы,
Жермен-жексен етіп ажал табады!*

*Қанша шаһар, қаншама бау жайнаған,
Қалған қурап, бағын өлім байлаған.
(«Құтты білік»)*

Тұрмағамбет туындыларында «Құтты біліктегі» ғасырларды көктеп өтіп келе жатқан құнарлы ой кеңістігі қайта бір жаңғырып, қаныңды қыздырып, жаныңды қозғап, қуат құйып, құт қонақтатып тағы бір түлейді, тулаған тіршіліктің тынысын сезінтіп, ақиқаттың жөнін жеткізіп кеудені жаулайды. Тұрмағамбет ақынның жан оты болып жанады.

«Туымды ер туралықпен билейді ұлтын» толғауында «Құтты біліктің» қағидалары кейінгі ұрпақтың келер күніне алаңдаулы ақынның жан-жаратылысымен тағы да астасып кетеді.

*Туымды ер туралықпен билейді ұлтын,
Жібермес жаман жолға пірлер мұритін.
Бұл күнде әһлі исламнан ықпал тайып,
Бай-дәулет қашуға тұр беріп сыртын...*

Осы толғаудағы қылымсыған қу дүниені малданып, ғапыл қалма деген ой желісі де, Алладан үміт ету, кімді алмаған, кімнің мысын баспаған опасыз жалған дегендей ой-желілер, сабыр құйған тоқтамдар да кісілік кітабы – «Құтты біліктің» құнарлы негіздерімен маңыздана түскен ежелгі имандылық өріс, кісілік ұстанымдары.

Сыр бойы әдеби дәстүріндегі шығыстық, түркілік арқаудың күні бүгінге шейін үзілмей жалғасып жеткен асыл өзегінде алмастай айшықты тілі, ортасынан ойып сөйлеген тура бітімі дара Т.Ізтілеуұлының ардақты есімі қашан да алабетен айрықша аталатыны даусыз. Тұрмағамбет туындыларындағы дін, ислам жайының да соғып жатқан толқынды жағалауының бірі – «Құтты білік» десек жөн.

КӨДЕК БАЙШЫҒАНҰЛЫ

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің тарихында Көдек Байшығанұлының алмастай жарқылдаған асыл сөзі күні бүгінге шейін бар мәнінде еленбей, ескерілмей келуі – өткен өмірдің ел тағдырындағы өшпес таңба, жазылмас жарасы.

Ақындық өнер жаратылыстан дарыған жұрттың жыр тұнығының бірі Көдек ақын екенін енді біліп жатқан жай бар. Көдек Байшығанұлының «Қайтейін, жалған дүние...» (Байшығанұлы К. Қайтейін, жалған дүние: өлеңдер, толғау, дастандар, жоқтау-дауыстар. – Алматы: Тоғанай т., 2008. – 336 б.) жыр жинағын тау арасының таза самалын, көк шалғын, зенгір аспанын; дүние-жаратылыс құндылығындағы адам баласының аңсар арман, ауыр мұның, құштар көңілін сезіне түсіп оқып шықтық.

Ғасырлар тоғысында қилы заман құрсауында қалған халықтың болмыс-бітімін бар бояуымен ашып, барынша айқын баяндаған тау суындай ағынды өлең тартып ала жөнелді. Қолымызға енді тиген бұл жинақ Көдек ақынның өлең өрге сүйреген ғазиз жанының құпия, қалтарысын қалдырмай ашты. Толғау, арнау, дастан, дауыс айтып жоқтау... Осының барлығы ең жайлаудың еркін жүрген елі бастан кешкен тарихи қасірет күйі. Беті қайтып, бағы тайып, «екі ортада шыбын өледі» жансауға күй кешкен аталы жұрттың батырлары мен бағландары жайлы таусылмайтын сыр, сарқылмайтын мұң. Жүрек суырар ауыр ақиқат.

Қай-қайдағыны қозғаған өлең өз-өзінен ағылып-төгіліп, құйылып келіп жатқандай өзгеше шеберлікпен өріліпті.

Қазақтың кеудесін басқан ауыр тарихтың, он алтыншы жылдың қаны сорғалаған көп шындығын әуелде Көдек ақын айтқан екен. Азаматтық тарихымыздың азалы беттері аз емес, ал он алтының тұтас елді жайлаған ауыртпалығының, әсіресе, Қарқара көтерілісінің ашуы кеудеден кетпес кек болып қатқаны өз алдына бір тарих.

«Қилы заманды» жазған ұлы М.Әуезовтің Көдек ақынның он алтының оқиғасы бастан-аяқ суырылған ақиқатпен жырланған дастандарынан кейін ширыға түсіп, шымырқануы бек мүмкін. Көдек дастандарындағы азатшылдық рух, елдіктің ірі ұғымдары бүгінде де кеуденді кеңістікке тартады, жаныңды жалынмен

орайды. Көдек өлеңінің асыл өзегі – тұтас түскен елдіктің сөзі. Қазақ ұғымында туған ел, туған жерден қымбат дүние жоқ.

Кең байтақ елдің тұтасып жатқан бір аймағындағы тағдыр аяусыз топалаңға түсірген сол бір жиырмасыншы ғасыр басындағы ауыр күндердің астан-кестең оқиғаларын жан ауырардай шындықтың сөзімен ашу – кемел көркемдіктің, айрықша дарыған ақылдың, қуаттың еншісі.

Көдек ақын аса биік ұғымдарды асқақтап, аспандап айтпайды, сырғыта баяу баяндап отырып-ақ тіршілік түйінін шешер тура тоқтамдарға бастайды.

«16 жыл туралы» дастанында ақын елді бүлікке салған зобалаңның жайын әріден қозғап, нақтылы адам, оқиға арасымен ербітіпті.

Көдек ақын XX ғасыр басындағы көз көрген оқиғалардың жай-жапсарын баяндауында кейінгіге өткен күннің жан жарасы жайлы көркем шежіре ғана емес, тарихи дерек те қалдырып кеткен екен.

*Зар болды, зар болды зой қайран елім,
Қаз болып жүзіп жүрген шалқар көлім.
Жалғыз атпен жүргенді байлық көрген,
Басылды-ау су сепкендей менің желім...*

*Қырылды Қарақолдың түрмесінді,
Басшысы Жәмеңке, Ұзақ кемеңгерім.
Далада көр-кебінсіз бекер қалды
Маңдайын күн шалмаған өңкей ерім.
Әйтеуір түбін берсін, біздің албан,
Айырылып жақсылардан сынды белің...*

Ақын осыдан кейін азып-тозып Қытай ауып кеткен жұртының көз көрген жайын баяндайды. Ондағы күн де күн емес. Сол жылдары бір соғып, қайта елге келген Көдек ақын отызыншы жылында қайта кетіп, ол жақта көз жұмғанының өзі тағы бір ауыр тарих. Бір адамның тағдыр тәлкегі емес, тұтас бір елдің басына дүркін-дүркін төніп, қоюлана түсіп, бір ашылмай қойған заманның зары.

Қытай кеткен ел жолда қалмаққа бір тоналса, елім деп келген жұртының «кісі» болғандары онан әрі жұлмалады. Жат елдің

тышқанынан да жаулық көргенін «Тышқан» атты өлеңінде ақынның мысқылмен өргені тағы бар.

Қытай барған елдің күйі – бастан тайған бақтың өзі ақын үшін.

*Біреулер кісі малын бағып жатыр,
Біреулер арық-тоған қазып жатыр.
Біреулер қол өнерін кәсіп қылып,
Әйтеуір жармақ ақша тауып жатыр.
Үстіне жапсыруға дәнеңе жоқ,
Табылғанын аузына қағып жатыр...*

Ақын таусылып, сарқылып қалғандай жандалбаса күйге бір батып, іргелі еліне деген ынтық жүрек лүпілдеп қайта соғар сәттерін жырына арқалатып жағалауға шығады.

*Біздің жұрт бұрынғыдай болар ма екен,
Бәрі кеп Қарқараға қонар ма екен?
... Ат сұлу, айғыр көркем жалыменен,
Бай – шешен, батыр – көсем малыменен.
Тар жерде жат жарылқамас, өз өлтірмес,
Әркімді алсын құдай ұрығымен...*

Ақынның жан қайғысы, жүрек кеселі – елінің тұтастығы.

«Үркін», «Ел аралау» дастандарында да он алтының, онан кейінгі кәмпеске, ашаршылық жылдарының ауыр ақиқаты, жансауға іздеп кеткен елдің іргесі сөгіліп, аға бауырдан, ата баладан ажыраған ел тарихындағы үркіншілік жылдардың ауыр сыры қолмен қойып, көзбен көрген дәлдікпен, нақтылы айқын суреті жадыдан өшпестей сезім әсерімен өлеңге құйылған.

16-ның жарлығы, мұнан кейінгі елдің дүмпуі, Ұзақ батырдың ұлықпен сөйлесуі – ұзақ сырдың басы.

*Ұзақ пенен Жәмеңке,
Ел жақсысы бас болып,
Отыз екі би болыс,
Елден кетті қош болып.
Артында Албан тіледі,
Амандығын ат көлік.*

Қызылқия бел асып,
Ауыл елі шет қалып.
Таудан асып көрінбей,
Қарақолды бетке алып.
Айдауында солдаттың,
Мылтықтары оқталып,
Ел үмітін арқалап,
Кетіп еді аттанып.

... Ұлық сонда көрсетті,
Қарақолдың түрмесін.
Күндіз-түні көп солдат,
Күзетіп жүрген іргесін,
Алған беттен қайтпаған,
Ұзақтың жсайын көргесін.
Көріп көзі жетті оның,
Еркімен бала бермесін.
Малын баққан қазақтың,
Айдауында жүрмесін.
Қылмыскермен балшайбек,
Деді: сен де біргесің...

Дастанда бұдан әрі көтеріліс жайы, былайғы тарих баяндалып келіп, дүрліккен жұрттың Қытай аумақ күйі қозғалады.

Тұрлықожа жиып ап,
Ел болмайсың Қытайға
«Қашуды Албан қой! – деді,
Қалмақтан дүре жегенше,
Өз жеріңде өл», – деді...

Қытайға барған ел жайын Көдек ақын жүрегінің қаны саулап отырып жазған екен.

... Шөлден қаңсып барған жұрт,
Баспанасыз шер кеуде.
Киер киім, тамақ жоқ,
Еңсесі түсті бір демде.

Сөйледі деп сөкпе жұрт,
Талқан, ұнға қыз берді.
Он алтының соңында,
Өстіп тұрмыс өзгерді.
Беу, дүние, осындай,
Босқындықты көз көрді...

Мұнан әрі он жетінші жылда Тұрлықожаның елімді жиып алам деп жол кешкені баяндалады. Құлжаға барып іс шешкен есіл ер елге келе бергенде үзенгіге жағылған удан мерт болғаны бір ауыр азалы жай.

Қас, Күнес, Текес, Шырғалақ,
Ердің ісін ел білді.
Бәрін түгел аралап,
Ақылға елді көндірді.
Қалжат, Қорғас, Нарынқол
Шегарадан өткізіп,
Жеріне енді қондырды.
Айтып, айтпай не керек,
Ақылы асып жөн білді.

Осыған жалғасып он сегіздің ақ пен қызыл, аласапыран шапқыны баяндалады.

Қата келе жатқанда,
Жылаған бала жұбанып,
Ақыр заман келгендей,
Ақтар келді – бұл анық.

Ақын дастанның осы тұсында байырғы жыр үрдісімен үдете баяндайды. Төгіліп түскен сөз кестесіне, оқиға қаншалық кою болғанымен, көз тастамай, өлеңнің сиқырына тұсаласың ара-тұра.

Бір сөзден соң бір сөзге,
Ақын кетті демегін.
Қыздырмамен қызыл тіл,
Сауып кетті демегін.
Бұл да керек жұртыма,

*Тауып кетті демегін,
Дәнін ал да қажетті,
Сөздің таңда керегін.
Үрлеп таста жақнаса
Қабығы мен кебегін...
Алтыс күн атан болғанша,
Алты күн күт бураны.
Балақтан ұшқан су бүркіт,
Талайға тиді тырнағы...*

Дастан 1937 жылы, Көдек ақынның дүниеден озатын жылы шығарылған. Өмірдің ащысын да, тұщысын да аз татпаған ақын ақтық демі таусылғанша арман ғып өткен Қарқарасын жырлады, бел астынан басталып кетер, қолы жетпей, қапияда жоғалтқан ұлы елін аңсады...

Қорғасын ойлар кеудесін басқан ауыр сәттерде, ақтық шақтарға шейін өзегі талмас, өрісі кеңір келешек күндерге жететін ұлт ұрпағы үшін қуанды, соған жұбанды.

Ақын басына түскен жеке бас мұңы, елдіктің іргесін шайқар іріткі құбылыстар «Ел аралау» дастанында өзгеше бір көркемдік, шеберлік тәсілдермен адам характерлері, ой қалтарыстары кейіптеу, суреттеудің жанды иірімдерімен өрістеген. Дүние тарылып, заман бұзылған ауыр күндер жақсыға сын болды. Қаламының бір қыры жатып атар мысқыл, ащы, ауыр әжуа болып келетін Көдек ақын осы дастанда көп құбылысқа аяусыз сөз садағын тартқан. Өзін де пендешілік күйде алып, ашатын тұстар – ақынның тағы бір шеберлік қыры, кісілік мұңы.

*Мен едім – руым Албан, Көдек деген,
Өткенде шекарадан жүдеп келгем.
Жерім жоқ жасыратын, дәл расым,
Қарқара, Шәлкөдені жерлеп келгем...*

«Елге хат» дастаны – елін сағыну, елімен мәңгі қоштасу. Кешегі кең сайран күндерді аңсау. Өзекті өртеген өкініш.

*Сонымен кеңес елі артта қалды,
Тұратын кембағалға жаны ашып-ай,*

*Қайдағы нашарларды жиып алып,
Іс қылған халықпенен санасып-ай!
Бұл жаққа жаламенен өтіп кеттім,
Табылмай тура би мен жан ашыр-ай!*

Көргені мен білгенінің анық шынын, ащы сырын ақын жаба тоқып, жасырмақ емес. Қилы тарих, қиын тағдырын еліне сәлем етіп айтып отырған ақынның ұшар қанаты сынық, жаны жаралы. Кетер кеткенінше көңілі құлай алмаған жат тірлік Көдек ақынның жүрегін қалай суытса, бүгінде де біздің жүректі белгісіз бір ызғар қарып өтті. Ұлтыңның іргесі сөгіліп, тоз-тоз болып кеткен ауыр бір күндерін, жадымыздың да, жанымыздың да жарақатын жайлап жазып жатқан ендігі тағдырымыз баянды болғай дейсің бір түрлі үркек ойлар қаумалап.

*Кең қолтық қытай шапан киеді екен,
Төрт елі барқыт салып жағасына-ай.
Көкесі қансорғыштың осында екен,
Жабысқан Сарытаудың сонасындай.
Семірген жуан қарын толып жатыр,
Серкенің мес қып сойған шанашындай.*

*... Ұялы балды ормандай рулы елдер,
Көрмеді бір-бірінің қарасын-ай.
Сипаңдап қашқан байғұс қалтырайды,
Жылқының шыбын қонған жарасындай.
Үй де жоқ, баспана жоқ, жүрген қашқын,
Қыстағы қалай шыдар борасынға-ай!
Суырша ін қазғандай кіріп алған,
Жаппасы үш сиырдың қорасындай.
Томпиган төбесінде топырағы,
Түзде өлген кантарбаның моласындай.
Екі рет үркін көрген қайран елім,
Қорланды жаны жасып, бағы ашылмай.
Бір Алла тынышшылық заман беріп,
Қоршаған қара бұлты тарасын-ай.
Аққудай жер мен көкті таңдап қонған,
Қазақтың түпкі тегі нақ осындай!*

*Ішінде аз өмірдің тіршілік бар,
Жүріңдер бір-біріңе қарасып-ай.*

Ақын жаны сонау алыс, отыз жетіде қайырлы күндерге үміт жалғады.

*«Жарқырап толған айдай болған кезде,
Дарига-ай, қайта айналып кім көреді? –*

деп, камыққан жүрегін сеніммен суарды.

Көдек Байшығанұлы – ХХ ғасыр басындағы қазақ өлеңіне өзгеше нақтылық, өзгені қайталамайтын көркемдік өріс дарытқан дара ақындық тұлға.

Көдектің тауып айтқан, өңкей келісімнен тұратын, сынаптай сырғыған сұлу өрімдері түскен жырлары, өкінішке орай, кейінгіге тұтас күйде жетпегенге ұқсайды. Ақын мұрасын зерттеушілер осы жөнде айқындайтын дүниелер баршылық.

Түпнұсқалық жөнін, ауызша таралып, сақталу, жазбаша нұсқалардың жайын қалың оқырман көпшілік әзірге біле бермейді. Ақынның ұзақ толғау, дастандарының шырайын кіргізіп, шұрайын келтіріп тұрған кестелі оралымдар – Көдек Байшығанұлының жаратылыстан дарыған зор ақындық қуатының айнымас айғағы.

Сөзбен салған суретке адам болмысы да, табиғат тылсымы да, оқиға-әрекет, құбылыстың жайы да тартылар сәттер аз емес оның поэзиясында.

*«Ебімен қанат жайған қарлығаштай,
Бұралып отырғаны жан қалқаның»,
«Дер кезі уағында өткізетін,
Өлең сөз – саудагердің тауарысың»,
«Түйедей ауып жатқан шаңырақ»,
«Дүние толқып барып, бір басылды»,
«Әр сиязда сөйлеген ерді көрдім,
Секілді қыран құстай қабақтанып»,
«Толқыған көл жүзіндей заманың бар,
Іркіліп бір жағына ауғалы жүр»,
«Сабырлы сара туган сабаз еді»,*

*Зауыттың алтын соққан балғасындай»,
«Тыңдаушының қалды ойында,
Тайға тамға басқандай.
Өстіп қазақ сөз қалдырар,
Жазып-сызып ақтармай.
Қазақтағы бұл қасиет,
Қуанышым мақтандай».
«Бұрынғы берекенің бар кезінде,
Халықтың қабырғасы жабық өткен.
Тозғаны-ай, қайран елдің бір-ақ жылда,
Шөбіндей теріскейдің қары кеткен».*

Ақын дәстүрлі, не жақсы, не жаманның жайынан да көп ой қозғайды. Жақсы әйел туралы, жастарға кеңес салған, елдікті, бірлікті уағыздаған өлеңдерінде ақын арғы бастаулардың қорғаны, ендігі құндылықтардың бағбаны.

*Шіркін-ай, жақсы әйелді табу қиын,
Салады жаман әйел ойға түйін.
Бақ, дәулет бұлт секілді бір көшпелі,
Жақсы жар өмірдегі қымбат сыйың...*

Көдек ақынның «Торжорға» атты өлеңі – қазақ поэзиясының антологиясынан орын алуға лайықты бір туындысы. Мұнда аттың сыны осы мәндес өлең үлгісінің қай-қайсысымен де деңгейлес ашылады.

*Торжорға құлжа мойын, бұйра жалды,
Кең кеуде, қабырғалы, бура санды.
Алдына сөтке күнде жар салмайды,
Жел, сағым, шаңға оралып кейін қалды.*

*Айдыны кең сермеген адымында,
Желмая жерді тартқан бауырына.
Құйылып, ағып толқып зулағанда,
Жұмыртқа тоқтағандай сауырына...*

«Бесік жыры» толғауында ақынның балаға арнап айтар сөздің сипатын жанр аясында өзгеше шебер, көркемдік үлгімен ашқанын, тапқанын көрдік.

*Қол-аяғың таңулы,
Дей алмайсың талпынам!
Осындай боп есейген,
Өмірдегі жалты жан.
Шешіп алса боларсың,
Жауқазындай аршыған...*

Көдек өзінің ақындық өнерінің құнын:
*Өлең деген халық сөзі,
Өрнектеген, зерлеген.
Сол өрнектің не түрі бар,
Айтып берем, көр менен, –*

деп бастап, әрі қарай өмір құбылыстарын, жақсы-жаманды тізіп келіп:

*Осыларды қаз-қалтында көрсетем,
Тартқан сурет сияқтанған бейнемен.
Көпке жаққан, елге мақтан өлеңім,
Жалыны бар жылдар бойы сөнбеген, –*
деп білдіріпті.

Тағы бір тұста ақын: «Шешеннен тіл, шеберден өнер қалар, Дүние кімнен аттап жөнелмеген?», – дейді. Жалыны сөнбеген өлеңі, шешен тілі кейінгі ұрпағымен араға ондаған жылдар салып барып табысып отырған Көдек Байшығанұлының ақындық мұрасы қазақ әдебиеті тарихының айтулы бір кезеңі – ХХ ғасыр басындағы әдебиеттің ауқымында ғылыми айналымға тартылып, көркемдік бағыттары айқындалатын күн туды. ХХ ғасыр басындағы қазақ өлеңінің өрісін Көдек Байшығанұлының поэзиясын қамтымай ашудың ендігі ретте қисыны жоқ. **PS.** Көдектің бала кезінде Бөлтірік ақын «дауылды, ақ түйғын ақын болғалы тұр екен» деп бата берген екен. Өз дәуірінің күрделі саяси-әлеуметтік тарихын өжет өлеңге құйған дарын қазақта көп емес...

«ШОЛПАН» ЖУРНАЛЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ «БАТЫР БАЯН» ПОЭМАСЫ

Ташкентте 1922 жылдың қыркүйек айынан бастап шығып, аз ғана уақыттың ішінде ұлт тарихында мәнді еңбек жасаған «Шолпан» журналының 2, 3 санында М.Әуезовтің «Қазақтағы калам қайраткерлеріне» атты ашық хаты жарияланады.

М.Әуезов ХХ ғасыр басындағы саяси-рухани ахуал шындығында ой қозғап отырып, баспасөз бен көркем әдебиеттің тәрбиелік мәніне арнайы мән беріп сөйлейді.

«Әдебиеттің бір сүйенетін дінгегі газет-журнал екенін, бұл күнде жұрттың бәрі де ұққан. Даусыз хақиқат екеніне бәріміз де мойындаймыз. Газет-журнал жалпы әдебиетпен қосылған жерде елдің қисығын түзейтін, тез-терісін көрсететін айна, ойы менен көңілін білім жарығына қарай айдайтын, айдаушы екенін де тегіс ұғамыз.

Бірақ, қазақтың баспасөзі шыға бастағанына бірталай заман болса да, дәл әлгі айтылған тәрбиешінің міндетін атқарып, елдің бетімен рухын өзі ұғып, өзінің бетімен рухын елге үнемі ұғымды қылып, түзу жолмен аумап жүріп отырған, газет-журнал көп болды деп айта алмаймыз. Бұл сынды көтеретін толымды жалғыз газет «Қазақ» еді. Оның өмірі ұзын болған жоқ. Одан кейінгі шыққан газет-журнал болса, көбінесе бір қалыпта тұра алған жоқ. Не басындағы адам ауысады, көбінің өмірі тіпті болымсыз, қысқа болады. Сонымен, тәуір сөздің қадірін ұғып, құлағын түріп қалған қазақ бәрінен де қана жұта алмай, әдебиеттің тәуір бұйымдарын көкsep отыр».

М.Әуезов бұл ойларды ХХ ғасырдың 20 жылдарындағы аласапыран заманда жазып отыр. Әуезовке дәл осы тұста көптеп шығып жатқан басылымдардың бағыты ұнамайтынын айқын жеткізген бұл ашық хат, бір мәнде, сол тұстағы баспасөздің бағыты қандай болуы керектігін қозғауымен ғана емес, ұлтым деп егілген үлкен жүректің кеңестік саясатқа іші бұрмай тұрғанын, қазақ үшін ұранды, ұғынықсыз саясат сөзінен де гөрі ел әдебиетімен тамырласып жатқан көркем сөздің көбірек қажет екенін аңлатады. М.Әуезов соңғы бір-екі жыл ішінде баспасөз күшейе түсті, бірақ

қалың қазақтың тілегіне келгенде сапасыз сөз көп деп, тоқ етерін айтады.

«Өте көп, өте қиын жаңа сөздер сөйленіп жатыр. Солардың әдебиет арқылы бірде-бірі, қазақтың миына кеп, рухына сіңді ме? Сіңген жоқ. Себебі, бұл сөздер суықтық қылып отыр. Елдің қышулы жерін тауып, өзінің керек боларлық орнын білмегендіктен, оқушыны таба алмай отыр.

Сондықтан, біздің осы күнгі баспасөзімізден арзан сөз жоқ».

М.Әуезов елді сөз қадірін білмейтін надан деп сөгу орынсыз, әрбір жазушы өзіне лайықты оқушы табуы керек дейді. Әдебиет, жазушы ел нені көксейді, неге қызығады, қандай рухта жазу дегенді ескеріп отыруға, соған лайықтап сөз жазуға тиіс екендігін ескертеді.

Сол дәуірдің байқалып отырған бір құбылысы – қаладағысы бар, даладағысы бар ел таза әдебиеттің бұйымдарына ынтығып отыр.

М.Әуезов қазақтың ежелден сөз қадірін білген, жақсы сөзге, жағымды сөзге жуық халық екендігін ескергенде, шығып жатқан газеттер бос өсек-аян, мақтангөйлік дүниелерді тыюға тиіс, олай болмағанда әдебиет бөлімі бар журналдар ел тілегіне сай таза әдебиет ауданындағы сөз жазсын, жас жазушыларға осы міндеттелсін деген талап қояды.

М.Әуезов қазақ әдебиетінің ендігі дәуірдің өмір айнасы болып қалыптасуы үшін де көп мәселенің міндетті екенін айтуымен сол кезеңдегі әдеби даму, оның жан-жақты жанрлық түзілісі туралы да нақтылы көркемдік талаптарды күн тәртібіне қойған.

«Шолпан» журналы ауқымды рухани шараны, әдеби дамудың бағыттарын қалыптастыру жолындағы тарихи міндетті қысқа уақыт қана шығып тұрғандығына қарамастан, мейлінше нақтылы мәнде жүзеге асыру ісінде озық үлгіге жол ашты.

М.Әуезов Басқарма атынан жазылған аталған ашық хатында: «Шолпанның бетінде, осы айтылған сөздерді іске асырамыз ба? деген үмітпен басқарма, журналдың ілім һәм әдебиет бөлімдеріне лайықты мақалаларды жіберіп тұруын қазақ жазушыларынан сұрайды», – деп «Шолпанның» зор міндетке тәуекел жасағанын, бұл бағытты ойластырылған үлкен жұмыс тұрғанын құлаққағыс етіп еді, «Шолпан» бір жылға жуық шығып тұрған уақытында қазақ әдебиетінің

XX ғасырдағы даму өрісіне негіз салған елеулі-елеулі көркем туындылардың жазылып, елмен қауышына ұйытқы болды.

Журнал бетінде халық әдебиеті үлгілері, әдебиет тарихы мәселелерін қозғаған зерттеу-мақалалар, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ләйлі-Мәжнүн» дастаны, Мұхтар Әуезовтің «Қыр суреттері», «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі (тарихи-әдеби сын)», «Оқыған азамат», «Сыбанның моласында», Текшенің бауырында», «Заман еркесі» (роман) (аяқталмаған – Қ.М.), М.Жұмабаевтың «Қорқыт», «Батыр Баян», «Шолпанның күнәсі», С.Сейфуллиннің «Азия», тағы да басқа қаламгерлердің шығармалары жарық көрді.

«Шолпанның» бастамашылдығымен жазба әдебиет жанрларының қалыптасып, даму бағытында тарихи еңбек жасалды.

Әдебиет қандай болуы керек дейтін мәселені қаулап отыруда, көркемдік таным, талғам түзуде әдебиет тарихын саралаған, қазақ әдебиетінің дамуындағы жаңа тарихи кезеңнің ерекшеліктерін ескере отырып ой-тоқтамдар айтқан М.Әуезовтің пайымдауларының елеулі мәні болды.

М.Әуезов қазақ сөз өнерінің асыл мол үлгілері бола тұра, жазба әдебиеттің бағыты анықтала қоймағандығы тұрғысында «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» (тарихи-әдеби сын) мақаласында қадау-қадау ой айтады.

Алдымен, ауызша әдебиеттегі жазба әдебиетке бергісіз көркемдік келісім, кестелі қисындарға тоқталып өтуді тарихи парыз тұтқанын көреміз.

«Сөзінен туатын мағынасы, ішіндегі қайратты рухы, сыртындағы кестесі мен келісімі, өзін еріксіз елеткендей болады. «Біз ескі әдебиетімізді сүйеміз, сүюіміз дәлелсіз емес. Құрметтейміз... Құрметіміз өзсіз емес. Себебі: әдебиетімізде өзге көп жұрттың ауызша әдебиетінде жоқ нәрселер табылып отыр. Ауызша әдебиет, бір заманда тәртіпті жазба әдебиеттің қызметін атқарғандығы білініп отыр. Сол міндетін оқығандықтан ауызша әдебиет өз өрісін кеңейтіп әкеткенін көріп отырмыз. Сол ескі сөздің ішінде ескі қазақ өмірінің әрбір дәуірі, әрбір мезгілі және әрбір жеке-жеке суреттері де айтылған. Мұның үстіне, жазба әдебиетте классикалық шығармаларда кездесетін үлгілі мінездер, типтер ел ішіндегі айрықша таптардың өзгеше психологиясы да дәл айтылған жерлер бар».

М.Әуезов халық әдебиеті үлгілеріндегі әдеби типтер, дене қайратынан жан қайратын жоғары қойған батырлар, әдебиеттің ұлттық сипаты, шебер баяндаулар мен суреттеулер туралы тебірене, толқып отырып ой төккен.

Қазақ поэзиясының қамтымаған өмір суреті, дүние құбылысы жоқ дейді автор. Сөздің ел бірлігін ұстаудағы қуат күші, ой қозғаушы, бастамашыл маңызы, жалпақ жұртты ұйытқан сыйқырсыры, сөз қадірін білген хан мен қара бітімі, қазақ рухына анық сіңген ақындық мінез туралы толғанады.

«Шолпан» журналының қазақ қайраткерлері айрықша мән берген әдеби істі ілгерілетудегі жойқын еңбегінің бағдарламасы сынды осы бір тарихи әдеби сын аталған саралауда өткен тарихтың ақиқатын айтып отырған сөз өнеріндегі әдеби дәстүр мәселесі де сол ХХ ғасыр басындағы қалыптасқан келе жатқан қазақ әдебиеттану ғылымының іргелі, мығым жайларының бірі болғанын аңғарамыз.

«Ол замандағы қазақтың өміріндегі кез келген қиын асу, тар кезеңде жорыққа аттанып, жасанған жаудың қарсысына бару болса, Абылайдың үлкен соғысының біріне бара жатып Керей ханы Бектің өзіне берген батасы мынау:

*«Құрулы мылтық» жолықтыр,
Құрсаулы жауға жолықтыр.
Ел сасқандай,
Етек басқандай...*

Абылайдың сарт көтін ашқандай көлге жолықтыр» деген.

Бұл асау қанды батыр, тайғақ кешу, тар жолды еліне еңбек сіңіруді қиял қылған елшіл аламан сөзі».

Әдебиеттегі іргелі дәстүрлердің жаңа дәуір поэзиясында ілгері озу үлгісін әдеби үдеріске батыл енгізген бірегей туынды – Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы.

Қазақ поэзиясының тарихи қажеттіліктен өрістеген айтуы басым дәуірлері болды.

М. Жұмабайұлы — замандастарын елең еткізіп, жаңашылдықтың үлгісін оздырған ірі ақын.

Мағжан ХХ ғасыр басында қазақ өлеңіне дүние құбылыстарының барлығын асқан шеберлікпен, батыл ақындық

алыммен алып келген суреткер. Ол жылаған жер, жердің тас жүрегін жібітердей қайғылы хал, еркелеген көл, ойға шомған тау, шулаған орман образын қоса отырып, тарихи шындық, елдік пен ерлік дәстүрі, батырлар бейнесі, Баян батырдың басынан өткен күрделі, шиеленісті өмір ахуалы, еліне деген сезімі жеке бас пендешіліктен биік тұрған қалмақ қызы Толқыншаш, аңғал да албырт Ноян боямасыз шынайы, суретпен өрілген «Батыр Баян» поэмасын осы «Шолпан» журналының бетінде жариялап, халқына табыстады.

«Батыр Баян» — әлемдік деңгейдегі озық поэзиялық туынды. Поэма жанрының қазақ әдебиетінде өзіне шейін тұмаған озық үлгісі.

Мағжан бұл шығармасында ақындық өрісінің аумағын тұтас ашқандай. Мағжанның ақындық тілінде қазақ өлең сөзінде бұрын-соңды ұшыраспайтын айшықтар алабөтен мол болып келіп отыратындығы белгілі. Осы поэмада да сұлулық төгілген, тосыннан табылған айшықты сұңғыла сөз сәт сайын көз арбап, көңілге күй қосады. Жалт қаратқандай тапқыр тіркестер жүрек тұсаулайды.

Шығармада батырлар елінің, ел басқарған хан Абылайдың, Баян сынды жеке тұлғаның, туған жердің тау, тас, бұйра сыпсың қарағай орманның, кісі күйін айтқызбай сезінетін дала желінің өмір ақиқатымен астасып кеткен жанды, жансыз бейнелері сомдалған.

Ә дегенде, дәстүрлі жырлар сарынымен баяулау баяндалып басталған поэма ширыққан сезім арпалысына, жау қайтарған батырлық әрекет-қимылға толы.

Кезекті жорық алдында біртүрлі ой буған Абылай Баян батырды іздейді, күтеді.

«Жау» десе жатпайтын Баян жоқ. Ақын Мағжан ұрыс сәттерін, батыр болмысын дәстүр жаңғырта, батырлық эпостағы суға батпайтын, отқа күймейтін ерен, ерекше күш иесі етіп бейнелеу тәсілдерінен нақтылы тұлғаның даралық сипатын дарытып, мейлінше нанымды, әсерлі, шыншыл суреттер жасайды. Баянды Мағжанның, ә дегенде, таныстыруы Абылай ханның бағасымен басталады. Баян батырды енді ақынның өзі «іздей» бастайды. Баян батыр бейнесі осы тұста тұлғаланып, көтеріліп, басқаға да таныла түседі.

*Жас Баян жауды талай көрмеп пе еді,
Сорғалап сұңқардайын төнбеп пе еді,
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірмеп пе еді?!
Жебесі көбе бұзып, жүректі үзбей,
Найзасын, сірә, шалғай сермеп пе еді?
Бірін айт, бәрін айт та, басқа батыр
Баяндай «алашым!» - деп еңіреп пе еді?*

Қалмақтың қайсар қызы Толқыншаш бейнесі – ерекше нанымды. Толқыншаштың бойындағы отансүйгіштік қасиетін «сұм сұлу» деп отырғанымен, әсершіл, сұлулыққа ынтық Мағжан, өмірге ғашық Мағжан жас махаббатты сезім үшін асып-төгіп, мөлдірете жырлайды. «Жұлдыздай еркелеген сөнбей-жанбай» Толқыншаш аруға Баян ғашық. Оған Ноян да ғашық.

*Жастықта жалынданып сүйген қандай?
Баладай өксіп жылап, күйген қандай!
Көрмесең жан-жарыңды өлгендей боп,
Қайғырып көлден кебін киген қандай!
Кеудеңе жан кірмей ме көзің шалса,
Өмірің жаңа ағарып атқан таңдай.
Кеудеңді қасиетті сәуле кернеп,
Жүрегің сол минутта жарылғандай.
Не дерсің салтаңқұлақ есектерге
Өгіздей өмір сүрген күймей-жанбай!*

Ноян мен қалмақ қыздың қашып кеткенін естіген сәттегі Баянның күйін ішкі ширығу, адам сезімінің ақылды жалп етіп сөнген шамдай өшіріп кете беретін ашулы сәті ғажап бір серпінмен, жарқ еткен сәттің екпінді, жылдам қуатымен соншалық табиғи көрінісімен көкейге қонақтайды.

Шебер, тәсілшіл Жолдыөзектің тарихына сәл шегініс жасап, әлі болмаған оқиғаны алдын ала хабарлап, Шалды қапаға түсіріп қояды.

Өмір қасіретін тарихтың қойнауынан алып шығып, Баян батырдың ішкі дүние арпалысын сұңғыла зердемен қадағалаған ақын күйікке күйген батырдың шарасыз халін «әшкерелеуде» әдеби

шығармада оңай тізгіндетпейтін психологиялық шытырманға алып барады.

Баян батыр ойда жоқта болған сұмдықты Алаш үшін істедім дегісі келеді. Бірақ Ақиқат айғайлап, шындықты қорғап шырылдап, батырды Ар сотымен азаптап, тынатын емес.

*Дарига, жұбанамын, жел ойменен,
Тартпадым сұм садақты бұл ойменен.
Тандырған мені есімнен ғашықтық қой,
Бір тынбай сұр жыландай жаным жеген.*

«Батыр Баян» – есте жоқ ерте күндердің поэзия нұрымен жан иіріп, тірілген тарихи бітімі. Шындық шежіресі.

Поэмада оқиға желісі, құрылымдық жүйе, образдар жоғары, сыршылдық пернелері жан-күйін жеткізу алабөтен ақындық қуатпен шешім тапқан.

Қазақ сөзін Мағжан ақын жалт-жұлт сәнімен, құбылып ойнаған нұр шуағымен, ой бұзған от қуатымен бұзбай, бүлдірмей ұқсатып жұмсайды.

Поэмада ақынның ғұмыр кешіп отырған дәуірінің суық сұлбасы сезіліп тұрады. Мағжан заманның бұзылған райынан қауіп етеді.

«Батыр Баянды» Мағжан Жұмабайұлы елдік пен ерлік, ерте күннің баянды тіршілігі, келешек заманға илана алмаған сарсаң бір күй тыншу бермей жазғаны анық.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1932) еңбегінде Батыр Баянға баға берген С.Мұқанов шығарманың көркемдігі туралы мейлінше әділ сөз айтқан еді.

«Батыр Баянның» тілін алғанда, сөз жоқ, сырты өте көркем. Жайшылықта тілге шебер Мағжан, бар тіл әдемілігін Батыр Баянға құйған. Тілі әдемілігінің үстіне, ақын осы оқиғаны шын ынтасымен (переживание) жазғандықтан жан сезімінің көріністері (психологическое переживание) поэмада айтып отырған ішкі құбылысын былай қоя тұрып, сыртын, тақырыптық (тема) өркендеу желісін алғанда, поэма, сөз жоқ, қазақ әдебиетінен ірі орын алады».

Бастамашыл мәні елеулі «Шолпан» журналы «Батыр Баянның» қазақ әдебиеті тарихындағы баянды ғұмырының да басында болды.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ЗАР ЗАМАН АҒЫМЫНЫҢ М.ӘУЕЗОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ АЙҚЫНДАЛУЫ

Әдебиет тарихы мәселелерінде күні бүгінге шейін белгілі бір әдеби ағым, оның теориялық, саяси-әлеуметтік сипаттары жайлы даралап айтқан зерттеу көп емес. Сол негізде келгенде М.Әуезовтің 1927 жылғы «Әдебиет тарихы» оқулығына енген «Зар заман ақындары» атты зерттеуі күні бүгін құнын жоймаған, жылдардың көшінде, саясат желінің өтінде жоғалтқандарымызды табуға тірек болатын, мәні зор еңбек. М.Әуезов зар заман ақыны кім, дәуірі қандай еді, көтерген мәселесі не болды дегенді нақты айтады.

«Зар заман» деген бағыт неден басталып, немен бітті? Ақындары кім? Бұрынғы өлеңдерден басқалар жаңалығы бар ма? Кейінгі заманға қандай сарқыт қалдырды? Онан соң әдебиетте бұл дәуір қандай орын алады (М.Әуезов «Әдебиет тарихы», «Ана тілі», 1991, 1993-бет).

Зар заман ағымына қатысты тұжырым-тоқтамында М.Әуезов Шортанбай ақынның атын бірнеше жерде бөліп атайды. Оның себебі тек ақынның «Зар заман» атты толғауының атауында ғана болмаса керек.

«Зар заман» деген – XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгері, соңғы ақындардың барлық күйі, сарынын бір араға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «Зар заман» ақындары деген ат қойдық» (М.Әуезов «Әдебиет тарихы», «Ана тілі», 1991, 192-бет) дегені Шортанбайдың бұл әдебиеттегі орны ерекше екенін негіздейді.

М.Әуезов «Зар заман» ақындары деген терминге бірнеше теориялық тұжырымды негіз етеді. Айрықша нащар аударар бір түйін: «...Зар заман ақындарынан бастап біздің әдебиет екінші жікке қарай ауысады. Бұдан бұрын қарастырған әдебиет жұрнақтарының барлығы ауызша әдебиет десек, мыналарды жазба әдебиеттің басы деу керек» (Сонда, 193-бет) – деген ғылыми жаңалығы айқын ой.

М.Әуезов жүйелеуіндегі «Зар заман әдеби ағымы» мынадай мәселелерді ажыратудан барып айғақталады:

1. Зар заман ақындары деп кімді атаймыз?
2. Бұл дәуірдің алғашқы ақындары кімдер?
3. Барлығының басын қосатын күй қайсы?
4. Көпшілігі қандай жайды тақырып еткен, нені толғаған?

Біздің зар заман ақындары дегенде, жалпы қазақтың атам заманнан бергі өмір тарихындағы зарды емес, дәл осы М.Әуезов атап беріп отырған, орыс пен арадағы саяси ахуалға байланысты туған мұң мен зарды нысанада ұстауымыз қажет. Отаршылдық саясаттың зардаптары мен мақсаттары саяси жүйе ретінде, тарихтың белгілі бір беті ретінде көрінген тұсты бар сипат – өзгешелігімен тұтас қабылдап, оның әдебиетке түскен көлеңкесін нақты сөйлеу қажет.

«Зар заман ақындарының көпшілігі XIX ғасырдың орда кезінен бері қарай Исатай, Махамбет, Кенесарылар қозғалысының артынан шығады. Қалың қазақтың ұйқысын шайқап шыққандай болып, орта жүзді, кіші жүзді түгел оятқан Исатай, Кенесары қозғалыстары қайғылы халмен біткен соң, елдің тауы шағылып, иығы түскен, бұрын болымсыз болса барлығы да жаңағы ерлердің жолсыз жорығынан соң суалып біткендей болады. Сондықтан XIX ғасырдың орта кезінен кейін зар заман күйі қалың елге түгел танылады» (М.Әуезов «Әдебиет тарихы», «Ана тілі», 1991, 195-бет).

Әуезовтің алабөтен айырып айтуынша, зар заманның зары орыс отаршылдарының келе бастауынан басталған зар, мұң ғана емес, яғни Ресейге бодан бола салып зар еңіреу (ғана) емес. М.Әуезов зар заман әдебиетін айқындап берген көп себеп үміттің үзіліп, «жолсыз жорықтың» жеңіліспен аяқталып Кенесары мен Исатай-Махамбет өлтіргеннен кейінгі халді баса айтады. Қазақтың ілгерідегі ахуалы осындай сұмдықты сезінген күйде болғанын, ақыры соның болып тынғанын ұғындырады. Қазіргі таным-түсінік, тарихқа баға, көзқарас деңгейінен келгенде бұл түсіндірулер, талдаулар белгілі жайлар болып көрінуі де мүмкін. Бірақ қазақ әдебиетіндегі зар заман ағымын негіздеу мақсатында талданған тарихтың, оның әдебиеттегі ізінің түп негіздерін бекіте түсу үшін қарастырғанда – ол пікірлер өз күшінде.

Патша үкіметінің отаршылдық саясаты жайлы жиырмамыншы жылдары Х.Досмұхамедұлы да батыл, ашық айтты. Исатай-Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілістің (шаруалар көтерілісін

емес – Қ.М) себептеріне аса қырағы саяси бағаны сол кезде Халел Досмұхамедұлы берген еді.

«Он сегізінші, он тоғызыншы ғасырдағы қазақтың қозғалысының ең күштілері – Сырымдікі, Исатайдікі, Кенесарынікі. Үш қозғалыстың бас мақсаты – қазақты орыстың жәңгірлік құшағынан құтқару». (Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991, 69-бет)

Х.Досмұхамедұлы «Қазақтың халық әдебиеті» еңбегінде зар заман ағымы деп ала бөтен қарастырмағанымен, бостандықты аңсаған әдебиет үлгілері жайлы айтады. Оның халық әдебиетінің мазмұны мен классификациясын жасаған тұстағы тұжырым-түйіндері мынадай: «Халық әдебиетінің тағы бір түріне болжал өлеңдер (предсказывательные песни) жатады.

Болжал әдебиеттің бұндай үмітсіз, зарлы сарын, әсіресе, XIX ғасырдың екінші жартысында – саяси бостандықтан үміт кесілгенде (Исатайдың, Кенесарының, т.б. көтерілістердің жаншылуы), қазақ жерін отарлау күшейгенде, ел жиі-жиі жұтқа ұшырап, кедейленгенде күшейе түсті (Сонда, 22-бет) дегенде зар заман ағымына тән жайлар әңгіме болғанын байқаймыз.

«Халық поэзиясының тағы бір соқталы түрі – зар заман (скорбная поэзия) мен толғау. Бұл өлеңдерде салт-сананың бұзылуы жырланады, халық өмірінің көне әдет-ғұрпы мен ескі салттарының құлдырауы, билер мен әкемдердің паракорлығы мен пәтуасыздығы, тұрмыс-тіршіліктің нашарлауы, мал санының азаюы мен халықтың жұтауы, жайылым-қоныстың тарылуы, қоныс аударушыларға шұрайлы жерлердің кесіліп берілуі, жердің тозуы, елдің азуы, аштық, т.т. сөз болады: бұрынғы өмір мен ескі салт-дәстүрлер мадақталып, өзгерістерге зар айтылады» (Сонда, 23-бет) дегендерді мән жағынан зар заман ағымына жақындата беруге болатынын аңғарамыз.

Тарихшы ғалым Б.Сүлейменов зар заман әдебиеті туралы пікір сол процесс жүріп жапқан кездің өзінде айтылғанын еске салады: «Ы.Алтынсариннің әдеби ағымға көзқарасын «Горе киргиз» деген өолжазбасы топ-толық танытады. Бұл оның Түркістан қазақтарының «Зар заман» туралы шығармаларына жасаған қорытындысы еді. Ы.Алтынсариннің бұл берген бағасын өте орынды деп білемін. Мұнда ол «зар заман» әдеби ағымын патша үкіметінің отаршылдық саясаты, жұт, қоян жылдары деп аталатын

ашаршылық пен жалаңаштық көбейген кезең туғызды дейді. Бұл жерде Ы.Алтынсариннің «Зар заман» ағымының тууына патша үкіметінің отаршылдық саясаты себеп болды дегені дұрыс.

Ы.Алтынсарин «Зар заман» туралы жазбаған адам жоқ деп, оларды өз текстісінде келтіреді. («Әдеби мұра және оны оны зерттеу», КСФАБ, Алматы, 1961, 268-бет.)

XIX ғасырдың екенші жартысынан былай қарай қазақ әдебиетінде қалыптасқан әдеби ағым түрі ретінде танылып, XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарында өзіндік сипат, мазмұн, түр ерекшелігіне қарай екшеліп, тұжырымдалған әдебиет тарихындағы зар заман ағымы деген тұжырым сол қалыпта орнығып, әдеби мұраның мәнін ашуда негіз болып қала алған жоқ. Түрлі саяси науқандардың тұсында шындығынан туған, халықтың қасірет күйін жеткізген әдебиет деп танылған орасан зор мұраға «сары уайым, үмітсіз үгілген, жаңалықтан үріккен, «дәншәл» әдебиет деген мін тағылды, «зар» ұғымы басқа мағына ала бастады.

Профессор Х.Сүйіншәлиев әдебиеттегі зар заман ағымы атауының жай-күйіне мынадай барлау жасайды: «Оларды түгел әдебиет тарихынан шығарып тастағысы келмеген аға буын әдебиетшілер әр саққа жүгіртіп, өз ойларынан «зар заман» әдебиеті дәуірін шығарып та жүрді. Ресми баспа сындары бұл атауды да қабылдамады. Себебі, олардың ойынша, қазақ халқының Россия патшалығының отарлауы, жер-суын жаулап алып, қуғынға салуы – прогресс, Россияның келешегі оны ақтады. Сондықтан отаршылдық дәуірді «Зар заман» деп атау саяси қате түсінікті-міс» (Х.Сүйіншәлиев, «XIX ғасыр әдебиеті», 1991, 4-бет). Қазақ әдебиетіндегі сол бір айрықша көзге ұрып тұрған ағымның қилы тарихына – зар заманның әдеби ағым ретінде таралуы мен танылуының ұзақ жолына, қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесімен, қазақ әдебиетінің өзіндік спецификасымен іштей байланысып жатқан біртұтас құбылысқа тиянақты ғылыми барлаудың бастауын М.Әуезов еңбектерінен алатынымыз ақиқат.

М.Әуезов зар заман, отаршылдық дәуір әдебиетіндегі уақыт мерзімін іштей XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасыр әдебиетіне жатқызды.

Зар заманды әдебиеттің тұтас бір дәуірі деп емес (ол дәуірде басқа ағым – сарын да болуы заңдылық – Қ.М.), қазақ әдебиетіндегі зар заман ағымы деп және оны тікелей орыс отаршылдығы түрлі

саяси актілерді іске асыруды мақсат етіп, ақыры тындырып болған дәуір – отаршылдық дәуір аясындағы әдеби ағым, өзіндік өзгешілік, бөлекшелігі бар бағыт ретінде қарастыру: тіпті сол XIX ғік өзгешілік, бөлекшелігі бар бағыт ретінде қарастыру: тіпті сол XIX ғасырдың өзіндегі, XX ғасыр басындағы өзгеше бағыт, сарындармен араластырмау қажет. «Әдебиет тарихында» М.Әуезов қазақ әдебиеті тарихын дәуірге бөлудің алғашқы айғақтарын жасап, әдебиетімізді халық ауыз әдебиеті және зар заман ақындары деген межелерге бөліп қарастырады. Зар заман әдебиеті жасаған дәуірді жүз жылдық дәуір деп бөледі.

«Әдебиет тарихы» оқулығының жүйесін сралай отырып, ғалым Мекемгас Мырзахметов әдебиет тарихындағы М.Әуезов бөлген жүз жылдық кезеңді отаршылдық дәуір әдебиеті (М.Мырзахметов «Отаршылдық дәуірдегі әдебиет», Жұлдыз, №7, 1993) деп атауды ұсынады: қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуді қайта қарау мәселесін қозғайды.

Расында да, әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесі аяқталмаған процесс.

Зерттеушілер бұған түрлі қисынды, әдебиеттану ғылымымыз үшін аса құнды қорытындылар жасады.

Соңғы жылдарда әдебиет тарихына хронологиялық тәртіппен келіп, онан әрі әдеби ағым, бағыт, сарындарды орнықтыру, айғақтау процесін күшейте жүргізу тенденциясы бел алып келеді. Әйтпесе, қилы сипатты, түрлі мазмұнды әдебиеттің аражігі I жартысы, II жартысы деген дәл шекпен бөліп тастауға көне ме?! Көнбейді. Ал белгілі бір ғасыр әдебиетіндегі ағым, арналарды ажырату, айқындау, орнықтыру жағын қарастыру көп мәселені шешіп алуға бастайтыны сөзсіз.

Мәселен, зар заман ағымы отаршылдық дәуір әдебиетінің бар сипатын бойына дарытқан бағыт деп қарауға болмайды, сол отаршылдық дәуірдегі аса айқын, ауқымды әдеби-саяси ағым ретінде алып қарастырғанда ғана өзіндік сырын ашары хақ. Отаршылдық дәуірдегі әдебиеттің өзі жанр жағынан, қоғамдық-әлеуметтік сипаты жағынан бірнеше тұжырыммен шектеуге келмейтін аса үлкен әдебиет. Мәселен, Абпйдың поэзиясы тек зар заман ағымына теліп қоюға келмейтін ұланғайыр көркемдік әлем.

М.Мырзахметов «Отаршылдық дәуір әдебиетін» зерттеу де саяси-әлеуметтік сырларға баса тоқталғанымен, әдебиеттің өзіндік

ішкі сипат ерекшелігінің өзін сол саяси ахуалды айтудың, көрсетудің негізі екендігін көлденең тастап отыралы.

«XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы аралықта дамыған, заман талабына орай жанрлық, стильдік сонылықтарды, идеялық тақырыптық ерекшеліктерді тудырған көркем шығармалардың бәрі де, негізінен саяси-әлеуметтік лирика шеңберінде жырланып, өзекті бір сарынды төсенеіш етті. Осы себепті сөз еткелі отырған дәуірдегі әдебиет тарихын дәуірлегенде оны бұзып-жармай-ақ бүтін қалпында «Отаршылдық дәуірдегі әдебиет деп» (М.Мырзахметов. «Отаршылдық дәуірдегі әдебиет», «Жұлдыз», №7, 1993.) атауымыз керек деп тұжырымдады.

Қазақ әдебиетінің тарихында «Зар заман дәуірі» бұған дейін ағым, бағыт емес, тұтас дәуір сипатында да қолданылып, айтылып келеді, солай қалса қайтер еді десек, XIX ғасыр, XX ғасыр басындағы барша ерекшелікті құрсаулау тастауға бастайтын сияқты. Сондықтан «Зар заман» атауын әдебиетіміздің ұзақ таизындағы айтулы да айбынды, айдынды ағым ретінде алып қарап, оның өзіндік көркемдік сипаттарын, ғылыми-теориялық негіздерін жүйелеп, сол ағымға еруге тиісті әрбір ақын-жыраудың әдеби мұрасын сол негізде тұжырымдау қажет. Мәселен, Шортанбай шығармалары қандай-қандай сипаттарына байланысты осы ағымға жатқызылып, жатқызылуға тиіс деген мәселеге ой жіберейік. Дулатқа да, Мұратқа да, Нарманбетке де сол ғылыми, көркемдік, саяси-әлеуметтік сипаттамалар негізінде келген тұста, әрі қарай тарамдатып әкетер соқталы, сүбелі арналар аз емес. Себебі, біз көбіне ол әдебиеттің – зар заман әдебиетінің тақырыптық ортақтығынан алыстай алмай жүрміз.

Мұхтар Әуезов Абылай дәуіріндегі зар заман ақындарын екі жікке бөліп қараған-ды. **Бірі** – келер күннің жұмбағын шешіп, елге үлгі, өсиет сөз сқйлейтін, болжау айтқан қария, **екіншісі** – толғау айтқан жырау. Қариясы – Асан. Жырауы – Бұқар.

Зар заман ағымына М.Әуезов XIX ғасырда жасаған ақындардың бәрін кіргізеді.

«Бұқар жыраудан соң XIX ғасырдағы зар заман ақындарының басы – Махамбет. Одан кейінгілер Шортанбай, Мұрат, Алтынсарыұлы, бұлардан соңғы бір буын Абаймен тұтас ақындар». (М.Әуезов., «Әдебиет тарихы», «Ана тілі», 1991, 208-б.) Нарманбет, Шернияз, Досқожа, Күдеріқожа, Нысанбай, Ығлымдардың заманы Абылай заманы емес, енді іс қана қалған,

алыстан толғап, ойға тартамын деп отыруға болмай қалған заман екенін ұғындырады.

«Бұқар жырау заманынан келе жатқан бұрынғы әлеуметшілдік, ойшылдық сарынына Махамбет заманында ішкілік қосылса, кейінгі ақындардың тұсында жаңа әсер сияқты болып, дін мен мәдениет ісі кіре бастады». (Сонда, 212-бет). (Астын сызған біз – Қ.М).

Мұхтар Әуезов жүз жылдық дәуір әдебиетін үш кезеңге бөліп, әр уақыттың өзіндік ерекшелігін, ортақ сарын аясындағы өзгерістерін атап-атап көрсетіп отыр.

1. Әлеуметшілдік, ойшылдық сарыны – Бұқар заманы
2. Ішкілік – Махамбет.
3. Дін мен мәдениет – Ыбырай.

Осындағы бір ғана дін төңірегіндегі, діни-ағартушылық сарын жөнінде бүгінгі әдебиеттану ғылымы қарастыра түсер көп жай бұғып жатыр...

«Зар заманның тұсынан бері қарай дін сарыны біздің әдебиетте жылдан жыл өткен сайын үлкенірек орын алады. Басы Шортанбайдан басталған діншілдік /бұл жерде мін ретінде айтылып отырған жоқ – Қ.М/. ХІХ ғасырдың аяғына келгенде толып жатқан дін қиссаларына келіп соғады» (М.Әуезов. «Әдебиет тарихы», «Ана тілі», 1991, 212-бет).

«Қазіргі қарастырғалы отырған зар заман ақындары: сол ел қамын сөзбен жоқтаған жоқшылар. Бұлардың туысы мен бағыт сарыны ел басына келген тарихи дәуірден туғандықтан, барлық ақынды тарих көлемінде қарастыру керек» (Сонда, 193-бет).

Зар заман ағымы жайлы сөз болғанда М.Әуезовтің «Әдебиет тарихындағы» концепциясын ғылыми негіз етуге тиіспіз. Әуезов ол ағымды әлеуметтік астар жағынан да, мазмұндық ерекшелік жақтан да, көркемдік өлшем-өзгешіліктер түр, дәстүр, өзгеріс, қолданыс, жанр, т.б. жақтардан жан-жақты талдады.

Жүз жылдық дәуірдің саяси сипатын мейлінше жан-жақты қамтыған ғалым сол дәуірдің зар заман аталып отырған әдебиетіне байланысты бірнеше басты-басты тұжырым жасайды.

1. Зар заман әдебиетін туғызушының бірі жыраулар болғаны белгілі. М.Әуезов қазақ әдебиетінде жырау қандай миссия атқарды, оның өмірі, өлеңі немен ерекшеленді деген мәселені мол қамтыды;

2. Жазба әдебиетке ауысу себептерін, ол әдебиеттің жалпы әдебиеттен айырмашылық, өзгешелігін сөз етті;

3. Зар заман әдебиетіндегі тарихи жырларды теориялық, мән-мазмұн жақтан талдады; сол әдебиет тұсында туған түр деп таныды;

4. Зар заман әдебиеті кімнен басталып, кіммен аяқталады дегенді атап көрсетті;

5. Зар заман әдебиетінің негізгі сарындарын айғақтады;

6. Зар заман әдебиетін жанр, түр, өлең үлгісі жағынан барлады;

7. Бұл әдебиеттің дамуы, өзгеру себептерін атап, 3 кезеңге бөліп көрсетті;

8. Зар заман ақындарының қайсысында өмір сарын басым болғанын саралады;

9. Былайғы зерттеу, ізденіс міндеттерді тұжырымдады.

Зар заман дәуір ме, ағым ба, бағыт па, сарын ба дейтін мәселеге байланысты басын ашып айтар жай: зар заман атауы осы ұғымдардың барлығына да анықтама болып келді. М.Әуезовтің қолданысында зар заман – дәуір, зар заман – бағыт, зар заман – ағым, зар заман – әдебиет, зар заман – сарын.

М.Әуезов сарын атауын мән-мазмұн, астар, идея мағынасында қолданады. Оған белгілі бір кезең сипаты, әдеби көрініс деп қана емес, көп ұғыммен келеді. Бұқар жыраудың «Тілек» толғауын талдай отырып, бұл толғауды туғызған да жаңағы сарын.

Келешек қандай күйлер әкеледі? Не сыбаға тартады? Зәлімнің тіліне еріп, ел аза ма? Алпыс басты ақ орда жатқа жем бола ма? Жер қайысқан қол келіп, ел саса ма? Тар құрсағын кеңейтіп, тас емшегін жібіткен аналар аңырап қала ма? Барлығы да келе жатқан кер заманда болуы мүмкін. Сарынның бағыт мәніне ұласуы Әуезов таңдауларында да кездесіп отырады. «Сол сұрақ, сол жұмбақ, жүз жыл бойында қазақтың есі кірген әдебиеті ыңғи бір-ақ сарын, бір-ақ бағытпен өтеді. Ол бағыты зар заман.

Әуезов қолданысында сарын- мұң, зар сарыны, әлеумет қамын сөйлеу, шарт сарыны, қайғылы, қаралы сарын, жоқтау сарыны, күй сарыны, әлеуметшілдік сарын, ойшылдық сарын, дін сарыны, діншілдік сарыны, күдік, сыршылдық сарыны, т.б.

Әуезов қолданысында ағым атауы да, сарын да, бағыт та, дәуір де, әдебиет те зар заман анықтамасымен қосақталып жүретінін айттық. Бірақ ғалым әрқайсысын аса бір дәлдікпен, ішкі түйсік-

сезіммен тек өз орнында қолданып отырғанын байқамау мүмкін емес. Сапырылысып жатқандай көрінгенімен, әр сөздің мәні зор. Әр тұжырымның теориялық тұғыры бөлек. Сол қилы сарынды зар заман ағымының қанатының астына тұтас жиып: «Енді сол дәуірдегі зар заман ағымына кіретін кім?» – деп, мәселе өююының өзі осы пікіріміздің айғағы.

Жалпы қазақ әдебиетіндегі бағыт, ағым атаулының ажыратылып айта бастауы XIX ғасырда жатқанымен, ғылыми негізде қарастырылуының өзі зар заман әдебиетін айғақтаумен бірге ғана басталатын сияқты. Мұның өзі айрықша қызық құбылыс. Жазба әдебиетінің пайда болуымен тығыз байланысты ерекшелік. Ендеше, бағыт, ағымдардың айқындалып, әдеби өмірге енуінің шартының бірі – әдебиеттің жазба түрге көшуі.

М.Әуезовтің айғақтамасында зар заман – қазақ әдебиетінің «кезең асқан дәуірі». Ағым, бағыттар онымен бірге туды. Ендеше, зар заман ағымы – қазақ әдебиетіндегі бар ағым атаулының, бұрын-соңды байқалып, бекіген ағымның (түрі) басы.

Әдебиеттің жаңа сипаты түрлі теориялық негіздермен ғана бекітінін есте ұстасақ, бұл пікіріміз негізсіз емес сияқты. Жаңа әдебиет, жазба әдебиет әдістен, түрден, жаңа мақсаттан, бағыттан туды. Туды да сол ағым, бағыт, сарын, әдіс, бет құбылыстарын негіздеді, орнықтырды.

Әуезов зар заманды әдеби бағыт, ағым, сарын, тұтас дәуір есебінде атағанда, әрқайсысына арнайы, бөлек тоқталады, өз мәнін беріп айтатынының бір ұшы осы жайларда жатыр. Ғалымның зар заманды жазба әдебиетпен, соның мәнімен, өзгешілігімен негіздеуі кездейсоқтық емес.

Басқа елдерде заманына сай саяси жағдай, көркемдік талғамына сай қалыптасқан түрлі әдеби ағымдар сияқты, зар заман – қазақ тарихына, қазақ әдебиетінің өзіндік ерекшелігіне байланысты туған құбылыс, ағым. Ағымға берген теоретиктердің анықтамасын тұтастай негіздейтін әдебиет.

Шортанбай, Мұрат, Дулат, Әубәкір, Нарманбет шығармашылығы ерекшелігі – сол зар заман әдебиетінің ерекшелігі.

Қазақ әдебиетінің тарихында жүз жылдық дәуірдің ар жақ – бер жағын қамтыған ерекше сипатты әдеби бағыт, бөлекше тұрпатты әдеби арна – зар заман ағымы болды. Ол тұтас атасақ – зар заман әдебиеті. Айырып атасақ – отаршылдық дәуір әдебиетіндегі

зар заман ағымы. Оның ғылыми тұрғыда бекуі XIX ғасырдың соңы ала басталып, күні бүгінге жалғасып келе жатыр.

Қазақ әдебиетінің тарихында Мұхтар Әуезов жүз жылдық дәуірді камтиды деген зар заман ағымы, зар заман бағыты, зар заман сарыны XX ғасырдың өн бойында атауы орнықтағанымен, мән, мазмұн, бет, түр жағынан қарастырылып, бөлініп, анықталынып келді.

Тұтас бір дәуірдің хал-күйін өзгеше түр, өзіндік стиль, белгілі мақсат, бағыт, негізгі сарындармен әдебиетке түсіретін құбылыс – әдеби ағым. Сол тұрғыда Шортанбайдың, Дулаттың, Мұраттың, Нарманбеттің отаршылдық ойранына қарсылық, наразылық, мін, сын мәнінде туған; халықтың қасіретін өлеңге түсірген; саяси сұмдықтардың сипатын діни қысым, қоныстан айыру, тұрмыс күйін аздыру, әкімшілік биліктен тайдыру, адамгершіліктен безу, т.б. жақтарын сан қырынан ашқан поэзиясы; түрі, сипаты, сарыны, мақсаты тоқайласып, бірігер тұсы көп өнері – зар заман ағымының негізі.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы аса елеулі, саяси мән жағынан болсын, көркемдік негіздері жөнінен болсын айқын тұрған осы бір ағымның зар заман ағымы атауын орнықтырып, бекітіп, тұтас алып қарастыруға ғылыми тұғыр да бар, әдеби мұра үлгілері де ұшан-теңіз.

М.Әуезов осы мәселені XX ғасырдың бірінші ширегінде түбегейлі, түпкілікті ғылымының зерттеу нысанасы етіп қойған еді.

ЖАНАҚ САҒЫНДЫҚҰЛЫНЫҢ АЙТЫСТАРЫ*

Ж.Сағындықұлының қазақ әдебиетінің тарихындағы айтулы орнына М.Әуезов «Проблемы изучения истории казахской литературы» зерттеуінде былайша тоқталып өткен:

«Не только казахский фольклор, но и богатейшие виды индивидуальной, письменной литературы воскрешены ныне, как интересные и сложнейшие объекты научного изучения с огромной галереей имен их творцов-авторов, почти преданных забвению в пору отсутствия или незрелости историко-литературной науки, могущей вести исследования в преемственной исторической связи по учащенным рядам. А ныне возрожденные для истории эти имена с их оригинальными творениями открывают перед глазами слежователя замечательные страницы в истории народа, страницы глубоких дум, великой мечты народов, при этом особенно богато представленные акынами, писателями XVIII-XX вв. Сейчас они восстановили имена и творения ста сорок поэтов. Среди них адаевец, современных туркменского классика Мактум-кулы – Абыл и акыны Бухар-жырау, Нурум, Марабай, Жанақ занимают особое место, как выдающиеся поэты XVIII века».

М.Әуезов Жанақ ақындығына әркез зер салып отырғаны көрінеді. Әсіресе, «Қозы Көрпеш-Баян сұлуға» қатысты көп тоқталған. Ал Жанақ ақынның дәстүрлі айтыс өнеріндегі орны туралы көп айтпаған, бірақ айтыстың шартын таратып айтуында Жанаққа жүгініп отырған тұстарын көреміз.

«Осы орайда қазақ ақындарының арасында болған жақсы, әділ бір дәстүрді еске алу керек. Жол бойынша екі ақын айтысса, солардың сөздерін кейін ретке салып, көпке жәйіп дұрыстығымен дәл айтып беру: жеңген ақын емес, жеңілген ақынға міндет болған сияқты. Мұның мысалдары көп айтыстан байқалады. Жанақ пен Найман ішінде, бастығы Түбек болып айтысқан 16 ақын тегіс жеңіледі. Тек он жетінші, бала ақын (Сарыбай) ғана Жанақты тоқтатады.

Кейін, осы он алты ақынның Жанақтан жеңілгенін айтып беруші, сол ақындардың өздерінің ортасы болады».

Жанақтың да өзі жеңілген айтысты айтып беру фактісін келтіруінде Мұхтар Әуезов қазақ әдебиеті тарихында өзі аса ірі ақындық тұлғалар қатарында таныған Жанақ ақынның айтыс жанрындағы шығармашылық машығының бір қырын ашады.

«Атақты Біржан мен Сараның айтысында, біз білгенде сол айтыста жеңілген Сараның айтуынан білеміз. Ерте заманнан келе жатқан осы дәстүр Жанақта да байқалады. Жанақ өзімен ұзақ заман айтысып жүрген бәсекелес, акын қыз Күнекейден сол қыздың дәл ұзатылғалы тұрған күнінде сонғы рет айтысып, жеңіліп шығады. Осы жолсыз айтысын, кейінгі жұртқа Жанақтың өзі айтып береді».

М.Әуезов айтыс шарттарының, айтыс түрлерінің мәніне тоқталып келіп, Жанаққа жүгінген тұсының бірі мынадай:

«Ол айтыс үстінде сол атсыз ақын, бала ақын, қыз ақын өзімен таласушы, жарысушы әріптесіне қандайлық қатты сөз, ащы сөз, тіпті бас мінесу сияқты айтыстарда болатын тұрпайы ауыр сөздер айтса да ол кінә болып, айып болып саналмайды. Қайта «сөз тапқанға қолқа жоқ» дейтін, айтыс турасындағы халық өзі құптаған нақыл бойынша, сөз тауып, қарсы ақынды жеңсе сол жеткілікті. Сын сонда, өзімен бабасы тұғырлас Жанаққа қарсы бала ақын – Сарыбай әншейінде үлкенді сыйлау жолы бойынша айтпайтын сөздерді емін-еркін, жалтармастан жарып айтады».

1927 жылғы «Әдебиет тарихының» VI бөлімі – «Айтыс өлеңдерде» М.Әуезов Жанақтың атын атап өткен. Қазақ айтысының кенже тарап, әдебиет тарихының бөлімі болып, кәрі-жас қызық көріп, қызуланған, тегіс өнер қлып, жалпақ ел өнер қылғаны туралы айты келіп былай дейді:

«Қазақтағы айтыс әдебиет бөлімі болудан басқа ел тартысының бұрынғыдан келе жатқан театры сияқты көпке бірдей қызық беретін жиын сауығы болған.

Сондықтан, айтысқан ақындар жүрген жер ел ортасында көшпелі сауықшылар жүргендей қалың думан, жиын болатын. Елдің айтыс өлеңді қатты қадірлегендігінен айтыс ақындары: Шөже, Кемпірбай, Жанақ, Сарыбай, Мұрат, Тоғжан, Біржан, Сара сияқтылардың атағы қазақ ішіне тегіс жайылған. Барған елінің барлығында бағалы, қадірлі болып, қайда барса да сый, құрмет, қызық, сауық болғандықтан, айтыс ақындары сол жүрісін біржолата салт қылып әкеткен».

* Әдебиетші маман Ғ. Сейітахметовамен бірлесіп жазылған – Қ.М.

Осында М.Әуезов айтатын айтыс ақындарының өмір салты – Жанақ Сағындықұлының да өнерінің бір қыры, өмірбаянының бір желісі.

Айтыс ақындарының көпшілігіне тән кәсіп: сәнімен, салтанатымен, қобыз, домбырасын алып, нөкерін ертіп, ел қыдырыстап жүріп айтысқа түсу. Қарсыласын іздеп барып, тауып айтысу. Қандай да бір жиын-той, ас рәсімі айтыссыз өтпесе, Жанақ та соның қалың ортасында жүрген, болған өнер иесі. Жанақ та жұрттың көпшілігіндей бірде жол алып, бірде жол беріп, бірде жеңіліп, бірде жеңіп жүрді. Жеке-жеке сан жығылып, сан мәрте қарсыласып сөзбен құлатты. Қалың ел тілінен жыр төгілген ақындықты ел қорғаған батырлықтан кем көрмеген, кемітіп кесірлік танытпаған. Асқақтатып, айбынын асырып, айдарынан жел естіртіп үкілеп, қадірлеген, қошамет, құрмет жасаған. Сол қалың топ, ақындық шоғырдың шоқ жұлдызының да бірі Жанақ болатын. Жанақтың айтыстағы жолы үлкен мектеп қалыптастырғаны туралы ой да көлденеңдейді осындайда. Арғыны да, бергіні де танып сөйлеген, тауысып айтқан ғұлама М.Әуезовтің бұл сөздерінің астарында дүние сыр жатыр десек, несі айып?!

«Ел тіршілігінің жайынгерлік дәуірінен шығып, тыныштыққа бет алған кезінде, Сарыарқаны сайқалдап – ойды-солды шарлап жүрген бір алуан адамдары, осындай сөз батырлары кешегі Жанақ, Кемпірбай, Шөже, сол ақындардың үлгісі ел ортасында соларға ұқсамақ болған жігіттер көбейген.

Ақындық, әншілік өнері жақсы жігіттің белгісі сияқты саналған. Сондықтан ел ішінің қызық-сауығы үшін сән түзеп, қыдырумен жүретін салдар шыққан. Атақты ақындарға еліктеуден серілік молайып, бері келген заманда Біржандай сал, Ақандай ақын серіні шығарған. Бұлардың жайы қай елдің ортасында болса да, кейінгіге үлкен әңгіме болып қалған.

Соның барлығы айтыс ақындарының сарқыты».

М.Әуезов әдебиет тарихында айтыс дәстүрі ықпалымен өрістеген өнер салалары туралы осылай ой түзеді. Осындағы ойдың көпшілігі Жанақ Сағындықұлының шығармашылығына да сыйымды екендігі даусыз. Жанақтың ірі орындаушылық шеберлігі, эпикалық жанрларды сақтап, жеткізу, таратудағы мәні, асқан айтыскер ақындық алымы арнау өлең, көңіл күй сазын ашқан лирика, заманына күйін толғаған әлеуметтік мәні айқын толғаулары

бұл өнерпаздың көп қырлы дарын, қазақ даласында ХІХ ғасырда кең жайылған өнертұтастығы айқын сал-серілік, әншілік, жыршылық, айтыскерлік өнердің даму бастауында болған тарихи тұлға екендігін айғақтай түссе керек.

Жанақ ақынның әдеби мұрасы тіл айшығы, тіл тазалығы, сөз өткірлігі, сөз нақтылығы, сөздік қой байдығы, ой-әлем кеңістігі, таным тереңдігі, зерде сергектігі сипатты шығармашылық дара қолтанбасымен айрықша құнды, ерекше көркемдік әлем.

Сол оймызды С.Мұқанов айтқан мынадай бір пайымдаумен негіздей түскен жөн көрінді:

«Айтысқа араласқан Шортанбай, Жанақ, Мұрат, Марабай, Сүйінбай сияқты ақындардың айтытқан басқа өлеңдеріне қарағанда, олар жалғыз айтыста ғана емес, сонымен қатар өз заманының барлық күнделікті тіршілігіне араласып, халықтың жақсылығын дәріптеуші, кемшілігін сынаушы, тарыққанда ақылшы, қуаңғанда сайраушы болғанын байқаймыз. Әр ақында айтыстан басқа талай өлең-жырлар бар, оларды жинау, сыншылық ой елегінен өткізіп, көркемдік-идеялық дәрежесі биік деңгейден табылатын шығармаларды жариялау, бастырып шығару – әдебиеттану ғылымының алдағы кезекті міндеті.

Ақындардың және бір өзгешелігі, олар – ақындықтың үстіне әншілер, А.Затаевич жинаған қазақ халқының екі мыңға тарта әнінің, кейін Брусиловский, Ерзакович, А.Жұбанов тағы басқа композиторлар жинап жүрген қазақ әндерінің көпшілігінің авторлары ақындар. Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Мұхит, Ыбырай, Ғазиз, Жарылғапберді, т.б. ақындардың әрқайсысына тиісті жиырма-отыздаған әндер бар. Қазақ халқы ақындардың жалын атқан өткір сөздеріне ғана емес, оның ән әуеніне де ерекше мән беріп, сөзі мен әні «қиыннан қиыскандарын» айрықша қадір тұтқан».

«Жанақ пен Түбек» айтысы әріден халық арасына белгілі, кең тараған айтыстың бірі. Бұл айтыс алғаш рет Радловтың «Түркі тайпалары халық әдебиетінің нұсқалары» жинағына енді. Сонымен бірге бұл айтыстың 1879 жылғы Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясына» енгенін білеміз. С.Сейфуллиннің 1931 жылы шығарған «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» жинағында да айтыс мәтіні бар. ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында сақталған үлгілері 1965 жылғы «Айтыс» кітабының 1-

томында басылды (1 с. №1396, папка №256) (*Біз осы мәтін бойынша біршама салыстыру жүргіздік – Ғ.С.*).

«Айтыс» жинағында Жанақтың өмір сүрген кезеңі туралы берілген мынадай мәлімет, кезінде М.Әуезовтің «Әр жылдар ойлары» монографиясында Жанақты XVIII ғасырдың айтулы ақыны деп айтқан ойындағы уақыт дерегінен алшақ.

Әдебиет тарихында екі Жанақ болғаны туралы да пікірлер болды. «Айтыс» (1965) жинағындағы түсінікте былай делінген: «Жанақ XIX ғасырдың екінші жартысында қазіргі Алматы Облысы, Талдықорған жерінде өмір сүрген.

Жанақ Түбекпен, Бақтыбаймен, Сарыбаймен тағы басқа көп ақындармен айтысқан. Жанақ Түбекті балам деп сөйлеуіне қарағанда одан көп үлкен болса керек».

Осы қысқа мәліметтегі Жанақтың өмір сүрген кезеңі жайлы деректің қайшылығы бар сияқты. Түбекті балам деген дейді.

«Айтыс» жинағында Жанақтың бір айтысы ғана берілген. 1927 жылғы «Әдебиет тарихында» М.Әуезов Жанақтың аса ірі айтыс ақындарының бірі болғаны туралы айтты. Негізінде Жанақтың айтыс өлеңдері мол болғаны даусыз.

«Елдің айтыс өленді қатты қадірлегендіктен айтыс ақындары: Шөже, Кемпірбай, Жанақ, Сарыбай, Мұрат, Тоғжан, Біржан, Сара сияқтылардың атағы қазақ ішіне тегіс жайылған».

Жанақ ақын туралы зерттеу еңбектерде ақынның XIX ғасырдағы айтыс өнерін дамытып, байыту еңбегі айтылып келеді. Соның ішінде ақын айтыстарының бір ерекшелігі – тұстас айтыс ақындарының көпшілігінде бар қыз бен жігіт айтысы Жанақта кездеспейтіндігі ескерілмеген екен. Ақында дін жұмбағы айтысы да жоқ.

Ақын айтыстарының әлеуметтік арқауы басым. Азаматтық, адамгершілік жайын алға тастап сөйлейтін тұстары көп. «Жанақ пен Садыр» айтысында ешкі сойды деп, дәмге астамшылық жасаған Садырға айтқанында Жанақ әйгілі «Тоқты менен ешкінің қаны бірдей, Жақсы менен жаманның жаны бірдей» деген тоқетер сөзін айтады. «Төренің буы соққан аңғал ақын» деп, күрделі, тосын эпитетпен қарсы жақ ақынның характерін ашып, ауызша портретін жасайды, кейпін жеткізеді.

Жанақ ақын айтыстарында дәстүрлі ру таласы мазмұны да аса көзге ұрып тұрмауы – бір ерекшелік.

Жанақ айтысында заман күйі, әлеуметтік теңсіздік жайы басым айтылып отырған. Ру бәсекесі бар деген айтыстарының әлеуметтік желісі негізгі арқау екендігі көрініп жатады.

«Жанақ пен Түбек айтысы» – Жанақ ақын айтыстарының ішіндегі көрнекті айтыстың бірі. Мұнда ру таласы басым. Тиісіп сөйлеген Түбекке Жанақ мұнда жүргені атасының көзі отырған соң екендігін айтып, өзінің кедейшілік жайда, күнкөріс қамындағы халінен хабар берген.

Осы айтыста Жанақ әйгілі «Арғынның айналасы алты айлық жер» деген сөзін айтқан. Бір тұста арғын, найманның біріне бірі бөтен еместігін де еске салып қояды. Арғынның найманмен жарысына Жанақ өнерім артық деген уәж айтады.

*Біздерді шу дегенде өлең басты,
Өлең айтсаң аруақ сенен қашты...*

Бұл айтыста ру жарысы тек тілге тиек қана негізінде елдің тұрмыс-ахуалы орыс отаршылдығының саясаты ауыр-ауыр әлеуметтік ақиқаттар айтылған.

Оан Жанақ та, Түбек те тартынбағаны көрінеді. Орыс бекет салған жерінде кедейшілік тұрмыста қалған Жанақ ақынның күйі де, төрелік пен бегінің ісінен береке қашқан, елінің мінезі тіршілік ағымында құбылып, китұрқы күймен шапқылаған ауыр тағдыры, ащы шынлығы тұсау салған Түбек ақынның күйі де бұл айтыстың ру айтысы мағынасынданы мазмұнынан әлдеқайда мол ұғымдарды қамтып жатқанына дәлел.

*Орысым салған екен қырға бекет,
Еліңіз бермейді елеп қайыр-зекет.*

Малдымын, жандымын деп арындап сөйлегенімен, Түбек бір сәт түпкі сырын да жайып салады.

*Ауылым Бес Қазылық, Үйтүндік-бі,
Тоқсан бие сойдырып, жүз үй тікті.
Осы ақын сылқылдай бер, күн сенікі,
Қайғылы көкірегім, көңілім күпт.*

«Жанақ пен Түбек» айтысы – 11 буынды кара өлең, өлең түрлері аралас келіп отырған, қайым элементтері бар көлемді айтыс.

Жанақ:

*Мен үйімнен шығып ем Ертісті өрлеп,
Үш жүзге айтып жүрмін сөзімді өңдеп...*

Түбек:

*Шығып ең сен үйіңнен Ертісті өрлеп,
Үш жүздің үш аулына алым бер деп...*

Жанақ:

*Ауылы Оспан ханның Беркі ағашта,
Атым Жанақ болғанда жетті алашқа...*

Түбек:

*Ауылы Оспан ханның Беркі ағашта,
Атың Жанақ болғанда алты алашқа...*

Жанақ:

*Ауылың сасық судан көшкен екен,
Брысың, бәлем найман, өскен екен...*

Түбек:

*Ауылым сасық судан көшіп жүрген,
Брысым жылдан жылға өсіп жүрген...*

Жанақ:

*А, балам, арғын қайда, найман қайда,
Арғындығымды көрсетейін осындайда...*

Түбек:

*А, Жәке, арғын қайда, найман қайда?
Арғын болсаң Қарқаралы қалаң қайда...*

Жанақ:

*Дегенсің менің атым ақын Жанақ,
Шалбарым бес теріден сеңсең балақ...*

Түбек:

*Дегенсің сенің атың ақын Жанақ,
Қойыпты қылғындырып құлқын тамақ...*

Айтыс екі ақынның ел үстінен күнелтіп жүрген жайынан хабарлай басталады. Түбек Жанаққа «Жамбы түгіл түк алмассың» дейді.

Жанақ та «Мен де неге олжа алудан құр қаламын» деп жарыса сөйлеп, айтыс жалғасып кете барған. Әрі қарай ру таласы түрінде сөз қағыстыру жалғасады.

Жанақ:

*Ақылың сасық судан көшкен екен,
Брысың, бәлім найман, өскен екен.
Төре-қараң жиналып, кеңес қылып,
Жанақты бір жеңелік дескен екен.*

Түбек:

*Ауылым сасық судан көшіп жүрген,
Брысым жылдан жылға өсіп жүрген.
Қамбардың кедей шалы келе қалса,
Бозбала дым бермеңіз десіп жүрген.*

Жанақ:

*Әу, балам, сенің өзің қай наймансың,
Қонағасы беруге жәй наймансың.
Арғынның айналасы алты айлық жер,
Кемдігіңді, балам найман, ойлағайсың.*

Түбек:

*А, Жәке, сіздің найман – бай найман ба?
Мейманға қонағасы жай найман ба?
Жаман, жаман дейсің де бір қоймайсың,
Жаман бала еркіңе қойғандай ма?*

Жанақ:

*А, балам, арғын қайда, найман қайда,
Арғындығымды көрсетейін осындайда.
Тарбағатай талқан болып келіп еді,
Төрт ұлы бәйбішенің қосылмай ма?*

Осылайша ру атынан біраз сөз таластырып алып барып, ақындар әрі қарай ағылады.

«Шынында Жанақ, Сүйінбай, Шөже, Түбек, Майкөт, Қабан, Құлмамбет, Жамбыл сияқты талай елдерге атақтары жайылған ақындарды алсақ, солардың өмір бойы қолданған негізгі ақындық жанры, көбінесе, айтыс екенін білеміз. Бұлар ұзақ өмір жасаған ақындар болумен қатар, барлығы да айтысқа ерте араласып, 15-16 жастарынан ақындық өнерлерін бастайды.

Сол айтыстардың бәрінде шын ақындар бір айтқанын қайталаған емес. Жаттандыны айтпаған болса тек қана бір Шөже, Сүйінбай, Жанақтар өмірінде қаншалық ұшан-теңіз, суырып-салма өлеңдер туғанын мөлшерлеу қиын емес. Бұл атақты ақындар жайындағы сөз».

«Әр жылдар ойларында» (1959) М.Әуезов өзінің ілгерідегі («Әдебиет тарихы», 1927) айтыс туралы ой-тоқтамдарын кенітіп, таратып, тың байламдармен толықтырып отырған. Айтыстың ру жайын қозғауы – бұл жанрдағы дәстүрлі желінің бірі екендігі туралы М.Әуезов әр кезеңде де арнайы сөз қозғап келген. Ірі айтыс ақыны атанған Жанақ айтыстарының да бір арқауы ру таласы айтысына апарып соғатын тұстары айқын айтыстары болса керек.

1927 жылғы еңбекте М.Әуезов айтыс туралы сөзді ру жайынан суыртпақтап бастағаны бекер емес сияқты.

«Қазақ ескілігінің бір үлкен саласы айтыс өлеңдер. Ауызша әдебиет ішінде айтыстан көп кездесетін өлең жоқ. Баяғы ескі заманнан бастап соңғы күндерге шейін қай ру болса да ортасында айтыс өлең айтылмаған ел болмады».

Руаралық айтысқа М.Әуезов айрықша көңіл бөліп, ел тұрмысының шындығы туғызған өнер түрі мәнінде ұғымдырып отырғанын көреміз.

«Соның барлығы айтыс ақындарының сарқыты. Онан соң бұрынғы ел, ақын айтысын қазақ сауықтың ермегі сияқты көрсе де екі рудың ақыны айтысатын кезде құр ғана көлденең тындаушы болып отыра алмайтын. Біреуінің тілеуінде болып, ұранына қызып, өзі жекпе-жекке шыққандай болып тындаған. Айтысқа шығаратын ақынын, қанды майданға баратын батырын шығарғандай қылып, іштей тілеу тілеп шығаратын. Сондықтан, Қаптағайдың қызы Сара айтысқа шығарда «Найман шал аруағың жебей гөр деп, ақ үйден шыға келдім мен де айқайлап» дейді. Сара айтысқа шығарда найманның игі жақсысы болып келіп, бата беріп, тілек етіп шығарады. Найманда тағы бір ақын өз тұсындағы ірі ақынның бірімен айтысқалы бара жатып:

«Дүние салдыр-гүлдір өтер дедім, сонымен аз сөйлесем не етер едім. Қой айтып дүйсенбі күн атқа міндім, найман шал аруағың көтер дедім» дейді».

Ру мәселесі, оның ел өміріндегі ықпалы, тұрмыста алған орнына қатысты М.Әуезовтің айтыстың жанрлық заңдылықтарын,

түріне қатысты ерекшеліктерін айғақтаудағы ұстанымы іргелі. Ұзақ жылдар бойы бұл концепциясын негіздей түсіп отырған.

Сонау 1927 жылы айтыстың ел өмірінің шындығы туғызған өнер арнасы есебіндегі мәнін тарата ұғындырған жас зерттеуші кейін, кемел шағында да сол негіздемелерінен таратып сөйлейтінін көреміз.

«Ауызша әдебиетте өлең тақпақ пен айтыс ретінде айтылатын сөздер екі жікке бөлінеді. Біреуі ақындар айтысы, екіншісі билердің билік үстінде, ру тартысының тұсында айтысатын сөздері – билер айтысы.

Сырт көрінісіне қарағанда ақындар айтысы мен билер айтысы қазақ ескілігіндегі екі алуан сөз сияқты. Бірақ, кейбір мағыналарымен, ел тұрмысымен байланысына қарағанда, екеуі бір түрге қосылады.

Бұларды бір түрге қосатын себеп: ескі қазақ ішінде өте күшті болған жігі».

М.Әуезов осы жерде айтыс өлеңнің қазақ әдебиетінде бұрын кездесіп өлең түрлері әр кезде әр түрлі болып ел кезегі үшін қызмет еткен дей келіп, жалпақ елге жайылған өлең үлгілерінің мәнін тарқаталы. Осында жас зерттеуші әдеби жанрлар, үлгілер туралы ғылыми негіздемелер жасаған. Айтыс ақындарының айтыс дәстүрі, соның ішіндегі айтыс өлеңдегі ру таласы желісі, нақтылы бір айтыс ақынының айтыс өлең мұрасын тану, бағалауда М.Әуезовтің ойлары үлкен мәнімен айрықша бағалы екендігін айтар едік. М.Әуезов айтыстағы ру жайына зер сала отырып билердің өнері мен ақындар шығармашылығынан тұтастық табады.

М.Әуезовтің қазақ өлеңінің ел ішіндегі түрі, мазмұны, мәні, көтерген жүгі туралы кең толғап айтып келіп, сыршылдық өлеңдер, батырлар өлеңі, ғашықтық жырлар, насихат өлеңдер, зар заман өлеңдер туралы тарқата айтып келіп, былай деген ойына назар аударалық.

«...Ел қайғысының емін іздеген ақындардың өлеңдері. Бұлардай өлең айтқан ақындарды зар заман өлеңшісі деген жікпенен өзге барлық ескілік өлеңдерінен бір бөлек шығарамыз. Енді қазіргі қарастыратын айтыс өлеңдерді алып, соны жаңағы саналып өткен ескілік түрлерімен салыстырғанда қандай айырманы, қандай ерекшелікті көреміз. Соған келейік.

Айтыс өлеңдердің ішінде мұң мен зар айтылмайды. Мұның ішінде елге бүгінгі мінін айтып, пәлендей жолға түсіп, түзел деген өсиет сөздер жоқ. Мұндағы сөздердің барлығы екі кісінің тартыс-таласы. Бұл өлең түрімен айтылған сөз күресі, сөз жекпе-жегі ішкі мағынасына қарағанда, мұндай айтыстар, бұрынғы елдің сауығы, желігі үшін айтылатын айт пен той, ойын, жиынның өлеңдері. Айтыс өлеңдерінің тұсында қазақ еліне бұрын әлденеше күйлердің үстінде бірде уатып, бірде жылатып тараған өлең, енді күлдіріп, қуантып, желіктіруге қызмет еткендей болады. Сол күлдіріп, қызық пен сауық үшін қызмет еткен уақытта, айтыс өлеңдер қазақтың жоғарыда айтылған ру жігі сияқты ерекше бір тіршілік салтымен байланысқан өлең болады. Ру жігіне бөлінген ел кей кезде ұранмен бас құралып, ұран атымен тіршілік еткенде рудың бәйгеге қосқан атын қызықтаса, күреске түскен палуанын қызықтап, намыспен сүйсе, мынау өлеңдердің тұсында сол сияқты ру талас, ру намысы, ру бәйгесіне сөз жүйрігін қосқандай болып, жік-жікке бөлініп, солардың тілеуін тілесіп, қызығын қызықтасады». Айтыстың ақыны бәйгеге қосқан ат, күреске түскен палуан есепті болды дейді М.Әуезов. Осында ақындар айтысының билер айтысымен тұтасып кететін ерекшелігі ру мәселесінде дей отырып, қазақ халқының рухани дамуындағы қозғаушы күштің бірі болған ру категориясына М.Әуезовтің тарихи мән беріп отырғанын көреміз.

«Ақын айтысының билер айтысымен бір түрге қосылатын себеп жоғарыда айтқан ру жігімен байланысқан бұрынғы қазақ жақсысының барлығы да өзінің руымен, туысымен жақсысы деп саналатын. Сондықтан өзі шыққан руының өзге рулардан артық болуы әрбір адамға мақтан, жұбаныш болатын би болса жақсы, мықты, басты деген ат алғанда өз руының іргесін көрмегені үшін, өз руының терісі мен тентегін болса да, жатқа жем қылмағаны үшін, өз руына өзгеден артық жуандық, ірілік олжа әпергені үшін жақсы деп аталатын, сол сияқты батыр да, палуан да, төре мен ақын да өз руына жақсы ат әпергендігі үшін жақсы деп бағаланады. Қазақ тұрмысының осы сияқты ерекшелігінен айтыс өлеңнің ақыны мен билік жолындағы билер сөз сөйлесе, сол жоғары ру жігін тереңдетуге, ру намысын айқындап шығаруға қызмет қылған. Бұл жағынан қарағанда ешбір ру жігіне бөлінген елде сол ру тіршілігін өнер жүзіне шейін түсіріп, мұншалық ұлғайтып әкеткен ел жоқ».

Кейін, «Әр жылдар ойларында» М.Әуезов ру айтысының мәнін тапшылдык, феодалдық сана, рушылдык ауқымында қысқа қайырып қала айтып өткенін көреміз. Кезеңнің тезіне сан мәрте түсіп шыққан ғалым енді сөзге сараң. Әрине бұл еңбекте айтыс жанрының дәстүрі, заңдылықтары 1927 жылғы зерттеуден әлдеқайда құлашын кеңге жайған. Ғылыми негізделуі айқын, нақтылы көркемдік танымға тұтасып кеткен зерттеу. М.Әуезов «рушылдык ескі сана» деп қана, әрі қарай көп таратпай айтқан айқындаманың арғы сырын, астарын «Әдебиет тарихынан» көреміз.

Сол, М.Әуезов айтқан ел ескілігіндегі ру тартысы мәселесінің бір айғағы Жанақ ақынның айтыстарында да қалғанын айтар едік.

С.Мұқанов өзінің айтыс өлең жайлы зерттеулерінде «ру» ұғымын ел сөзінің баламасы деп қарағанын байқаймыз.

М.Әуезовтің 1927 жылғы ойларымен үндес, сабақтас ойлар Сәбит Мұқановтың XX ғасырдың орта тұсында, одан беріде жасаған зерттеулерінде айқын.

«Қазақтың ескі әдебиетінде жарысқа түскен жүйрік те, айтысқа түскен ақын да өз намысы үшін емес, ел намысы үшін түседі. Бәйгіге шапқан аттың озғанын ат иесі ғана емес, сол ат иесінің елі болып тегіс тілейді. Бәйгіде озған атқа мініп шапқан бала, қарақшыға жақындағанда ұранға ат иесінің есімін шақырмайды, руының есімін шақырады.

Ақын да солай. Қазақтың ескі әдебиетімен айтысатын ақындардың әрқайсысы өз елін мақтауға, айтысып отырған ақын өз елін артық көрсетуге тырысады, қарсы ақынның елін жамандап, мінін табуға, қарсы ақынның елін жамандап, мінін табуға, кемшілігін көрсетуге тырысады. Ақындардың айтысы осылай ел намысына тиетін болғандықтан ешбір ақынды оның елі өз ішінде сынап алмай, зор айтысқа жібермейді. Сондықтан ақын болғысы келген адамдар өзінің ақындық күшін әуелі жастардың әзіл-оспағында, ойын-сауығында, әдет жағдайларында (құда түсер, қыз ұзатар, келін түсер, шілдеhana, т.б.) көрсетіп, өз ауылының, өз елінің мөлшерінде ақын деп танылып, үлкен күрделі айтысқа содан кейін түседі.

С. Мұқанов ақындардың жыршыдан айырмасы туралы ой тастап, осында Жанақ ақынның өнерпаздық ауқымы кең болғанына да назар аударғанын көреміз.

«Ақын мен жыршының арасында айрықша бар. Ақынның негізгі өз жанынан тезінен өлең шығару (импровизация), жыршының негізгі кәсібі – шығарылған даяр өлеңдерді жырлау. Бірақ бұдан ақын үнемі жаңадан өлең шығарумен ғана жүреді деген мағына шықпайды. Ақынға ақын болу үшін ең басты шарттың біреуі өзінен бұрын жасалған халық әдебиетін көп білу: әдебиетте аты сақталған атақты ақындардың бәрі де ең алдымен халық әдебиетін (ертегі, мақал, тақпақ, батырлар жыры, әдет-салт жырлары, айтыстар, т.б.) жақсы білген. Жазу жоқ қазақ халқының ғасырлар бойы жасаған қымбат әдебиет қазыналарын жыршылармен қатар ақындар да сақтап келген. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырын сақтаған – Марабай ақын, «Қозы Көрпеш-Баянды» сақтаған – Жанақ ақын».

Жанақ пен Түбек айтысында ел өмірінің әжептәуір көрінісі бар. Жанақ ру атынан бармын, баймын, көппін дегендей көсіле сөйлегенімен, сөз өзіне ойысқанда шындыққа жеңіліп былай дейді:

*Ұранымды сұрасаң арғын, найман,
Кедей Жанақ десең де ар қылмеймын.*

Сонан кейін қайтадан елінде барды айтып, бойына күш-қуат құйылғандай өр сөйлеуге ойысады.

Жанақ:
*Оспанның асынғаны алтыннан қыл,
А балам, жеңе алмасам саған бір сын.
Алтай-Қарлық балам бар, алда – Жұман,
Тап өзінің жылқысы жиырма үш мың...*

Айтыста байлық жарыстыру біршамаға жеткенде Жанақ ақын мынадай тапқыр сөзбен Түбекке бір тосқауыл қойып тастайды.

Түбек:
*Найманда бұрымынан толған қатын,
Тоқсан санды айдаған Қамбар батыр.
Сексен атан түйеге әрең артар,
Жүз сандық Бексұлтанда жамбы жатыр.*

Жанақ:
*Біздерді «Шу!» дегенде өлең басты,
Өлең айтсаң аруақ сенен қашты.
Кесер бас, жүрер аяқ жылқыңды айтша,
Ұрыдай не қылайын жатқан тасты.*

Айтысқа Түбек тосылып қалған бір сәтте, арасында Сарыбай бір шумақ өлеңмен қосылған. Айтыс тағы да бар мен жоқ, күнкөрістің қам-жайын жарыстыра барып біткен. Бұл айтыстың кезеңінде аса бір көркем, суырыпсалма өнердің биігінде болған айтыс түрі болғаны байқалады. өлеңде табылған тіркес, нақтылы жағдай аясындағы қарсы жақтардың көңіл-күй бағыты сезіліп тұрған шебер қиюласқан сөз айшықтаулар мол. Тегінде бұл айтысты, айтыс дәстүрі, айтыс шартымен кейіннен жеңіліс тапқан қайта жырлап шыққан да болуы мүмкін. Соның өзінде екі ақынның да беталысы, өзіндік машық, дағдысы сезіледі.

Жанақ сөздерінен арғы-бергіні көп көрген, еркіндікке мүмкіндік мол айтыс өлеңнің өзінде кісілікті ұстанып отырған, әдептен аса озбаған ой мәдениеті, сөз мәдениеті көрінеді.

Руын арқаланып өктемдеу кетіп отырған Түбекке қаратып айтқан айтыстың түйін сөздерінде Жанақтың ақындық мәдениеті айқын.

Жанақ:
*Түбек маған қылады омырауын,
Найман оған тағады қоңырауын.
Көрмегендей мақтанба, балам, Түбек,
Үзеңінің үзерсің шараң бауын.*
Түбек:
*Өлеңімді айтамын жағым тынбай,
Сірә, мені жаңбейсің, Жанақ сұмырай.
Сені де қалашылар мақтамайды,
Үйіңнің тесігі бар сексен мыңдай.*
Жанақ:
*Үйімнің сырты жаман, іші тәуір,
Сен, Түбек, қатыгезсің қара бауыр.
Үйімде тығып қойған жүз жамбым бар,
Шетінен ап жеп жатыр қаншама ауыл.*

Жанақ – әдебиет тарихында аты қалған, қазақ сөз өнерінің өрісінде ауқымды орны бар әйгілі ақын.

Жанақ – өз дәуірінің ғана емес, жалпы қазақ сөз өнерінің тарихындағы елеулі тұлға.

Жанақ ақынның өмірбаян дерегін баяндауында профессор Х.Сүйіншәлиев оның шамамен 1770 жылдары туып, 1848 жылдары қайтыс болғанын айтады.

Жанақтың әдеби мұрасы әдебиет тарихы оқулықтарында, қазақ әдебиеті тарихын зерттеген арнаулы монографиялық еңбектерде, хрестоматиялық жинақтарда басылым көріп, насихатталып келеді. Жалпы, жанақтану Шоқан Уәлихановтан басталады. Кезінде Жанақтың әдеби мұрасына еуропалықтардың да назар аударғаны белгілі.

«Тілмаштар маған жол бойы Жанақ туралы әңгіме айтып келді. Ол бұл өңірге аты жайылған жыршы-әнші емес, жуырда қайтыс болыпты».

Жанақтың әдеби мұрасы кейінге тұтас сақталып жеткен жоқ. Соның өзінде ақынның асқан қазақ өлеңін жаңа тіл қолданыс, түр ерекшелігімен байытып, дамытқан; ақындық дара даусы айқын сөз шебері болғанын тану қиын емес.

Жанақ қазақ әдебиетінің тарихында суырыпсалма ақындықтың үздігі, айтыстың дүлдүлі саналады. Ақынның «Рүстем төреге айтқаны» арнау өлеңі – қазақ әдебиетінің тарихындағы арнау жанрының айрықша үлгісі. Әлеуметтік астары қалың бұл арнау өлең – Жанақ поэзиясының өзінше бір бөлек асқары. Жанақ ақынның айтулы ақындығын қазіргі кезеңде де жаңа бір қырларынан қарастырып зерттеп, тың, тосын сыр-жұмбағын ашуға ұмтылу – ғылым талабы.

Жанақтың өмір сүрген дәуірі ХІХ ғасырдың бірінші жартысы. Қазақ жерінің отаршылдық екпінін айқын, пәрменді ереже, заңдардың ауқымында сезіне бастаған кезеңі. Ақын өлеңдері осы мәнде, үстем зорлыққа наразылық, қарсылық көрсете сөйлеу мағынасында асқан әлеуметтік астарлары бар поэзия. Жанақтың көпқырлы өнерпаздық тағдырының бір арқауы – айтыс өлең. Жастай ел ішін аралап, ақындыққа бой ұрып, сол бағытта ауқымды өнеге көріп, тәрбие алған ақын кейін қазақтың айтулы ақпа, суырыпсалма өнерпазы болып танылды.

Жанақ ақынның Түбек, Балта, Сабырбай, т.б. ақындармен айтыстары сақталған. Жанақтың өнерпаздық қырындағы бір ерекшелік – ақынның өлең-жырды қобызға қосып, орындауы. Бұл мәнде Жанақ дәстүрлі көпқырлы өнердің (синкретті) сақтаушысы, дамытушысы.

«Жанақ өз шығармаларын қобызға қосылып орындаған. Қобыз өнерін жоғары бағалаған Ш.Уәлиханов осы өнерді дамытуда Жанақтың дәстүрі жойылып барады деп кезінде өкініш білдірген екен. Жанақ өлеңдеріндегі әлеуметтік сипатқа да Шоқан ерекше назар аударып, оның Қарқаралы округына қарасты Қаракесек руынан шыққан даңқты импровизатор ақын екенін атап көрсеткен».

Жанақтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын кейінгіге жырлап жеткізуі, бұл нұсқаның көркемдік сапасы – өз алдына және бір әңгіме.

Жанақ – айтыскер ақын мәнінде де зерттеушілер назарында болып келе жатқан ақын. Жанақ айтыстарының әлеуметтік мәніне, жалпы айтыс жанрының аясындағы көркемдік сапасына әр кезеңде де баға берілген. Айтыс мәтіндері 1870 жылдағы В.В.Радлов жинағы, беріде Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясынан» бастап басылым көріп отырды. Сәкен Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқасы» – жинағында да Жанақ ақын айтысының мәтіні бар.

Айтыс өлең – қазақ арасына кең жаылған өнер түрі. Айтысты арнайы зерттеуді алғаш бастаған зерттеушінің бірі М.Әуезов былай дейді: «Елдің айтыс өлеңді қатты қадірлегендігінен айтыс ақындары: Шөже, Кемпірбай, Жанақ, Сабырбай, Мұрат, Тоғжан, Біржан, Сара сияқтылардың атағы қазақ ішіне тегіс жайылған».

«Жанақ пен Баланың айтысқаны» деп, Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясында» басылған айтыс Жанақтың айтыс сөзіндегі тіл қолданыс өзгешелігін, дара даусын айқындайтын туынды деуге болады. Жалпы, бұл айтыстың мәтіні әрқалай беріліп жүргені бар. Соған қарамастан, бұл Жанақтың Түбекпен айтысы деп танымыз.

«Айтыстың» І томындағы (1965 ж.) «Жанақ пен Түбек» айтысын аталған мәтінмен салыстыруда осыған көз жете түсті.

Ақындық сөздің өзгеше сөз, әсерлі, әдемі сөз болуына Жанақ аса мән беріп отырған.

*Мен үйімнен шығып ем Ертісті өрлеп,
Үш жүзге ай тып жүрмін сөзімді өңдеп...*

Жанақ найманның бала ақынымен айтысуда сөзден тосылмайды. Кедейлікті бетіне басып, түртіп, тиісіп, руынан сөз қозғап, қоймай төпеп отырған бала ақынға Жанақтың жауабы кесек-кесек. Оның әр сөзінде слмағы басым ой жатуы өз алдына, образды сөзбен қарсыласып “он орап” кетіп отырады.

*Дегенсің менің атым ақын Жанақ,
Шалбарым бес теріден сеңсең балақ...*

Бес теріден тігілген шадбардың иесінің тұлғалы, тұрпатты кісі екеніне енді сөз жоқ. Сонымен бірге «сеңсең балақ шалбар» қолданысын Жанақтан басқа ақында кездестірмедік.

Ақын арғы-бергіде сөз құнын сезінген дара қасиетін ара-тұра ой арасына жүгіртіп отырып-ақ мойындатады.

*Жас бала ескі сөзден не біледі,
Малымыз көшпелі, қонбай семіреді.*

Руталас айтыста байлық, барлық басым аталып отырғанымен, өнерпаздық өріс те онан да асып түсіп, мақтанға бөгіп отырып жырланатын салт бар.

Жанақ не сөзге де дес бермей, тайталаса айтысып отырған найман ақынына енді былай деп, өнерін тосады.

*Біздерді «шу!» дегенде өлең басты,
Өлең айтсақ аруақ сенен қашты.*

Кедейлікті кезек-кезек көлденең ұстай берген Түбек пен Сабырбайға Жанақ күнкөріс күнделікті қарабайыр тірлік екенін, өзінің ұмтылғаны мен ұтқаны басқада, өнерпаздық өзгемен өлшенерін былайша ұқтырады:

*Қызыл тілім менің бір безектеген,
Күң де күнін көреді тезек терген.*

Жанақ өзіне өмір бойы жабысқан кедейлікті салық етіп сөйлеген көп ақынның еш біріне дес бермейті.

*Мен елдің серкесімін өскен төлден,
Үш жүздің ортасында өлең өрген.*

Жанақтың Түбекпен айтысында сөз құбылту, сөз айшықтауға әбден төселген ақынның үні анық. Найман мен арғынды жарыстыра отырып өрбитін бұл айтыста салыстырудың небір үздік үлгілері бар. Айтыс таласа отырып сөйлеу. Сөзталаста үздік шығу үшін үзіліп түскендей үнді сөз қажет. Бұл айтыс – жанрының айқын шарты. Жанақтың ақындық тілі мейлінше анық-айқын, айшықты келетіні поэзияның елеулі бір қыры. Ақын арнау сөзде де, тіршілік иірімдеріне иүскен сипаттау мәнді өлендерінде де осылай көрініп, сөйлеу тілін құлпыртудағы шексіз мүмкіндіктердің ақыны екендігін көрсетіп отырады.

Арғын-найман артықшылықтары тайталасқа түскен бұл айтыста Жанақ арғынның алымы кең, орны бөлек келетіндігін айтуда былайша, бір ауыз сөзге сыйғызып, түйін түйеді.

*... Арғынның айналасы алты алты айлық жер,
Кемдігіңді, балам найман, ойлағайсың.*

Бұл жерде ақынның тек кеңістік-мекенге меңзеп отырмағаны даусыз. Осы айтыста Жанақ ақын ырыс өсу, талқан болып келген Тарбағатай, бес теріден кесілген сеңсең балақ шалбар, ар қылмау, алтын қын, қырық арба қазына, көз қараю, көңіл ауу, безектеген қызыл тіл, үзенгінің тарақ бауын үзгенше мақтану, омырауға қоңырау тағу, қатыгез қара бауыр, жар басындағы алты қанат ақ орда, бүйрекке қатты тиген сөз, шапса қылыш өтпеген Мұса, көшінен адасқан құнан-тай, көшпей, қонбай семірген мал, т.б. үдете, көтере, салыстыра отырып, тасып, асып сөйлеудің жол бермес жүйрігі, жөн білген үздігі екендігін және бір қырларынан ашады.

Әдебиеттанушы ғалым С.Қорабай өзінің «Ақтайлақ-Сабырбай» атты зерттеуінде Жанақ туралы айтқан.

«Жанақтың Түбек бастаған он алты ақынмен бірнеше күн айтысып, ойсырата жеңгені, оның он жетінші бала ақын –

Сабырбайдан жеңілуі даусыз шындық. Өткен ғасырдағы осы айтыс оқиғасы қазақ даласына белгілі болып, сонау Орынбор мен Петербургке жеткен, атақты түрколог-ғалым В.В.Радлов пен ағартушы-педагог Ы.Алтынсариннің назарларына ілігіп, олар шығарған сол кездегі жинақтарға кіргізілген».

Жанақпен айтысқан бала ақын Сабырбайдың елі «ақындар елі» аталған қазіргі Шығыс Қазақстан облысындағы Абай, Жарма аудандарының шектесіп жатқан тұстары болса керек. Сол жерден он жеті ақын шыққан деген әңгіме бар. Ақтайлақтың атағы негізінен айтыс өнерімен шығыпты. Ақынның Жанақпен айтысында нағыз айтыскер екендігі көрінгендігі туралы С.Қорабай тарқатып айтады.

«Он алты ақынмен айтысқа түскен кезде Жанақтың кедейшілік зардабын көп тартқан қарттық шағы екен. Жоқшылық жанына батқан ол қонақжай Құндызды ауылына жиі келгіштеп, сый-сыяпат алып қайтып жүреді. Оның бір кезекте он алты ақынмен жолығысуы сол уақытта өтке керек. Айтысқа қатысқан он жетінің аттары түгелдей дерлік белгілі емес. Соңғы деректерге карағанда олар: Түбек Байқошқарұлы, Сабырбай Ақтайлақұлы және тағы басқа Байғара немерелері. Әрине мұның бәрі ауыл ішінде ғана белгілі ақындар еді. Ішіндегі аты шулылары – айтыстың қас шебері Түбек пен ұтқыр сөз иесі Сабырбай болатын. Сол екеуі ғана Жанақпен айтыста соңына дейін төтеп бере алады».

Сабырбайдың Жанақты жеңуі былай болған екен. Он алты ақынды Жанақ жеңген ғой, он алтыншы болып сөз сайысына қосылған Түбек те жеңіле бастағанда Сабырбай көпшіліктің қолқалауымен қосылады айтысқа. Сабырбай қапысын тауып Жанақты екі қайтара сөзден ұстапты. Бірінші рет Жанақ жамбы сұраймын деп сүрінген сыңайлы. Сабырбай осы сәтті ұтымды пайдаланады.

Жанаққа:

Күмістен жамбы деген тасым еді,

Әр тасым бес жүз сомнан асып еді.

Елімнен келмей жатып жамбы сұрап,

Ол тас емей, атаңның басы ма еді? –

депті.

Жанақ шамырқанып, Сабырбайды кім едің сен дегендей менсініңкіремей былай депті:

*Жалаулыдан шығып ем Ертіс өрлеп,
Үш жүздің баласына келсең кел деп.
Қашан келсем алдымнан бір кетпейді,
Қарасұр осы неме көлденеңдеп.*

Сабырбай сонда қайымдасу дәстүрінде былай деген дейді:

*Жалаулыдан шығыпсың Ертіс өрлеп,
Үш жүздің баласына келсең кел деп.
Байғұс-ау, туу алыстан қалай жеттің,
Шешеңе сексендегі қобыз теңдеп?*

Сабырбайды «сексендегі шешең» деп отырғаны – Жанақтың мініс көлігі, кәрі биесі. Жанақ осыдан жеңілген. Сылтауратып, осы жылқы жайлылау деп мініп едім дегенімен, жауабы уәжді болмаған. Кем-кетік күн көріс жеңіліс көрмей келе жатқан дарынды осылай жығыпты. Жанақтың Сабырбаймен айтысы кейін де жалғасын тапқан. Кездескен жерде сөз қағыстырмай қалмаған сияқты. Бұл жөнінде С.Қорабай былай дейді: «Бұл екі ақын кейін де талай кездесіп, өлеңмен қақтығысып жүрген. Бірде Жанақ Сабырбай ауылында қонақта жатқанда, өзіне қарайласқан Доғал деген байға қайғырып, өлең шығарыпты. Өзі ұстаз тұтқан арқалы ақынның байды жоқтағаны көкейіне қонбаған Сабырбай:

*Жәкең де сөйлейді екен жас баладай,
Дарынын құдай берген басқара алмай.
Сыбанда мыңды айдаған Жақаш та өлді,
Доғал өлсе, қайт дейсің, жатсын солай».*

Осында Сабырбайдың Жанақтың дарынын аса бағалайтыны, оған бай екен, мырза екен деп жақсы бола ма дегендей тосқауыл қоя сөйлегені көрініп тұр.

Жанақ өзінің Сабырбаймен жеңілгенін көпшілікке жария етіп, айтыстағы жеңілген адамның аузымен шындықты айту дәстүрінде хабарласа жүреді.

«Біржан-Сара» айтысында да Жанақтың Сабырбайдан жеңілуі Сараның аузымен айтылатынын білеміз. Сараның Сабырбайды найманның ақыны деп арқалана сөйлейтін тұстары бар.

*Найманның аруағынан кет садаға,
Әзәзіл бола берме екі араға.
Жанақ та қобызымен түк қылған жоқ,
Оңай ма сендей сорлы бишараға.*

*... Жанақ қашан жол алды Сабырбайдан?
Жаманын көтереді аргын сән ғып.*

Жанақтың бала ақыннан (Сабырбайдан – Ғ.С.) жеңілуі туралы ғалым С.Дәуітов былай дейді: «Осы айтыста арқалы ақын Жанақты бала ақын сөзбен тоқтатады. Қақтығыстың қалай өткеніне, үлкен таланттың қалай тосылғанына көз жеткізу үшін айтыстан үзінді келтірейік:

*Мен-ақ кедей болайын, сен-ақ бай бол,
Сенікі төре, қара, бұлғақтай бер.
Сөзіңді қылжақтаған естімеймін,
Былтырғы берем деген жамбыңды бер, –*

деген Жанақ сөзіне бала жігіт екпіндете былайша жауап береді:

*Әрине алар едің жамбы берсем,
Кәрі құл асырайын күліп келсең.
Жамбыңды осы арада-ақ бергізейін,
Ішінде осы топтың мені жеңсең.
Жанақ:
Олай десең, біздің ел малдан асты,
Менімен таласуың жарамас-ты.
Жазықтық төрт аяқты малды айт – сана,
Баурайда не қыласың шөккен тасты? –
дейді. Бала:
Күмістен жамбы тасым еді,
Әр тасым бес жүз сомнан асыл еді.*

*Елімнен келмей жатып жамбы сұрап,
Ол тас емей, атаңның басы ма еді, –*

деп сөз жүйесін тауып, атақты ақынды кідіртеді.

Жанақпен айтысқан баланың аты-жөні, кім екені әлі күнге белгісіз. Ол туралы әр түрлі пікірлер бар. Жанақ тұсында мұндай өнерлі жастар ел ішінде болуы әбден мүмкін. М.Әуезов Жанақтың айтыс өнеріне тоқтай келіп: «Тек он жетінші, бала ақын (Сабырбай ғана) Жанақты тоқтатады» – дейді».

С.Дәуітов «Жанақ ақын» атты зерттеуде Жанақ Сағындықұлының шығармашылығындағы басты сипаттарды, Жанақтың ақындық шеберлігін, оның әр жанрда да көрінген ірі дарын иесі екендігін зерделеген. Осы зерттеуде Жанақтың шығармашылық ерекшелігін айқындай түсетін нақтылы байламдар жасалған. Көптеген тың дерек, ойға ой жалғайтын болжам, түйін бар.

С.Дәуітов қарастырған Жанақтың Бәкі төренің ақыны Садырмен айтысы туралы айтылған ойлары – осының бір белгісі. Бәкі төре Садыр ақынды ертіп жүреді екен. Бірде Жанақтың ауылына жолдары түсіпті. Садырдың тілегі бойынша екеуі Жанақтың үйіне барады.

Жанақ қонақтарын қарсы алып, қонағасыға ту ешкі сойған ғой, төре болса сиыр мен ешкі малының етін жемейді екен. Ешкінін басына Жанақ төреден бата сұрағанда, төре Садырға ымдап сен бата қыл дейді. Ақын қисайып жатқан күйде былай деп екі ауыз өлең айтқан екен:

*Соятын соғымыңа қойың жоқ па,
Әлі тоймай отырсың дүние боққа.
Мал деген адамзатқа қатты дұшпан,
Ақы иесін салады жанған отқа.
Естігенің жоқ па еді Қарынбайды,
Мал берген ұмытып еді бір құдайды.
Қораңда қойың тұрып, ешкі сойған,
Пигылың сол Қарабай байға ұқсайды, –*

дейді. Жанақ ашуланып қалады. Қызу жауап берген екен:

*Тоқты менен ешкінің құны бірдей,
Жақсы менен жаманның қаны бірдей.
Төренің соңына ерген аңғал ақын,
Бос лепіріп сөйлейсің мұны білмей.
Кеңірдектен кекиіп отырмас па ең,
Ешкі еті деп қомсынбай майға тойсаң.
Өз етім өзіме олжа, жемей-ақ қой,
Өңешіңнен ет етпес ешкі сойсам.*

Жанақ өлеңін бітіре сала етті ала жөнеліпті. Сонда төре дереу басын көтеріп алып, әкел, малыңның басына бата қылайын. Менің сиыр еті мен ешкі етін жемейтінімді біле тұра ешкі сойғаныңды түсіндім. Ақындық сөзбен оны айтып бердің. Құдайға жақсының да, жаманның да жаны бір екені рас. Бірімізді біріміз кешейік деп, бастан шөкімдей құйқа кесіп алып жепті. Ертенінде Жанақ қонақтарын түстікке байлаған семіз құлан сойып, аттандырыпты дейді.

С. Дәуітов Жанақ ақынның шеберлік өресін нақтылы талдаулармен айтып көрсетіп берген. Ж.Сағындықұлының өлеңге әлеуметтік арқау беруінде өзіндік, өзгеше көзқарас, таным жататынын ұғындырады. Жанақтың бір өлеңін зерттеуші тарихилығымен құнды деп бағалапты, орынды дер едік.

Жанақтың өзінің ақындық «менін» аса жоғары бағалағаны туралы бір сырдың ұшығы С.Дәуітов зерттеуінде көзге ұрып тұр.

Садыр ақынның Бәкі төрені дәріптеп, шашбайын көтеріп, арзан сөзбен алмақ болған ақындық айласына Жанақ жоғарыдан қарайды дейді зерттеуші. Жанақтың өз қадірін асыра сөйлеп:

*Қонаққа мал соям ба сараң болсам,
Құдай Жанақ қыла ма жаман болсам, –*

дегеніне мән береді. Жанақтың өмір суреттерін жеткізудегі өзгеше ақындық қолтаңбасына алғаш арнайы тоқталып, тарата талдаған С.Дәуітовтің ақын мұрасы жайлы сала-сала зерттеулерге бастау боларлық көркемдік негізі бар дер едік.

«Жанақ ақын өлеңінде өмірдің нақты суреті көрініс табады.

*Жанақ келіп жатаққа қона қалды,
Келісімен бір қызық бола қалды.
Қобызымды қолға алып қиқақтасам,
Қомыт-қомыт қатындар бола қалды, –*

дейді ақын кедей-жатаққа келген сапары жайында. Кедейдің өмірін суеттеуге ақын қарапайым сөз жүйесін табады. «Қобызымды қолға алып қиқақтасам, қомыт-қомыт қатындар тола қалды» деген екі жолда бүкіл жатақ өмірінің шындық жайлары ашық та айқын көрінеді».

Жанақ өлеңіндегі кедей-жатақ елді өзімсіну, еркелеу, назды астар, жеңіл қағытпа қалжың сөз иірімдеріне назар аударған Сәрсенбі Дәуітов осы жөнінде толымды, негізі бар тұжырымдар айтады. «Қомыт-қомыт» жатақтарға жаны ашыған сәттерінде Жанақ поэзиясы тағы бір жарқыраған қырымен ашылады.

Зерттеушінің Жанақ ақын поэзиясындағы әлеуметтік арқауы айқын бояулы өлеңдерден алып отырып көрсеткені – ұтымды тәсіл.

Жатақ өмірінің бар өмірін өлеңге айқын көшірген Жанақ ақынның өлең өнерінің өрен жүйрігі екендігін және бір мәрте ұғына түсер едік.

«Жанақ «Тәңірі берген көз салсам, дәулетің бар», – деп көтермелеп мақтағанмен, «қомыт-қомыт» жатақтарға ерекше аяныш білдіреді.

*Қайтпаған хан, қарадан біздің лебіз,
Жатақтан не сұрайсың, шіркін, қобыз.
Қой берсе, қозы берсе өкпелейсің,
Жатақ қайдан табады құнан-өгіз, –*

деп бір сәт ақын өз қобызымен кеңесіп кетеді. Бұл жерде Жанақ мал-мүлік табайын демейді, кедей-кембағал жандардың бұлт басқан кеудесіне өлең сәулесін түсіріп, көңілін көтермек. Ол өзі сияқты жоқ-жітіктерге еркелеп те қояды:

*Ауылым алыс, мен келем өзім азып,
Қой мен шай бер ақынға жерден қазып.
Он қадақ шай, қос қоржын сұр асып бер,
Өрге барған Жәкеңе болсын азық.*

Әрине, бір қарағанда ақынның осы тармақтағы ойы бұйрық сияқты көрінері сөзсіз. Алайда терең үңілген адамға оның халықты өзімсіну ниеті басым екенін сезіну қиын емес. Би мен болысқа, төре мен бекке ызғар шашатын ашушаң ақын жатақтарға тіпті сыпайы. Жерден алып, жерге салатын ащы мысқыл да жырда атымен жоқ. Жанақтың осы өлеңі тарихилығымен құнды. Ескі қазақ ауылының бай мен кедей болып жіктеліп, қолында барлардың сарыжайлауға көшіп, сары қымызды сапыруы, кедей байғұстың жатақ болып отырып қалуы жырда әдемі үйлесімін тапқан».

Жанақ ақынның қазақ өлеңіне адамның жан күйін іштен алып ашқан жаңа бағыт әкелгендігі туралы С.Дәуітовтің ойы қазіргі уақыттағы жанақтану саласындағы зерттеулерде қағидалы тоқтамдар жасалуын күтетін сияқты.

«Жанақ ақынның таңдаулы өлеңдерінің бірі «Баласы Сәнияздың атың Қамбар» деп аталады. Ол небәрі он тоғыз жолдан тұрады және он бір буынды қара өлең түрімен айтылады. Мүмкін о баста қазіргісінен мол да болған шығар...

Ақынның адам сырын ашуы, оның сырт бет-бейнесінен гөрі, ішкі жан дүниесіне бойлай үңілуі, кейіпкерінің күйініш-сүйінішін әдемі суреттермен түйіп беруі сол кездегі қазақ поэзиясы үшін ерекше деп айтуға тұрарлық құбылыс еді.

*Баласы Сәнияздың атың Қамбар,
Сәуірдің бұлтындай мінезің бар.
Күйлесем де қобызым күйге келмейді,
Азырақ жүрегімнің қорыққаны бар, –*

деп Қамбар төренің кім екенін айтумен бірге, дүниенің өтпелілігін, бақ-дәулеттің қолдың кірі сияқты аумалы-төкпелі сипатын жан-жақты толғайды. «Сәуірдің бұлтындай мінезің бар» деген жолда бай мен болыс, шонжардың құбылмалы мінез-құлқы шебер көрінеді».

С.Дәуітовтің «Жанақтың «Рүстем төреге айтқаны» шығармасын танытуында назар аударарлық қисындар аз емес. Шығарманың туу тарихы туралы тың деректер келтіре отырып, зерттеуші өлеңдік құндылығы туралы айқын қорытындылар жасаған. Егде тартып қалған кезінде Жанақ әбден есіріп, есі кетіп, елге тыныштық беруден қалған Рүстем төреге бармақ болады. Жұрттың қайтесіз, бетіңіз қайтып қалады дегенін тыңдамаған

Рүстемнің үйінің сыртынан дауыс салып, келгенін білдірген Жанақ, әй-шәй дегізбестен ілгері озып, төрге шығып отырған ғой. Төре айбатына мініп, «мені басынып отырған кім едің?» деп, жігіттеріне әмір беріп, соққыға жыққызбақ болыпты.

Жанақ төрені тобықтай түйін сөзбен тоқтатқан екен.

*Тоқта, тоқта, ей, төре іргелі елмін,
Құбыладан екпіндей соққан желмін.
Одан бергі атамыз Шор-ақ еді,
Бір тәңірден басқадан зор-ақ едім.
Ей, төре, танымасаң, танытайын,
Үш жүзге атым шыққан Жанақ едім, –
дейді.*

Шығарманың көркемдік қуаты ерекше. Осы жайында С.Дәуітов былай дейді:

««Рүстем төреге айтқаны» – Жанақтың ең ірі де көркем туындысы. Мұнда ең алдымен Рүстем бейнесі катал да сұсты бар тұлғасымен көрінеді. Елден алым мен пара алуды өмір салтына айналдырған. Телі мен тентекті қасына жинап, ырқына көнбеген жұртты талау мен тонауды кәсіп еткен сотқар төренің бетін ақын поэзия қылышымен аяусыз тілгілейді.

*Ат пен түйе тарту ап келгендерге,
Мендей емес, Рүстем, түсің жылы, –*

дейді. Сол заманда төре, бай, шонжарларда кеткен халық есесін осындай ірі ақын ғана қайтара алар еді. Біз Жанақтың «Рүстем төреге айтқанынан» сондай ірілік пен қуаттылықты көреміз.

Өзімшіл төре – қара күштің ғана иесі. Ал, Жанақтың сенері мен тірегі халық.

Қай кезде де ірі ақын-жыраулар хан мен төреге ашына сөз айтқанда, ел-жұртқа арқа сүйеп, қаһар шашқан. Бұл дәстүр сонау Сыпыра жыраудан, Асан қайғыдан бері үздіксіз желі тартып келеді. Сыпыра Тоқтамысқа, Асан қайғы Жәнібекке, Шалкиіз Темірге, Бұхар Абылайға өз ойларын мүдірмей жеткізумен бірге, хан мен билің бойындағы кемістігін де айта білген».

Жанақ – ел арасында, халқына қадірлі болған, атағы ертеден мәлім, аты көпке жайылған дара ақындық тұлға.

С.Дәуітов Жанақ ақын мұрасын қазақтың ірі ғалымдары, көрнекті тұлғалары Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, М. Әуезов, С. Сейфуллиннің айрықша көңіл бөлгені тегін емес дей келіп, Жанақ Сағындықұлының әдебиет тарихындағы ықпалды орны жайлы жасаған байламы – негізді.

«Осы әйгілі өнер иесінің өзінен кейінгі поэзияға үлкен әсері болды. Басқаны айтпағанда, Абай жырларында да Жанақпен үндес жолдар кездеседі. Жанақ Рүстем төреге:

*Бір ұрты май болғанда, бір ұрты қан,
Екі мінез адам гой түсі суық, –
десе, Абай:
Жақсы менен жаманды айырмадық,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың, –
дейді. Жанақ:
Моласындай бақсының тұрған оқшау,
Бара алмаймын бас қосқан болса жиын, –*

деп, өзінің егде тартып, жүріс-тұрысының қиындағанын, сөйтіп сырласар адамы болмағанын мұң ғып шақса, Абай:

*Моласындай бақсының,
Жалғыз қалдым – тап шыным, –
деп, өзі теңдес жақсы жанның жоғына қатты күйініш білдіреді.
Жанақ:
Аңға шықсаң алғашқы жасағанда қар,
Ал қызылдың алыстан айбары бар.
Кәріліктің арнаулы сыбағасы,
Онан артық дәл бізге не қызық бар.
Шұбатылып қиынға тартса түлкі,
Астында болса, сонда жылпың жылқы.
Бұл бет мүлде кетпей ме қып-қызыл боп,
Қатын-бала ұмыт боп, жисан мүлкі, –
десе, Абай:
Қызық көрер көңілді болса аңшылар,
Шабар жерін қарамас жсығылғанға.*

*«Үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдап,
Жасы үлкен жанына байлағанда.
Сілке киіп тымақты, насыбайды,
Бір атасың көңілің жайланғанда, –*

деп толғайды».

С.Дәуітов мұны дәстүр жалғастығы деп бағалаған. Жөн сөз.

Жанақтың асқан жыршы болғандығы туралы ежелден белгілі. Қалың елге жайылған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының сұлу бір нұсқасы – Жанақ ақындыкі. Осы тұрғыда С.Дәуітовтің өз айтар ойлары бар. Жанақ жырлаған нұсқа туралы нақты, қадау-қадау деректерді келтіре отырып, ақын шығармашылығының көпқырлылық сипаты жайлы аса жоғары баға беріп өткен С.Дәуітұлының келтірген деректері жанактанудың негізді, фактісі мол, көркемдік, шеберлік тәсілдері әдеби дәстүр, әдеби дамуға елеулі ықпалын тигізген тарихи тұлға жайлы зерттеулер шоғыры екендігін айқындай түседі.

Халық мұрасын зерттеуде де елеулі еңбек жасаған академик Сәбит Мұқанов былай дейді: «Қазақтыкі дейтін «Қозы Көрпештің» жиырмадан астам нұсқасы бар. Бұлар халық аузында ғасырлар бойы жырланып келгенмен, қағаз бетіне өткен XIX ғасырдың ортасынан бері ғана түскен. Оны ең алғаш жазып алғанның біреуі – Ш. Уәлиханов. Бірақ оны «Көне жырдың біреуі» деп қана келген де, егжей-тегжейін баяндаумен шұғылданбаған. Шоқан жазып алған нұсқа он тоғызыншы ғасырдың орта тұсында, Ұлытауда туып-өскен Жанақ ақындыкі көрінеді. Шоқан ол ақынмен кездескен».

Сала-сала шығармашылық иесі Жанақ ақын С.Дәуітов сөзімен айтқанда: «Жанақ творчествосы туралы пікірімізді түйіп айтсақ, ол – асқан қобызшы, шебер домбырашы, халық жырын апта бойы тоқтамай толғайтын жыршы. Ең бастысы «от ауызды, орақ тілді» ақын. Жай ақын емес, әділдік пен шындық үшін кімнен болса да тайынбаған ірі тұлға. Оның терең мағыналы, биік парасатты жырлары ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қала бермек. Өйткені, Жанақ поэзиясы – Абай поэзиясының алдындағы ірі белестің бірі, ал, Жанақтың өзі Абай алдындағы шоқ жұлдыз ақындардың қатарында тұр».

Жанақ өз дәуірінде көпшілік айтыс ақындарының даңқын шығарған айтыстарға қатысқан. Көпшілік құрмет тұтқан әйгілі ақынмен айтысу кім-кімге де мәртебе болғаны даусыз.

Түбек Байкошқарұлы туралы зерттеу мақаласында ғалым Ж.Тілепов мына бір жайларға назар аударған.

«Түбектің даңқын шығарған өнер сайысының бірі оның Жанақпен айтысы екені баршаға мәлім.

Әрине қарсыласын тізе бүктіру үшін қай ақын да өзінің елінің «сорпаға шығарларын» мадақтап, екінші жақтың мінін дабырайтыңқырап көрсетуге тырысатыны белгілі. Түбектің көбіне-көп тілге тиек етері – Жанақтың жарлылығы. Ол қарсыласына «Дегенсің сенің атың – ақын Жанақ, Қойыпты қылғындырып құлқын тамақ... Үйіңнің тесігі бар сексен мындай», – деп оның аспен үйге жарымағанын бетіне шіркеу етіп, қанша дүлдүл ақын болғанмен, оның қоғамдық жағдайы, күнелтісі оңғарылмай жүрген жан екендігін жария қылады. Бұл ретте Түбек сөзінде біраз ақиқаттың жатқаны анық. Шынында 1846 жылы Жанақ пен Түбек, Орынбай, т.б. арқалы ақындардың елінде болған А. Янушкевич Жанақ туралы былай деп жазады: «Тілмаштар маған жол бойы Жанақ туралы әңгіме айтып келді. Ол бұл өмірге аты жайылған жыршы-әнші екен, жуырда қайтыс болыпты. Өлең-жырлары үшін ол жамбы, кейде бірнеше түйе алыпты. Бірақ алдына мал, басына дәулет бітпейті. Түскенін түскенінше жаратып, ақынша өмір сүріпті».

Демек Жанақтың жарлылығы ақиқат. Бірақ бұл жерде соған бола оның иығына шығып кеткісі келіп отырған Түбекті көрмейсіз, жарлылығын айтқанда шамданып жатқан Жанақ та жоқ».

Жанақ ақынның ғұмырбаян деректері ол айтысқан ақындар туралы зерттеулер арқылы да толығырақ түсіп келеді.

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бастапқы кезеңінен былай қарай қазақ өлеңінде қоғамдық әлеуметтік өмір, оның қайшылықтары мен кемшіліктері, нақтылы беталыс, бағдары, адам мінезінің қайсыбір жағымды, жағымсыз сипаттары, өзара қарым-қатынас мәселелері, теңсіздік, әділетсіздік жайлары басымдау суреттеле бастағаны белгілі. Сол кезең поэзиясы қоғамдық өмір кескінін, оның өмір салтын шынайы негізде көрсетіп ашты, айтты.

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында бірі біріне ұқсамайтын, бірін-бірі қайталамайтын дара дарындар шоғыры мол болатын. Әрі

эпик, әрі жыршы, әрі айтыс ақыны болған сан кырлы өнерпаздық өрістегі жыр жүйірігінің бірі – Жанақ.

Жанақ XIX ғасыр әдебиетінің басты арналарының барлығында да өзінің дауысын, өнерпаздық жолын қалдырған ақын болатын.

XIX ғасырдағы айтыс өнерінде Жанақ аты алдымен аталатын ақынның бірі болып қалды. Ол Шөже, Түбек, Орынбай, Шернияз, Арыстан, Сүйінбай, Сақау, Тоғжан, Біржан, Сара, Бактыбай, Сабырбай, Абыл, Нұрым, Қашаған, Жылқышы, Жаскілең, Кемпірбай, Қабан, Құлтума, Қубала, Құлмамбет, Жамбыл, Бала Ораз, Әсет, Ырысжан, Жібек, Ажар, Ұлбике, Тәбия, Ұашаубай, Досжан, Қашқынбай, т.б. айтыс өнерін шырқау шыңға көтерген өнерпаздардың алдыңғы қатарында тұр.

Жанақ – айтыс жанрының қас майталманы. Ол XIX ғасырдағы айтыс жанрын өркендетуге айтарлықтай үлес қосты. Ақындық шабытының дер кезінде алдына жан салмаған жүйрік; Түбек, Сабырбай, Бала, Балта, Дәумен, Сақау, Күнекей, т.б. ақындармен айтысып, өнер көрсеткен, желсе желіс, шапса шабыс бермеген кәрі тарлан екен.

Айтысқа түскен ақындардың Жанақтың бетіне басар айыбы оның кедейлігі болған. Бір айтыс үстінде оған қарсы ақын:

*Кедейге өлең бітіп, жер бітпеген,
Атаңнан бері қарай жол күтпеген.
Тоғыз саба құйсаң да толмас кедей
Өміріңде борбайыңа шыр бітпеген, –*

депті. Жанақты «Жалғыз атты жолаушы, арғынның қаңғыбас кедей шалы» деп кеміткен жағдайлар көп болған. Балта ақын бір реті келгенде:

*Кәрі шал ашуланса елден кетсін,
Кедейде жамбы бермей тентіретсін.
Арғынның қаңғып жүрген кедей шалын
Біздің ел мазақ етпей, енді не етсін? –*
деген.
*Бөкен жарғақ үстінде, боз белбеулі,
Кедей арғын кісіге жол бермейді... –*

деп мін тағыпты. Жанакқа әйтсе де кедейлік кедергі болмаған. Ол жұртының қадірлісі, елінің серкесі болып, серілікпен жүреді екен. Жанак өзінің малға жарлы болса да, сөзге бай, ақыл мен өнердің кені, теңдесі жоқ жүйрік ақын екенін зор мәртебе санайды, өзін басқадан жоғары ұстайтын да кездері бар.

*Мен-ақ кедей болайын,
Сен-ақ бай бол.
Төре-қара сенікі
Бұлғақтай бер, –*

депті Сабырбай ақынға.

Байға бас ұрып, мал үшін сөз сатқан ақынды Жанак ұнатпаған. Өнерімен озып, сөз тапқан кісілік қасиетін жоғары ұстаған өнерпаздарды бағалайды.

Жанак бірде астында арық мәстек, тұз тасушы жолаушыларға әрең ілесіп келе жатып, Дәумен деген ақынға кездесіп қалады. Дәумен ақын көре сала:

*Жәкең салып келеді жорғасымен,
Шаһардан өтіп, қызыл су, өр басымен.
Ел ақтап, қобыз артып, жары алмай,
Тұз сатқалы шықтың ба, арбасымен, –*

депті. Жанак тосылмай, іле былай деп жауаптасады:

*Бір үйі қырда Жәкеңнің, бір үйі ойда,
Алшаңдап жүруші едім жиын-тойда.
Атым арық, тұзшымен шығып едім,
Ат берсең, ақын Дәумен, белгі сонда.
Дәумен:*

*Иә, Жәке, ат бер десең ат берейін
Жорғаға жылқы ішінде тап берейін.
Һәр жерде ақын Дәумен жеңді десең,
Қой сойып қоржынға да сап берейін, –*

депті. Жанак мұндай тұзаққа түспейді, сатылмайды, әрі асады.

Күнікей сұлудың ауылына келеді. Үй сыртында тұрған қыздан өткел жөнін сұрап тілдеседі. Қыз оны сөзбен бөгейді.

*Шәу деген сөз ақынға пайда болар,
Қыздың шашы жібектей майда болар.
Жаным, Күнекей, сенен мен жөн сұрайын,
Көкшеөзектің өткелі қайда болар?*

Күнікей:

*Жалт қарап, жаңа көрдім, ақын Жанак
Жәкең көшпен келеді аттай жарап.
Түк бітпеген туралы, шұнақ Қамбар
Жылқың өтпей бара ма, өткел сұрап?!*

Жанактың «Орманшы Сақаумен тілдесуі» деген шығарма да сақталған. Мәшһүр Жүсіп Көпеев қолжазбаларында бір үлгісі бар.

Жанак:

*Екі ағам бар алдымда Байқы, Бошан,
Өзім Қамбар болғалы әлдеқашан.
Қарлығаштың қанаты ес болмай ма,
Есіл мен Нұраны қаптай қонса.*

Сақау:

*Асқар белмін, шалқар көлмін,
Түйенің жауырындай жалтақ елмін.
Ашуыма көп тиме, қара күңім,
Бүркіт алған түлкідей басып жермін.*

Жанак – арнау өлеңдерді аса мол шығарған ақын сияқты. Ол ескі ел ақындары дәстүрі бойынша біреуді мактап, не жамандап өлеңдер айтқан. Солардың ішінде Жанактың «Кәрібай болысқа айтқаны» деген өлеңі бар. Бұл өлеңнен ақынның барлықпен тасыған жандарға деген көзқарасы байқалады.

Қанжығалының паракор болысы өзіне қараған елге өктемдік жасағанымен қоймай, жалғыз атты жолаушыны да өткізбей әуреге салған екен. Жалакор төренің ұрылары Жанакты да тақыршаққа отырғызады. Олар ақынның да атын алыпты.

Ал Кәрібай пара берген ұрыларды ғана тыңдап, жоқшының сөзін пәтуға алмайды. Ақын оның осы мінін бетіне басады:

*Алты руды басып тұрған Кәрібайсың,
Мен түгіл өз әкеңді танымайсың.
Жүгінсе екі кісі алдыңа кеп,
Қай бұрын нұл бергенін жарылғайсың.*

Жанақтың Санияз төре үйінде айтқан өлені де өте өткір. Оған «сәуірдің бұлтындай мінезің бар» деп мінезіндегі айнымалықты атап көрсетеді. Торайғыр шоңға айтқаны деген толғауы да маңызды, ақын онда ел бірлігін аңсайды.

Ақын өзі жасаған дәуірге наразылық сөзін батыл айтады. Кейде болашағы бұлдыр заманға наразы, дүниенің ұзын құрығы адамдарды құртып, қуырып бара жатыр деген қорытынды шығарады. Қартайған ақын өзінің тозған өмірінің өксігін қосып, қазақ еліндегі ауыр жағдайдың бет пердесін аша түседі.

Жанақты ел сыйлаған. Ақынның ерекше талант иесі екенін дәріптеп айтып жүрген.

*Мен үйімнен жасымда безіп едім,
Кедейлікпен үш жүзді кезіп едім.
Аз бергенді асырмай, төмендетпей,
Бермегенді сөзбенен езіп едім.
Көп бергенді күпсітіп көтермелеп,
Кім де болса сырты емес, көзіне едім.*

Мұз болып қатқан Рүстем көңілін жібітіп, жылытып алған ақын оның ішігін алып отырып, бастан аяқ мұздай киініп шығармаса, «жалаңаш атқа жіп құйысқан» сияқты болғанын айтады.

*Жанат ішік жарасты миығыма,
Құн жетпейтін бармақтай қиығына.
Сені киіп жүргенде күлкі келді,
Өзге тұрсын өзімнің сиығыма.
Ішік жанат болғанда, сенсең тымақ,
Бәрекелді көне етік тұрсың ұнап.*

*Деп мазақ қып күледі-ау, біреу сынап,
Мата көйлек, кір камзол, жыртық бешпет,
Жамаулы шалбар-дағы тұр кес-кестеп...*

Рүстем мінгізген көкала арғымақты тізгінінен ұстап тұрып оған лайық ер-тұрманның керек екенін, ал өзінің жыртық желқомы аттын сәнін кетіретінін айтып, ер-тұрманын да алады. Өлеңмен Рүстемнің мысын басып, күміс қынапты, алтын сапты шашпа пышағын да қолға түсіреді. Ешкімді маңынан жүргізбейтін құмай тазысына да ие болады. Рүстемнен ауысып, ханымға сөз тастап, оның да сый-сияпатын көреді. Ханым Жанақтың әйеліне арнап киім тіктіріп береді.

*Енді өлең айтамын ханымыңа,
Ханым да жарай ғой алымына
Хан менен ханымның жайы басқа
Ханымды да балаймын хан ұлына.
Ханымның бұдан артық қандайы бар
Лебі – шәрбат, бал тамған таңдайы бар,
Тілім жетпей қалмасам, сұрай алмай,
Жомарттыққа жаралған маңдайы бар.*

Өзінің тілегенін алып жүргенін, бірақ одан байымағанын ақын жасырмайды.

*Жанақ бере білмейді, ала біледі,
Құдай ал деп берген соң шебер тілді.
Сонда-дағы түскем жоқ ел алдына.
Әркімнің-ақ бұл Жанақ үзіп-жұлды,
Жақсы десін, мейлі жаман десін,
Жанақты бұл үш жүздің ұлы білді.*

Рас айтады ақын. Одан халық қолында барын аямаса керек. Ал берместі бергізген ақынның тамаша таланты болды. Ол өзі туралы қартайған кезде былай дейді:

*Сұңқар едім бір күнде болат қияқ,
Тұлпар едім мұқалды құрыш тұяқ.
Мұңдасатын таусылды тұстас тұрғым,*

*Әзілдесер таусылды тату құрбым,
Жан жабығып, тән тозып, қартайғанда,
Леспей басында жүр көңіл қырдың
Арманым жоқ, аз емес, көпті көрдім,
Қазақтың құрметі мен көрдім сыйын.*

Өткен дәуірдің басқа ақындары сияқты Жанақ та көрілік шақты жырлап, қартайған адамның шындық бейнесін жасайды. Ақынның поэтикалық шеберліктері де осы өлеңнен байқалады.

Түбектің өзі туралы айтқан сөздеріне қарағанда да ол – үлгілі, өнегелі сөз иесі, тілге жүйрік ақын.

*Ат дейдін ат менде жоқ, атым Түбек,
Байқарадан шығып ем аттай үдеп.
Байқарадан шығып ек он жеті ақын,
Сабырбайды жеңе алмай жүрмін жүдеп.
Домбыра екі шекті, бір тиекті,
Аулыңа Түбек деген ақын кепті.
Ақынның өзі кетсе өлеңі бар,
Бозбала үйреніп ал, аузы епті!*

Осы келтірілген жолдардағы Түбекке жеңдірмей жүрген Сабырбай ақын кім? Ол аты әйгілі Ақтайлақ бидің баласы, Жанақ, Түбек ақындардың замандасы, Байқара ауылынан шыққан. Ақтайлақтың қасында жүріп, шешендік пен ақындыққа тәрбиелеген. Ақтайлықтың өзі әрі шешен, би, әрі ақпа ақын болыпты. Оның Көкше мен Керей дауында айтқан билік сөзі шешен тақпақ ретінде бізге жеткен.

*Үйректің көбін қаз сүймес,
Үйрек қазға сүйсінбес...
Бірақ көл несіз көркеймес...
Бай қонысын сұрасаң,
Батпақ сулы далада,
Қой қонысын сұрасаң,
Көкпекті жантық сортаңда.
Әділ билік аллада, –
депті Ақтайлақ.*

Түбектің Сабырбайды жеңе алмай жүрмін деуіне қарағанда шешен әке тәрбиесінен өткен Сабырбай да заманында алдына жан салмаған саңлақтың бірі болса керек.

Түбектің ойын-тойда отырған бір қызбен тілдесіп, оның ақылы мен адалдығына риза болып айтқан сөзі және батасы бар.

Түбек:
*Жігітке бақ тұра ма мал тайғанда,
Береді кім ап келіп жантайғанға.
Ақын қыз, көңілімді көтере айтшы.
Тұсыңа келіп тұрмын қартайғанда,
Атым жоқ ат дейтұғын, атым Түбек,
Келіндер атамайды «күл салғыш деп»
Шырағым, көңілімді бір көтерші,
Тұсыңа балапандай келдім түлеп...
Қыз:
Түбек-ау, олай болса неге келдің?
Қыздардың жігітпенен көңілін бөлдің
Түбекке көрінесің атамыздай...*

Осыдан кейін айтыс тоқтап, ақындар біріне-бірі ризашылық білдіреді. Ақыры ақсақал ақын жас талапқа алғыс айтып, батасын береді. Түбектің қызға берген батасы:

*Ұлың болсын орында,
Қыздың болсын бұрымды.
Үйден қадам шыққанда,
Қылсын құдай жолыңды...
Қол бастайтын бір ұл тап,
Той бастайтын бір қыз тап.*

Түбек осындай әркімге арнау өлеңді көп шығарса керек. Бірақ ақын шығармалары кезінде жиналмай, ұмытылған, тоқсан алтыға келіп, жер тіреп, төсек тартып жатқан Қосан деген ақынға келіп Түбек:

*Атыңнан айналайын, Қосекем-ай,
Пайғамбар бір Алланың досы екен-ай.*

*Тоқсан алтыда ақылынан жаңылмаған,
Әулиенің сарқыны осы екен-ай, —*

депті.

Жоғарыда келтірілген мысалдарға қарағанда, Түбек те Жанақ сияқты дәуірінің белді ақыны болған. Оны да кейінгі көп ақын ұстаз тұтып, өнерін жоғары бағалаған. Түбек қартайып, төсек тартып жатқанда, көңілін сұрай келген Қарқабат деген ақын Түбекті кәрі тарлан, асқан талант иесі деп мадақтайды. Жалайырдан шыққан Бақтыбай ақын жігіт шағында Түбек ақынды іздеп келеді. Түбек қартайып, ауырып жатады. Бақтыбай:

*Келіп едім жүзіңді көрейін деп,
Сәлемін Жалайырдың берейін деп.
Келе ме қозғалуға шама-әлің,
Тыңдаңыз балаң айтқан сөздің мәнін! —*

дейді. Түбек Бақтыбайға өзінің хал-жайын баяндап ұзақ толғайды.

*Сөйлесін жасы жеткен кәрі тарлан,
Шапқанда құстай ұшқан терең жардан.
Қырандай желді күні аспандасам,
Топшымда тозушы еді талай қарған.
Жас жетті, жан тозды, қайран дүние,
Осы бір кәрілікте үлкен арман.
Алқынбас өрге салса, жүйрік едім,
Самсаған шаршы топтан шыға салған,
Шаңымды көрмеуші еді қыр астында,
Келгенде жарысқалы талай бағлан.*

Кәрі тарлан жерден шалқи сөйлеп, шалдырмас қырандай алысқа жанат сермейді. Басын көтеріп, отырған жас келініне көз тіккен жас буыршынның сырын бірден танып, Бақтыбайды сынай жөнеледі:

*Жігітсің Сары алтындай жүрген балқып,
Жастықтың маңдайында шамы шалқып...*

*Көрінсе көк құнажсын мөңіреген,
Жол болсын, қаңғып жүрген ғана шартық*

Бұл жолдар Түбектің әбден қартайғанда да өнерден қалмай, ақылының адаспай, өле-өлгенше өлең айтып өткен жұлделі жүйрік екенін танытады. Әттеген-ай, осындай ұзақ өмір сүріп, бала жасынан бастап өмірінің соңғы минутына дейін өлең шығарған ақын сөздері түгел қағазға түссе ғой дейсін.

Жанақ суырып салма дарын иесі болумен қатар, үлкен айтыс ақыны да. Ол кара өленде қазаққа «дес» бермепті делінеді. Қолына домбырасын ала отырып толғаса, оған ештеңе де тосқауыл бола алмайды екен. М.Әуезовтің айтуына қарағанда: «Жанақпен найман ішінде бастығы Түбек болып айтысқан он алты ақын тегіс жеңіледі».

Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» атты кітабында Жанақ ақынның айтысы берілген. Бұл айтыстың көлемі онша көп емес, не бәрі тоқсан төрт жол. Алайда қызу тартыс, үлкен қақтығыс үстінде екі ақынның да барын салғаны сөз саптауларынан анық көрінеді.

Осы айтыста арқалы ақын Жанақты бала ақын сөзбен тоқтатады. Қақтығыстың қалай өткеніне, үлкен таланттың қалай тосылғанына көз жеткізу үшін айтыстан үзінді келтірейік:

*Мен-ақ кедей болайын, сен-ақ бай бол,
Сенікі төре, қара, бұлғақтай бер.
Сөзіңді қылжақтаған естімеймін,
Былтырғы берем деген жамбыңды бер, —*

деген Жанақ сөзіне бала жігіт екпіндете былайша жауап береді:

*Әрине алар едің жамбы берсем,
Кәрі құл асырайын күліп келсең.
Жамбыңды осы арада-ақ бергізейін,
Ішінде осы топтың мені жеңсең.
Жанақ:
Олай десең, біздің ел малдан асты,
Менімен таласуың жарамас-ты.
Жарықтық төрт аяқты малды айт-сана,*

*Баурайда не қыласың шөккен тасты? –
дейді. Бала:*

*Күмістен жамбы деген тасым еді,
Әр тасым бес жүз сомнан асыл еді.
Елімнен келмей жатып жамбы сұрап,
Ол тас емей, атаңның басы ма еді? –*

деп сөз жүйесін тауып, атакты ақынды кідіртеді.

Жанақпен айтысқан баланың аты-жөні, кім екені әлі күнге белгісіз. Ол туралы әр түрлі пікірлер бар. Жанақ тұсында мұндай өнерлі жастар ел ішінде болуы әбден мүмкін. М.Әуезов Жанақтың айтыс өнеріне тоқтай келіп: «Тек он жетінші, бала ақын (Сабырбай ғана) Жанақты тоқтатады», – дейді.

Жанақтың Бәкір төренің ақыны Садырмен қақтығысын сөз етпей болмайды. Мұнда алдыңғысының тапқырлығы, жомарттығы танылады. Бәкір төре Бұраң, палуанның әкесі Садыр ақынды ертіп жүріпті. Бұлар бір күні Жанақтың ауылына келеді. Сонда Садыр: «Тақсыр, бір қолқамды бер. Жанақтың үйіне түсейік», – дейді. Төре келіседі. Үй иесі шығып:

– Хош келдіңіздер, – деп қонақтарын қолтықтап, құрметтеп түсіреді. Қонақасыға бір ту ешкі сояды. Төре сиыр еті мен ешкі егін жемейді екен. Сонда да Жанақ ешкінің басына төреден бата сұрайды. Ол Садырға ымдап, «Жанақтың ешкісіне бата қыл», – дейді. Төренің соңына ерген ақын қисайып жатып:

*Соятын соғмыңа қойың жоқ па,
Әлі тоймай отырсың дүние боққа.
Мал деген адамзатқа қатты дұшпан,
Ақы иесін салады жанған отқа.
Естігенің жоқ па еді Қарынбайды,
Мал берген ұмытып еді бір құдайды.
Қораңда қойың тұрып, ешкі сойған,
Пигылың сол Қарынбай байға ұқсайды, –*

дейді. Бұған қатты буырқанған Жанақ былай толғапты:

*Тоқты менен ешкінің қаны бірдей,
Жақсы менен жаманның жаны бірдей.*

*Төренің соңына ерген аңғал ақын,
Бос лепіріп сөйлейсің, мұны білмей.
Кеңірдектеп кекиіп отырмас па ең,
Ешкі еті деп қомсынбай майға тойсаң.
Өз етім өзіме олжа, жемей-ақ қой,
Өңешіңнен ет өтпес ешкі сойсам.*

Ол осылай дейді де, етті ала жөнеледі. Сонда төре басын көтеріп: «Әй, Жанақ, тоқта, әкел табақты. Малыңа бата қылайын. Сен менің сиыр мен ешкі егін жемейтінімді жақсы біле тұра ешкі сойып отырғаныңа түсіндім. Оны ақындар тілімен айтып өттің. Құдайға «жақсының да, жаманның да жаны бір» екені рас. Екеуміз де бір-бірімізді кешейік», – деп бастан шөкімдей құйқа кесіп жейді. Ертеңінде Жанақ түстікке байланған семіз құлын сойып, төрені аттандырыпты.

Жанақтың Садыр ақынды жеңуі Бәкі төренің де жеңіліс тапқаны еді. Себебі Садырдың сөзі – Бәкінің сөзі. Екеуінің намысы бір. Сөйтіп Жанақ «бір окпен екі қоянды атып алып» мерейі үстем болады. «Жақсы менен жаманның жаны бірдей, тоқты менен ешкінің қаны бірдей» дегенде ол Садырға ғана қатысты етіп айтып отырған жоқ. Бәкі төренің өзін де түйреп отыр. «Сен мықты бола бер, бай бола бер, бірақ сен де, мен де адамбыз. Адам биік парасатымен ғана адам» дейтіндей. Ал Садыр ақын болса, баяғыдан айтылып келе жатқан: «Қораңда қойың тұрып, ешкі сойған, пиғылың сол Қарынбай байға ұқсайды» деп қара дүрсін, жаттанды сарынға басады... Сөз қадірін арзан түсінетін, кісіні киіміне қарап бағалайтын Садыр сияқты бос белбеу ақынға Жанақ жоғарыдан қарап:

*Қонаққа мал соям ба сараң болсам,
Құдай Жанақ қыла ма жаман болсам, —*

дейді. Ақын ел азаматтарының қадір-қасиетін қалай жақсы айыра білсе, өзінің де бағасын жетік түсінген.

Жанаққа кезінде Ш.Уәлихановтың, В.Радловтың, Ы.Алтынсариннің, М.Әуезовтің, С.Сейфуллиннің айрықша көңіл бөлуі кездейсоқ емес еді. Ғалымдар тамаша ақынның талантын терең танып, әрқайсысы өзінше ой түйіп, жоғары бағалады.

Осы әйгілі өнер иесінің өзінен кейінгі поэзияға үлкен әсері болды. Басқаны айтпағанда, Абай жырларында да Жанақпен үндес жолдар кездеседі.

Жанақ Рүстем төреге:

Бір ұрты май болғанда, бір ұрты қан,

Екі мінез адам зой түсі суық, –

десе, Абай:

Жақсы менен жаманды айырмадың,

Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың, –

дейді. Жанақ:

Моласындай бақсының тұрған оқшау,

Бара алмаймын бас қосқан болса жиын, –

деп өзінің егде тартып, жүріс-тұрысының қиындағанын, сөйтіп сырласар адамы болмағанын мұң ғып шақса, Абай:

Моласындай бақсының,

Жалғыз қалдым – тап шыным, – дейді.

ЖАНАҚ АҚЫН ЖЫРЛАҒАН «ҚОЗЫ КӨРПЕШ-БАЯН СҰЛУ» ЖЫРЫНЫҢ НҰСҚАСЫ*

Қазақ арасында негізінен ауызша тараған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының он алты нұсқасы бар екендігі, онан да көп нұсқалығы туралы айтылады. Арғы тарихы бірнеше халықтың әдебиетімен астасып, араласып жатқан бұл жырдың зерттелу, танылу тарихында әйгілі айтыс ақыны, XIX ғасыр поэзиясының айрықша аталуға тиіс ірі ақындық тұлғасының бірі Жанақ ақынның есімі ерекше аталатыны белгілі. Жанақ ақынның өз аузынан жазып алынған Шоқан Уәлиханов айтатын нұсқа сол қалпында әлі күнге табылған жоқ делінеді. Бейсенбай жыршының айтатын жыры Жанақ жырлаған нұсқа есебінде рухани айналымға түсіп келе жатқанына да ондаған жылдардың жүзі болды. Солтабай төренің үйінде жатып, Жанақ айтыпты деген жыр нұсқасын 1936 жылы ел аузынан жинап М.Әуезовтің бастырғаны белгілі.

Айтушы ақындар Жанақ нұсқасына біршама өңдеу, өзгеріс қосуы – ауызша тарап отырған әдеби дамудың бір ерекшелігі. Осы мәнде Жанақ нұсқасы аталған жыр жөнінде М.Ғабдуллин мынадай тоқтам айтқан.

«Жанақ жырлаған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» – негізінде халықтық жыр. Сюжет құрылысы, оқиғаны дамытуы жағынан болсын, көркемдік-шеберлігі, образ жасау жағынан болсын, бұл – күрделі шығарма. Мұнда да жырдың басты тақырыбы – ескі әдет-ғұрып, тұрмыс-салттан алынады. Ескі рушылдық, феодалдық қоғамда туып, белгілі праволық нормаға, дәстүрге айналған, заң болып қалыптасқан салтты, яғни жастарды үйлендіру салтын жырдың басты тақырыбы етеді. Жырдың қайсысы болса да бұл салтқа қарсылық білдіріп шенемейді, қайта оны бұзбай сақтау жағына көңіл бөледі. Жанақ жырында да осы мотив басты орын алады. Қарабай мен Сарыбай төс түйісіп құда болысады, тумаған балаларын атастырып қояды. Мұны Жанақ табиғи нәрсе, халықтың салты осы деп түсінеді. Сол түсінігін жырына қосады. Қозы мен Баян арасындағы махаббат, сүйіспеншілікті де жыр осы салтқа бағындырады».

* Әдебиетші маман Ф.Сейітахметовамен бірлесіп жазылған – Қ.М.

Жанақ жыры ертегі желісімен айтылмай, нақтылы өмір оқиғаларына құрылуымен ерекшеленетіндігі туралы М.Ғабдуллин жырдың көркемдік жоғары сапалылығы деп бағалаған.

Жанақ ақын халықтың өмір шындығына мейлінше жақын етіп жырлаған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының тарихы тым әріге тартып жатқанын ескерсек, Жанақтың айтыс өлең, басқа да поэтикалық, өмір құбылыстарын жырлаудағы айқын реалистік қолтаңбасы осы жырда да айқын көрінгенін, әрі осы «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың өзі жырлаған нұсқасы арқылы ақынның XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіне жаңа бір жанрлық бағыттың ағымын қосқанын көреміз. XIX ғасырда қазақ арасына кең жайылған шығыстық қисса-дастандардың үлгі, өнегесі бар, дәстүрлі қазақ эпосының айрықша көркемдік өрісі бар, жаңа дәуірдегі сөз өнерінің араласуының өлшеусіз өзгеше мүмкіндіктері бар — барлығының ықпалы осы Жанақ жырлаған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының нұсқасында мейлінше айқын. Осы мәнде М.Ғабдуллиннің Жанақ нұсқасына қатысты айтылған мына бір байламдарының астарында айқын, негізді көркемдік мән жатыр.

«Жанақ айтқан «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» сюжет құруы, оқиға желісін тізбектей отырып баяндауы және адам образдарын айқын етіп жасауы жағынан өзі тектес басқа жырлардан әрі күрделі, әрі көркем екендігін байқаймыз. Жанақ жырының ең алдымен көзге түсетін ерекшелігі — оқиғаны реалистік өмірден алуында. Егер жырдың басқа варианттарында ертегіге тән, фантазиялық халге құрылған әңгімелер басым келсе, Жанақта олай емес. Қозы мен Баян да, Қарабай мен Қодар да шындықта болған типтік бейне болып суреттеледі. Оларға қиял-ғажайыптық сипат бермей, реалистік жағдайда бейнеленеді. Және жырдағы әрбір кейіпкерлердің мінез-құлық, іс-әрекеттеріне қарай көз алдыңнан кетпейтін портреттер жасайды, олардың түс келбетін, ішкі сезім дүниесін айқындайтындай бояулар табады».

Жанақ жыры суреттеу, баяндау тәсілдеріндегі тың өріс, тіл қолданыстағы асқан көркемдік, образдылық жөнінен алабөтен оқшау тұрған, үздік үлгілі туынды есебінде арнайы зерттеуге арқау болғанда — Жанақтың XIX ғасырдағы қазақ өлеңіне әкелген тың арналары тағы бір қырларынан ашыла түсіп отырмақ.

Ақын кейіпкердің сырт оқиға фонындағы қалпын ғана анық күйде ашпайды, ішкі жан әлеміндегі бар діріл, бар көлеңке, бар

сәулесімен суреттеп, баяндауда өзгеше бір көркемдік тынысын ашады.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының Жанақ жырлаған нұсқасын басқа нұсқалармен салыстыра қарастыру арқылы да елеулі көркемдік ерекшеліктерді айқындаудың өзіндік жолдарын байытпа түсер едік. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының нұсқалары» жинағында осы мәнде зерттеу жүргізуге негіз боларлық мәтіндік нұсқалардың берілуі бұл бағыттағы зерттеулерге өзіндік көмегін тигізери анық.

Осы жинақта Жанақ ақын нұсқасына қатысты да мәліметтер бар.

«1876 жылы профессор И.Н.Березиннің (1818-1896) «Түркі хрестоматиясы» («Турецкая хрестоматия») деген кітабында Жанақ ақынның нұсқасына ұқсайтын жырдың бір үлгісі басылған».

Осы жинақта С.Садырбаев «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының

21 нұсқасы бар екендігі туралы мәлімдейді. Сол негізде жыр нұсқаларын жырлаушылардың кімдер екендігі аталып өтеді.

«Бұл жырды күллі қазақ халқы ғасырлар бойы жырлаған: шығыстан батысқа, оңтүстіктен солтүстікке дейін. Бізге жеткен жазбаша деректерде осы жырды жырлаған бірнеше ақындар мен жыршы-жыраулардың аттары аталады. Олар: Жанақ, Шөже, Бекбау, Сыбанбай, Қоңқабай, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Дандыбай, Белгібай, Қатпа. Соның арасында Жанақ пен Шөженің аттары көбірек аталады».

Жанақ ақынның «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырына қатысы туралы айтуда қазақ әдебиеті тарихи мәселелерін зерттеген ғылыми еңбектердің жырға қатысты тұсына, әрбір зерттеуші ғалымның өзіндік тоқтамдарына айрықша мән берілуі қажет. Алыстан жеткен азғана мәліметтердің әрқайсысында көңіл бөлерлік, назар аударарлық тұстар аз емес.

Академик С.Қирабаев «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының Жанақ жырлаған нұсқасын ақынның төл шығармаларымен қатар қарастыру дұрыс деген пікірді жырдың зерттеушілер айтқан елеулі ерекшеліктеріне орай айтқан.

«Жанақ — ескі халық жырларын айтушы, бізге жеткізуші есебінде белгілі ақын. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір нұсқасы бізге Жанақ арқылы жеткен.

... Осы жырға арналған зерттеуінде М.Әуезов: «Жанақ нұсқасының тілі «Қозы Көрпеш-Баян» нұсқаларының көбінен көркем», – дейді. Және эпосты талдауын Жанақ жырынан бастайды. Сонымен бірге зерттеуші Жанақ нұсқасында реализм басым» екенін, «Қазақтардың көшпелі тұрмысын, рулық коллективтегі адамдардың өзара қиян-қилы қатынастары дастанда кең де көркем бейнеленгенін, табиғат суреттері де әсерлі, әрі мол қамтылғанын» атап көрсетеді. Образдардың жасалуы, нанымдылығы тұрғысынан да М.Әуезов Жанақ нұсқасын жоғары қояды. «Жырдың Жанақ нұсқасында, – дейді ол, – сараң да қарау Қарабайдың, кекшіл, қара жүрек Қодардың, махабаттан айнымас, адал Баян мен Қозының образдары жан-жақты әрі тұтас күйінде жасалған».

Мұның бәрі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын Жанақтың төл шығармаларымен қатар қарастырудың дұрыстығын байқатады.

«Қозы Көреш-Баян сұлу» жырының нұсқалары туралы кең де толымды мәліметтің бірі – Ә.Қоңыратбаевтың зерттеуі. Ғалым жыр варианттарының елеулі айырмашылығын, сюжетіне қарай оларды үш түрлі салаға жіктеуге болатындығын айтады. Жанақ-Бейсенбай нұсқасына қатысты да айғақты деректер келтіріледі.

«Бұдан соң бұл жырдың бір нұсқасын Жанақ ақын аузынан қазақтың тұңғыш ағартушысы, демократы Ш.Уәлиханов жазып алған. Бұл өзіне мектеп жасаған дарынды айтушы, қобызшы Жанақтың өз аузынан шыққандықтан және Шоқанның, Г.Н.Потаниннің жақсы бағалаған жыры болғандықтан, «Қозы Көрпеш» дастанының бір құнды варианты делінеді. Жалғыз-ақ Жанақ нұсқасы Шоқанның қолжазбаларымен бірге Тезек төренің ауылында жойылған, бізге келіп жеткен жоқ. Осы кезге дейін біз 1939 жылғы «Батырлар жыры» жинағына енген (435-508 бб.), одан бұрынырақ 1936 жылы М.Әуезовтің редакциясымен жеке жинақ болып басылып «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының Бейсенбай жыраудан жазылып алынған нұсқасын, сол ақынның: «Мұны Жанақтан естіп едім» деген сөзіне сүйеніп, Жанақ-Бейсенбай варианты деп жүрдік. Бірақ Бейсенбай жырының аяғы трагедиямен бітпейді, онда Қозы мен Баян қосылады. Г.Н.Потаниннің 1903 жылғы Шоқан варианттарына берген бағасына қарағанда, бұл жырдың Жанақ нұсқасы да басында трагедиямен аяқталғаны байқалады».

Ә. Қоңыратбаев Бейсенбай нұсқасы түгелдей Жанақтікі емес, Бейсенбайдың өзіне тән, өзгерген нұсқасы болып шыққан деген қисын айтады. Ә.Қоңыратбаев Жанақ нұсқасын айырып, айқындауға негіз болар бірнеше оқиғалық желі, суреттеу, баяндау түрлерін; бірнеше нұсқаның ортақ мазмұндағы тұстарын саралайды. Ғалымның: «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры қазақ даласындағы барлық лиро-эпостық жырларға жол салған шығарма. Сол негізде «Мақпал қыз», «Құл мен қыз», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Есім сері-Зылиха» сияқты көптеген жинақтық жырлары туған», – деген пікірінің Жанақ жырлаған жыр нұсқасына айрықша мәнде қатысы бар екендігі даусыз.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жөніндегі зерттеулерге тоқтала келіп Қажым Жұмалиев былай дейді: «Әйтсе де «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасы жөніндегі зерттеулердің ішінде қай жағынан алсақ та ең жақсы жазылғаны «Қазақ әдебиеті тарихының» бірінші томындағы профессор М.О.Әуезов мақаласы деуге болады.

Бұл мақалада «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасының кімдерден жазылып және кімдер бастырғандығын негізгі версия, варианттарын салыстыра зерттеп, олардың әрқайсысына тән ерекшеліктерін айқындау тағы басқа жақтары толық қамтылған деуге болады.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын М.Әуезов зерттеуінің басы 1927 жылы Қызылордада шыққан «Әдебиет тарихы» оқулығының «Ел поэмалары» бөлімінде болатын.

Өкінішке орай, бұл еңбектің ғылыми айналымға түспей жатып тиым салынып, тек 1991 жылы қайта басылым көрді.

«Қозы Көрпештің» зерттеу тарихында оның басылым көрген басты нұсқасының бірі Жанақ екендігіне байланысты пікір қайшылығы бар. М. Әуезов шығарманың Жанақ жырлаған варианты қай Жанақтікі деген мәселе қоймағанымен, Жанақ нұсқасына байланысты толымды мазмұндама жасайды.

«Қозы Көрпешті қазақ ескілігі көп қызықтаған. Оның белгісі найманның бір төресі он екі ақынды жиып, осы Қозы Көрпешті өлең қылғызған дейді. Он екі ақынның ішінде Жанақ та бар екен. Жанақтікі өзгелерден артық болғандықтан жайылып кетіп, өзгелерінікі ұмытылып қалған. Жанаққа өлең қылғызған төре ат, шапан сый берген».

М.Әуезов жырдың Жанақ нұсқасының өзі де қайта жырланып, көп өзгеріске түсу ықтималдығын және ескерткен. Бұл алыстан келе жатқан ескі әңгіменің түрлі әсермен өзгеріп отырғанын айта келіп: «Мысалға Жанақ өлеңін алсақ, соның тілінде, әңгімеленген ретінде, оқшау болып кірген адамдарда, сезімдерінде түгелімен шұбартқан түрлердің байлығын, молдығын көреміз. Одан беріде де, сол бір-ақ жерден шыққан бір тараудағы әңгіменің өзін алсақ, соның өзінен әлденеше акынның аузынан кіргізген қоспасы барын байқаймыз.

Бұл жағынан қарағанда, көп акынның кеше ғана басып өткен ізін білдіретін Жанақ өлеңі», – дейді.

М.Әуезов жырды Жанақтың өзінен соң 4-5 акын айтқан деп шамалаған. «Қозы Көрпештің» тым ескі, ежелгі жыр, қазақтан басқа жұрттарда да таралған жайын айта отырып, М.Әуезов қазақ «Қозы Көрпешінің» соның ішінде, біздің ойымызша, Жанақ нұсқасының басты өзгешелік айырмасы, айрықша құндылығы жөнінде аса бір қисынды ой түйеді. Шығарманың суреттеу, баяндау тәсілдері, тіл қолданыс ерекшелігіне байланысты жасалған бұл тоқтам – жанды тоқтам.

«Мұның орнында ел поэмасының тілі, қалың елдің тілі болған. Жақын замандағы шешен қазақтың ортасында кестелеп айтып жүрген кара тілі...

Барлық әңгімесі өлеңді тыңдаушыға қызықты қылып қалың елдің құлағына жағымды қылып көрсету үшін, өлеңді бастан-аяқ баяндау сөзге салып жібермей, арасына кәрі-жас бірдей сүйікті салт өлеңдерінің түрлерін кіргізеді. Сол себепті Қозы Көрпештің ішінде естірту, жоқтау, қоштасу жар-жар өлеңінің бәрі де бар. Осының ешбірі әңгімені өлеңге ұрлықпен әкеліп жамалған емес. Баяндап келе жатқан әңгіменің ағымына өте жарастық болып, сұлу түр болып қосылған соң «Қозы Көрпешті» қалың ел жанындай сүйіп тыңдамасқа шарасы жоқ. Тыңдаушы ұлы қазақтың бар пішінін міні жоқ мол айнадан түгел көріп отырғандай болады. Сондықтан **Жатақ** (*астын сызған біз – Ғ. С.*) өлеңін кейінгі айтушылар, жаңағыдай салт өлеңдеріне келгенде, арнаулы әнге салып айтатын».

Осы тұста асты сызылған сөз Жатақ па, Жанақ па? деген сауал да туатын сияқты.

Қажым Жұмалиев «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» 16 нұсқасы барын, соның «ең толығы, көлемді, көркемі Жанақ айтты дейтін вариант деп көрсетеді. Жанақ-Бейсенбай вариантына қатысты

М.Әуезов пен С.Мұқанов екі түрлі пікірде болған. С.Мұқанов жырдың басын ғана Жанақ акын айтқан дейді. Қ.Жұмалиев те М.Әуезов пікірімен үндес ойда болған. «Әрине, бұл екі пікірдің қайшылығы жоқ.

Әйтсе де негізі Жанақ варианты, Бейсенбай сол вариантты жаттап айтушы, өз жанынан кейбір эпизодтар қосып, толықтырушы ғана деу дұрыс тәрізді».

Жанақ акынның «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының халық ішінде таралуына сіңірген еңбегі белгілі. Жыр нұсқаларын таратушы да, жоңғыртып айтушы да аз болмаған. Соның ішінде Жанақ нұсқасының өз орны бар.

Айтушылар туралы бір дерекке назар салайық. «XVIII ғасырда бұл жырды Сақау (Баянауыл), Жанақ (Қарқаралы), Сыбанбай (Көкпекті), Шөже (Көкшетау), Құлтума (Қорғалжың), Баубек, Бейсенбай (Шыңғыстау), Сегіз сері (Обаған), Айтбай (Аякөз), Қатпа (Ташкент түбі) айтқан».

Жанақ акын нұсқасы туралы Ә.Марғұлан былай деп тарқата айтады: «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының ең көлемді, әрі көркем, әрі ең көне түрінің бірі – атақты Жанақ айтқан нұсқасы. Бұл жырды Жанақ акын XIX ғасырдың 20-40 жылдары айтып, бірнеше нұсқа қалдырды. 18-20-жылдары найман төрелерінің алдында, одан кейін Өскенбайдың асында Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың өксік болған махаббат ынтызарлығын қобыздың үнімен асқақтата әдемілеп жырлағаны үшін Жанаққа айтулы сый, жүлде тартады.

40-жылдың бас кезінде Жанақ Құсмұрында отырған Шыңғыс Уәлихановқа барып, бұл жырды оған және баласы Шоқанға айтып береді. Шоқан ол кезде арабша жақсы білетін 7-8 жасар бала».

Жанақ нұсқасының таралған түрлерінің сақталуы туралы егжей-тегжейлі айтқан Әлкей Марғұлан деректерінің мәні айрықша.

«Шоқан кейінірек «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының тағы бір нұсқасын атақты Жанақ акыннан жазып алып, оны өзінің жақсы көрген досы Н.М.Ядринцевке сыйға тартқан көрінеді. Рапорттың байқауынша, бұл нұсқа Н.М.Ядринцевтің архивінде сақталған сияқты».

Ә. Марғұлан XIX ғасырдың екінші жартысына таман жырды жинаушыларға Жанақ айтқан үш нұсқа сол қалпында сақталып жетті деген дерек береді. Оның бірінші нұсқасы 1840 жылғы Құсмұрында жазылғаны, екіншісі Шоқанның Н.М.Ядринцевке

берген нұсқасы, үшінші нұсқа А.А.Фроловтың көшірмесі болған.

Ә.Марғұланның бағалауында бұлардың ішіндегі сәулеттісі – Шыңғыс Уәлиханов жаздырып алған «Құсмұрын варианты». «Құсмұрын варианты» орыстың шығыстанушы ғалымдарының арасында талқыланып, бағаланады. Осыдан Жанақ ақынның жырдағы қолтаңбасы, ақындық беті көрінетіні де даусыз.

«Бұл «Құсмұрын» варианты туралы пікірді біз Н.Ф.Костылецкийдің И.Н.Березинге 1851 жылы жазған хатынан анық көреміз. Онда: «Бұл «Құсмұрын» нұсқасын менің қайтыс болған бір досыма жіберген – Құсмұрын округін билеп тұрушы Шыңғыс сұлтан, Орта жүздің соңғы ханы Уәлидің ұлы. Жырдың кейбір сөздері маған таныс болмаса да, бірақ сеземін. Мұнда халықтың өмірі, рухани тіршілігі, жай-күйі ерекше сипатталған. Поэманың әрекеті Аягөз өзенінің бойында, ғашық болған геройлардың мүсін тасы тұрған жерде болған».

Осында Жанақ жырлаған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры нұсқасының орыс ғалымдарының жыр туралы маңызды ойлар айтып, баға беруіне де себеп болғаны, ықпалы, келешек зерттеулерге негіз болғаны көрінеді. Жырдың қазақ даласына кең тарағандығы, аса көркемдігі, оны барлық құйылма ақындар төгілтіп жырлайтындығы туралы тұжырымдар мәнді.

Ә.Марғұлан зерттеуі «Құсмұрын» вариантының құндылығын айқындап тұр.

«Құсмұрын» варианты сол тұстағы ориенталист ғалымдардың қазақ әдебиетінің тарихын зерттеген еңбектерінің алтын арқауының бірі болған.

«Н.Ф.Костылецкийді есіме түсіріп, оның қазақ әдебиеті туралы еңбектерін бағалап жазған мақаласында И.Н.Березин «Құсмұрын» вариантына ерекше көңіл қойып, бұл туралы Костылецкийге артықша баға берген. «Ол, – дейді, – түрік тілдерін жақсы білген ғалымдардың бірі еді. Бірақ оның аты әдебиетке белгісіз болып қалды. Қазақтар өте ардақты ұстады, ол қазақ тілін бала күнінен жақсы білген еді. Сахарада отырған елдің өмірін, тілін жақсы көру Н.Ф.Костылецкийдің сүйген ісі еді. Қазан университетін бітіріп, Омбының кадет корпусында оқиды. Марқұмның қағаздары маған келіп жиналды, олардың ішінде көзге ерекше түсетіні қазақтың қолжазба текстері, әсіресе «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының нұсқалары. Оларды Н.Ф.Костылецкий 1851 жылы 12 декабрьде

жіберді. Ол қолжазбаларды кефін түрікше хрестоматияға кіргізбек ойым бар». Қазақша қолжазбалар жіберумен қатар, Н.Ф.Костылецкий И.Н.Березинге «Құсмұран ваприантының» орысша аудармасын жібереді. Оны түпнұсқадан орысшаға Ш.Уәлиханов Кадет корпусында оқып жүргенде аударады. Ал қолжазбаны жүйелеген Н.Ф.Костылецкий. Әсіресе, жер аттары, тайпалар, жаңа қосылған персонаждар, дін әсері белең алып отырады. Бұл жағынан алғанда Баянауылдан табылған И.Беленициннің варианты мен Жанақ ақынның әдемі сақталған ХІХ ғасырдың 30-50-жылдарға дейін айтқан үш варианты ғасырлар бойы таза айтылып келген тарихи суреттің ең көркем түрі болып табылады».

Жанақ нұсқаларын Абай, Абайдың балалары аса бағалағандығы, Абайдың өзі де жырдың бір нұсқасын жазғандығы туралы деректер Әлкей марғұлан көрсетуінде белгілі болды.

Ә.Марғұлан «Қозы Көрпеш» жыры нұсқаларын салыстыра зерттеуінде, жырдың таралу тарихына, сақталып жетуіне, орындаушылар, айтушылар, туғызушылар тарихына зерттеуші ғалым есебінде арнайы талдаулар жасады. Ғалымның Жанақ нұсқасының жай-жапсарын да айқын дәлел, деректермен кейінгіге ұғындыруы бұл Жанақ нұсқаларының әдебиет тарихындағы мәнін көп жақтан айқындап, ашты.

Ә.Марғұлан Жанақ нұсқасын «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры туралы негізгі тоқтамдарына арқау еткен. Ғалым Айбастың Жанақ нұсқаларында кездеспейтініне назар аударған. Қарабайдың Қозыға риза болып, қызды осыған берген жөн деген ойына тоқталған. Жанақ нұсқасынан Шөже нұсқасының сюжеттік құрылыстағы айырмашылықтарын айтқан. Қозының Қарабай үйіне келу сарының туғызушылардың басында Жанақ тұрғанына мән берген.

Жыр сюжетінің көнелігі, жаңғырып отыру фактісін ғылыми айналымға қосуда да Жанақ нұсқасы елеулі дәлел, дәйектің бірі ретінде келтірілген. Жырдың түрік қағанаты кезінде туғандығын дәлелдеуде де кейін өзгеріс енгізген деп, Жанаққа жүгінген.

Ә.Марғұлан жыр туралы ұланғайыр зерттеудің мықты бір арқауы етіп Жанақ нұсқаларын назарда ұстап отырды.

Жырдың ең көлемі толығы осы Жанақ нұсқасы екенін көпшілік зерттеулер атап көрсетеді.

Жырдың Жанақ нұсқасы кейіпкерлер, оқиға барысының өмір шындығына қабысып жатар баяндау тәсілдеріне, қызықты сюжетімен, халық өмірімен қабысып жатқан мазмұнымен ерекшеленеді.

Жырдың көркемдігін, мазмұнын, құрылым, тіл қолданыс жағынан жан-жақты қарастырып отырып Қ.Жұмалиев Жанақ-Бейсенбай вариантына байланысты бірнеше айқын тұжырым жасайды:

«Жанақ-Бейсенбай вариантында халық поэзиясының ескі түрінде болатын символ бірнеше жерде ұшырайды, Сарыбайдың клімін есіттірген жерінде, Қарабай:

*Ертіс бас қара дөң жерге кетті,
Бейне теңіз дейтұғын жерге кетті.
Бес жүз киік соқтығып, соны қуып,
Жолы қиын Бетпақтай шөлге кетті,* – дейді.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының Жанақ нұсқасын басқа нұсқалармен мазмұндық мәнде салыстыру жасаған зерттеушілер бұл нұсқаның характер ашу, оқиға барысы, баяндау тәсілдері жөнінен өзіндік ерекшелік, өзгешеліктері барын атап көрсетіп отырады.

Көлемді жырлар мен дастандарды кейінгіге ауызша жырлап жеткізген ақындар өз жандарынан да ой қосып, оқиға өрбітіп отыратыны белгілі. «Қозы Көрпеш» жырының ел ішіне тарауында оның бірнеше нұсқасын жырлаған Шөже мен Жанақ ақынның үлкен еңбегі бар. Олар айтқан жырда кейінгіге сол қалпында жеткені анық. Мәселен Жанақ нұсқасын кейін Сыбанбай, Белбау, Бейсенбай ақындар айтқанда өзіндік өзгерістер қосқан.

Жанақ ақынға телініп жүрген үлгілердің арасындағы сюжеттік қайшылық болуы осы еркін дамып отыратын ауызша шығармашылықтың ерекшелігінен туған. Жанақ түпкі айтушы болғанымен, әу бастағы айтылым сол қалыпта сақталып жеткен жоқ.

Бұл нұсқаға Абайдың ақын балалары Ақылбай мен Мағауия да өңдеу жасаған көрінеді. Жанаққа телінген жырда мәгіндік алшақтық, көлем, оқиға өзгерістері мол. Жалпы, осындай айырмашылық, өзгешеліктерді ескере отырып, Жанақ нұсқасы деп,

Ш.Уәлиханов жазып алған нұсқа ғана танылса деген пікір айтқымыз келеді. Кейінде әуелгі нұсқаны жырлаған ақындар енгізген көп өзгерістің барлығын Жанақ ақынға телу – басқа мәселе, өз алдына, авторлықты бұрмалау болмақ.

Ендігі бір мәселе – жырды жырлаған Жанақ қай Жанақ? Осыны анықтау жолында тың ізденістер жүргізу. Шоқан жазып алған нұсқа XIX ғасырдың орта тұсында Ұлытаудағы найманның Бағаналы руының ақыны Жанақтікі деген деректер де бары белгілі.

«Жұлдыз» журналы С.Тәберікұлының «Жанақ ақын» атты зерттеуін жариялады. Мұнда Шоқанға дастанды Қамбар Жанақ айтып берген делінген.

С.Мұқанов дастанды Шоқан найман Жанақтан жазып алды дейді.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын Жанақ Қамбартегі айтқан деген ой профессор Х.Сүйіншәлиев еңбегінде де М.Әуезов бастырған 1936 жылғы жыр кітабына сілтеме арқылы көрсетілген.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры жайлы арнайы зерттеу еңбек жазған Ә.Қоңыратбаев та Жанақ нұсқасына қатысты мынадай дерек-байламдар бар: «Бұдан соң бұл жырдың бір нұсқасын Жанақ ақын аузынан қазақтың тұңғыш ағартушысы, демократы Ш.Уәлиханов жазып алған. Бұл өзіне мектеп жасаған дарынды айтушы, қобызшы Жанақтың өз аузынан шыққандықтан және Шоқанның, Г.Н.Потаниннің жақсы бағалаған жыры болғандықтан, «Қозы Көрпеш» дастанының бір бір құнды варианты делінеді. Жалғыз-ақ Жанақ нұсқасы Шоқанның қолжазбаларымен бірге Тезек төренің ауылында жойылған, бізге келіп жеткен жоқ. Осы кезге дейін біз 1939 жылғы «Батырлар жыры» жинағына енген (435-508 бб.), одан бұрынырақ 1936 жылы М. Әуезовтің редакциясымен жеке жинақ болып басылған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының Бейсенбай жыраудан жазылып алынған нұсқасын, сол ақынның: «Мұны Жанақтан естіп едім» деген сөзіне сүйеніп, Жанақ-Бейсенбай варианты деп жүрдік. Бірақ Бейсенбай жырының аяғы трагедиямен бітпейді, онда Қозы мен Баян қосылады. Г.Н.Потаниннің 1903 жылғы Шоқан варианттарына берген бағасына қарағанда, бұл жырдың Жанақ нұсқасы да басында трагедиямен аяқталғаны байқалады. Потанин өзінің «Киргизка в народной поэзии» деген еңбегінде қазақ арасында Махамбет тақырыбына құрылған жырлардың көптігін айта келіп: «Бұл сияқты

романдар «Баян сұлу» жырындағыдай аяғы қайғылы, трагедиялы болып бітпесе де, қазақ арасында осы кезге дейін көп айтылады», – деп жазды. Осы ойды Г.Н.Потанин өзінің 1896 жылғы «В юрте последнего киргизского царевича» деген еңбегінде де айтқан еді. Бұлай болғанда, Бейсенбай нұсқасы түгелдей Жанактікі емес, найман (бағаналы) айтушыларының аузынан шыққан, Бейсенбайдың өзіне тән, өзгерген варианты болып шығады».

Қазақ әдебиетінің тарихындағы Жанақ ақынға қатысты деректерді мүмкіндігінше ғылыми сүзгіден өткізетін уақыт жеткен сияқты. Жанақ жырлаған жырдан тараған «Қозы Көрпеш-Баян сұлуды» Жанақ ақын шығармаларының тілдік, стильдік ерекшелігімен салыстыра қарау да қайсыбір дүниеге ой түрткі болмақ.

Жалпы, осы бағытта тың ізденістер қажет.

М.Әуезов «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры туралы зерттеуінде жырдың көнелігі, қазақ арасына тараған 16 нұсқасы бар екендігіне тоқтала келіп, басылымы туралы деректерді айтады. Қазақ арасынан жазып алынуы туралы мәліметте былай дейді:

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын 1870 жылы қазақ арасынан жазып алып, орыстың атақты ғалымы академик Радлов немісше және қазақша бастырған (Шығармалар жинағы, III том). Екінші түрлі бір көркем нұсқасын қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлиханов атақты Жанақ ақынның өз айтуынан жазып алдым дейді. Бірақ, бұл қымбат вариантты кезінде Шоқан бастыра алмағандықтан зерттеушілерге әлі күнге шейін мәлім емес болып келе жатыр».

Жырдың жиналу тарихын әрі қарай айта келіп Березиннің бастырған нұсқасына қатысты дерек берген.

«Онан соң «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын Петербург университетінің профессоры Березин жинап, 1876 жылы өзінің «Түрік хрестоматиясы» деген кітабында бастырып шығарған (III том, 162-170 бб., 1876)» [5, 273 б.].

Ә.Қоңыратбаев Березин жариялаған нұсқа Жанақтың нұсқасы болуы керек деген ой айтқан (*кейінірек тоқталамыз – Ғ.С.*).

Біздіңше де, Березиннің еңбегіне Шоканның пікір жазған фактісіне сүйенсек, олардың арасында Шоканның оқытушылары арқылы байланыс болған, осы, Қоңыратбаев қисыны уәжді сияқты. Бұл турасында арнайы мазмұндық, мәтіндік сараптама, саралау жасау қажеттілігі көрінеді.

Жанақ – Бейсембай вариантына қатысты М.Әуезов пікірі қандай деген де ой туындайды. М.Әуезов қайсыбір зерттеушілер бұл екі ақынды екі нұсқа деп қарастыратынына қарамастан (*Ә.Қоңыратбаев – Ғ.С.*), бұл нұсқалардың түбі бір деген ұстанымда болғаны көрінеді.

«Қазақтың ұлы ақыны А.Құнанбайұлы Бейсембай деген ақынға «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» жаңа айтқан вариантын хатқа түсірткен».

Осындағы астын біз сызған жаңа сөзі Жанақ болуы да мүмкін деген ойдамыз. Мүмкін жаңа айтылған вариант туралы да болуы. Себебі М.Әуезов осыған жалғастыра мынадай ойлар айтқан.

«Осы Бейсембайдың аузынан алынған Жанақ айтты дейтін «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір-екі қолжазбасы бар. Бірақ, Бейсембай алғашқы Жанақ вариантының аяғын өзгертіп жырлаған».

Әуезов Жанақ нұсқасына (*Жанақ – Бейсембай – Ғ.С.*) көркемдік сапасы жоғары деп қарайды.

«Бұл жырлардың бәрінде де хикаяны ақыры аянышты, қайғылы болып біткен. Бірақ, кейбір нұсқаларында халық Баян мен Қозыны мұрат-мақсатына жеткізіп қояды. Бейсембай жыраудан жазылып алынған Жанақ нұсқасының тілі «Қозы Көрпеш-Баян» нұсқаларының көбімен көркем және бұл кезгедейін баспаға түсіп, жұртқа көбірек мәлім болған түрі болғандықтан, бұл еңбекте біз талдауды сол Жанақ нұсқасынан бастадық».

М.Әуезов жырдың бұл нұсқасындағы мекен атауларына мән берген, олардың кейіннен қосылуы мүмкін деген ой түйеді. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» сюжеті дүние жүзі фольклорында кездесетін романтикалық эпостардың заңы бойынша өрбиді дей отырып, жырдың шеберлік тәсілдерін тарата талдайды. Мұндай ойларға негіз болып отырған жыр нұсқасы – өзінің айтуында Жанактікі.

«Өзінің композициялық құрылысында адам мінезін, көп тартыстарын, психологиялық ішкі сезім дүниесін тереңдеп, шеберлеп берумен қалыптатанады. Сонда Қарабай психологиясы неше алуан міннен, сорақылықтан, өрескелдіктен құрылған болады. Өзі тоқсан мың жылқы айдаған, бірақ, ешбір жанға, тіпті өзінен туған баласына да рақымы, мейірі жоқ обыр бай, жауыз, қомағай бай болады. Оның бейнесінде жыр халыққа аса жиренішті, қоғам мен жеке адамдар тіршілігіне қастық зиянды сипаттарды әшкерелеп, таңбалайды. Осы жаманшылықтар қатарында

Қарабайдың, әсіресе, өрескел, қиянаткер ісінің бірі етіп, жаңағы бата бұзуын, жастарды сорлатуын қосалқы арқау етеді».

М.Әуезов Жанак ақынның шеберлік тәсілдеріне жырды әрі қарай талдауында қайталап мән беріп, үстемелеп айтып отырғанын көреміз.

«Сол жайлар психологиялық шебер, қиын түйіндерге құрылады. Композицияның күрделі, шытырман байланыстарын қалыптастырады. Бұл жағынан қарасақ Қарабай екі жақты, контрасты іс, мінездер көрсетіп отырады. Ол, әуелгі баталасушылардың біреуі өзі болғандықтан, жастарды қосушы да өзі. Кейін бата бұзушы болғандықтан, өзі қосқан жастардың тағдырын бұзамын, күйретемін деп алысушы да өзі. Жанактың шеберлеп құрған сюжеттік, композициялық вариантында екі жастың трагедиясы, Қарабайдың: «Жетім ұлға қыз бермеймін» деп, «мені жұтатын жалмауыз туыпты» деп, «тумай жатып әкесін жалмады» деп айнуынан басталады. Осының бәрін сұмдық белгілердей танып, құдалықтан, батадан бұзылуы жыр ішінде құрылатын ең алғашқы үлкен тартыс, түйін болады. Содан әрі Қарабай көше қашады. Көш Жанактың шебер жырлауында, соншалық ұзақ, шексіз шарлауға айналады».

М.Әуезов жыр кейіпкерлерінің дара сипаттарын жасауда Жанак ақынның дәстүрлі, бірсарынды баяндаудан көш ілгері кеткен жаңашыл бағыттарын бағалап отырғанын байқау қиын емес.

«Бұл кезеңде Қодар да Жанак айтуынша, оның шеберлеген психологиялық реалдың мотивтері бойынша жазықты емес. Себебі Қарабай бұл «басқаға батамен атастырған қыз еді» деп айтпайды. Қодар болса, адал ақы еңбегіме жүндеме алатын сыбағам деп ұғынады».

М.Әуезов жырдың Жанак-Бейсембай варианты дейтін нұсқасының бар көркемдік құндылығын, жырлану тәсілін тек Жанакқа тән деп қарап, бағалаған. Жанактың аса реалистік бағытта, мейлінше көркем, оқиға өрбітудегі шиеленіс, тартыстар, айнала ел тұрмысы, табиғат көрінісі қосылып отыратын жазық, кең тынысты баяндаулар, адам мінездері, характерлер – бәрі де Жанактікі деп таниды.

«... Бұл екеуінің ғашықтығын әуелде бата бұйырып, шешіп қойса, кейін Қарабай әрекеттерімен қатар әлсіз ғана болса да, бірақ үзілмей ширатыла созылып отыратын нәзік сыршыл бір мотивтер жалғастырып өсіре береді. Жанактың композициялық құрылысы Ай

мен Таңсықты батадан кейін туар ғашықтықтың екінші сатыдағы жақтаушысы етеді.

Қарабай көше қашарда Қозының жөргегінің үстінде:

*Баянды бермей кетер саған боқты,
Айым, күнім атарсың қазалы оқты, –*

деумен екі қыз алыс-тартыстың, Қарабайға қарсылықтың сюжетін желісін бастайды.

Жыр сюжеті, қатал қайсар қарсылықтың кара күшіне бұрын әндей, жырдай нәзік қыздар наразылығын қарсы қойса, енді әділ кекті, әділ намысты бел қылған елеулі қайратты да, соғысушы етеді. Бұл оқиғалар қатысу арқылы жыр ішіндегі психологиялық, драмалық тартыстар қиындалып, күрделі болып түйіліп өскелеңдей түседі». М.Әуезов жыр сюжеті ежелгі екендігін ескере отырып та Жанактың авторлық араласуын аса терең мән беріп, ғылыми негізде сараланған. Жыршы Жанакқа рушылдықтың, сол кезеңдегі ел ішіндегі салт-сананың ыңғайында жасаған деп те баға беретін тұстарын байқаймыз. Бейсембай қосқан қосымшаны М.Әуезов мәні бар дүние деп есептеген.

«Жанак вариантында кейін Бейсембайдың қосқан аяқтауы, жалпы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырына жанаспайтын өрескел, орынсыз жамау. Бірақ, ол тегін жамау емес, халық айтып жүрген жырға халық ұғымынан тыс, үстем тап санасының өкілі болған ақынның қосқан жамауы». Осы тұста М.Әуезов жастардың ескілік салт құрбандығы болғаны идеясын Бейсембай мұратқа жетумен бітіріп қойған деп, елеулі мән беріп өтеді. Бұл – әрине, кезеңнің де көлеңкесін көрсетіп жатыр.

Сонымен бірге трагедия, драма табиғатына жат білместік жасаған, Жанактай шебер ақынның авторлық мұрат, көркемдік ұстанымдарына қол сұққан дегендей принципті мәселе де бар сияқты. Ауызша тараған дүниенің осылай аяғы әрі-сәрі болып өзгеріп кете баратын, шығармашылыққа нұқсан келтіретін фактісіне қынжылу да байқалып тұр.

М.Әуезов жыр нұсқаларының ішіндегі Жанак нұсқасының оқиға өрбуіндегі өзгешеліктерге де мән берді.

«1909 жылы Қазанда басылған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында Қозы «сапарынды қи, барма» деген жалғыз анасының да айтқанын істемейді.

Сол үшін анасынан теріс бата алады. Ананың ықтиярыңыз сапар шегеді. Жанак нұсқасында бұл жер мүлдем өзгертілген. Баласының алған бетінен қайтпайтынын білген сон:

*Қапы қалма, қарағым, дұшпаның көп,
Жолың болсын, бар енді рұқсат бердім, –*

деп, шешесі оң батасын береді.

Жанак жырында Қозы халыққа арқа сүйенсе, жырдың өзге нұсқаларында жалғыз шабады.

Мұхтар Әуезов жырдың Жанак нұсқасындағы өзгешеліктерге елеулі мән бергенін байқаймыз. Халыққа арқа сүйеген Қозының көп қиындықты жеңу себебіне қатыстыра негіздейді. «Жанак нұсқасында Қозы бұл бөгеттерді оңай жеңеді. Қозының шөлде жүдеп жатқаны шешесінің түсіне кіріп, бүкіл елі жиылып, Қозының тілегін тілеп, құрбандық шалады. Жұрттың тілеуіне сай шөлде аты арып, өзі камығып жатқан Қозыға бір ақ сақалды кісі жолығып, бата береді. Бұдан кейін Қозы Аягөзге жетеді.

Қозы алдында тұрған төртінші бөгет – Қарабайдың опасыздығы, Қодардың жауыздығы еді. Шөже жырында осы жауыздық Қозының түбіне жетеді. Жанак-Бейсембайда жырдың аяғы қуанышты болып біткендіктен, трагедия болмағандықтан, ер, айлашыл Қозы бұл бөгетті де жеңіп шығады».

Осы жерде М.Әуезов өзінің ілгеріде жырдың аяқталуындағы өзгерістер Бейсембайдікі деп айыптай айтқанынан басқаша сөйлегені байқалады. Мұның да өзіндік бір себептері бар болар. Мұнда Жанак жырында жеңімпаздық сипат басым деген ойын ақтау үшін айтатын сияқты.

Жырдың құрылымдық жүйесінен туындайтын сипаттары жайында айтылған ойлардың да астары қалың дер едік. Қайткенде де Жанак жырының толыққанды көркем туынды мәніндегі шеберлік өрісін бағалау басым.

Жырдың басқа нұсқаларымен, соның ішінде Шөже нұсқасымен айырмашылықтарын арнайы саралай келіп, М.Әуезов мынадай түйін жасапты:

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының идеясы, композициясы түрлі вариантта әр түрлі өзгере отыратыны бар. Топтап келгенде оларды негізгі екі салаға бөлуге болады. Жырдың көпшілігінде романтикалық сарын басым болады да, жырдың аяғы трагедиямен бітеді. Шөже, Кастанье, Радлов, Березин, Пантусов, Абрамов нұсқалары және 1909 жылғы баспасы осылай. Бұларда бұл дүниеде қосыла алмаған Қозы мен Баян о дүниеде қосылады. Мұнда «Ләйлі-Мәжнүн» хикаясына ұқсастық бар...

Жырдың екінші бір саласы – Жанак нұсқасы. Мұнда реализм басым. Жанак, Шөже варианттары бір алуандас.

Жырдың осы екі түрлі саласына сай оның композициясы да өзгеше. Жанак жырының байланысы екі байдың достығынан басталып, шарықтау шегі – Көсемсарының ажалы, шешуі – Қодардың өлімі арқылы аяқталады...

Ғашықтық тақырыбын алсақ, Жанак нұсқасының негізгі сарыны да романтикалық махаббат жүйесіне құрылған. Бұл романтика ескі тұрмысты, жабайы көшпелі салтты жоқтау емес, адамның бас азаттығын іздеу жолындағы романтика».

М.Әуезов Жанак нұсқасының тілі ескілеу болғанымен, таза, нағыз халық тілі дейді. Жырдың өлең түрі – қара өлең екеніне көңіл аударып, 7-8 буынды жыр өлең Жанак нұсқасында екі-ақ жерде кездесетінін ескертіп өтеді. Қозының зары мен Сарыбайдың өлімін естірткен жерде кездесетін 7-8 буынды өлшем жоқтау, көңіл-шер өлеңнің ежелгі үлгісі. Жырдағы айтыс (*диалог десек те болар – Ғ.С.*), монолог үлгілері кездесетін тұстар да ғалым назарынан қаға беріс қалмаған. Жырдағы синкретизм элементтері, Жанак ақынның оған мән беруі дейтін ойды да байқаймыз.

Жанак нұсқасының көркемдік дара сипаты М.Әуезов айқындамасында былайша жүйеленген:

«Жырды халық аузында айтылып жүрген салт өлеңдердің сарыны, үлгісі күшті, қаһармандардың сөзі (монолог) үш-ақ жерде келеді (екі қыздың ел-жұртымен қоштасуы, естірту, Қозының зары). Айтыс та, монолог та өзіне лайықты орында беріліп, жырдың әсерін күшейткен.

Жырда көркем сөздер мол. «Қарабай қайын атаң пайілі тар», «Қайран балам, кімдерге күң боларсың» деген сөйлемдер, «қыпша бел», «қолаң шаш» деген сияқты сөздер бұндағы өлең кестесін көріктей түседі.

Тенеу сөздер де кейде адамның сыртқы кескініне ғана жұмсалмай, ішкі мінез-құлқын да сипаттайды. Мысалы:

*Қодардың өзі дардай, сөзі дардай,
Жүреді жанның бәрін көңіліне алмай, —*

дегендегі «дардай» деген сөз. Қодардың тасыр, данқой екенін ұғындырады. «Қодардың атасы жел, анасы жел», «Көрмесің Қарабайдай жарым есті» деген сияқты тенеулі ұқсатулар да белгілі бір көркемдік мақсатпен жұмсалады.

Бірақ, дастанның суреттілік қасиеті оның жалғыз тілінде емес, көбінше идеясында, адам образдарында, оқиғасының қызық, шебер, аянышты болып суреттелуінде».

Қазақ әдебиетінің сан жүйрігі салған із қалған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының Жанақ нұсқасы – елеулі көркемдік арна.

Әдебиетіміздің асқан білгірі М.Әуезов айрықша ден қойып, мән беріп зерттеген Жанақ нұсқасына қатысты келешек зерттеулер Ж.Сағындықұлының әдебиет тарихындағы сан жанрда қамтылған елеулі сөз мұрасы туралы ұғым, танымды кеңейте түсетіні хақ.

М.Әуезов «Әдебиет тарихында» да Жанақ туралы айтқан. Бірақ кең тоқталмайды. Негізінен жырдың үш тарап әңгімесі барын: Семей, Радлов, Жетісу айтып отырып Жанақ айтқан дегенді қыстыра кеткен бірер тұс бар. Бірақ нұсқа дегенді 1927 жылы М.Әуезов қолданбайды. Жанақтың айтуындағы, Жанақ әңгімесі дегендей болып отырады.

«Ел поэмалары» деп берілген үшінші бөлімде («Әдебиет тарихы») жыр мазмұны, мәні қысқаша, жалпы, бірақ негізді (*сол кезеңнің талабына сай – Ғ.С.*) ойлар айтылған.

«Жанақтың айтуында Қозы Көрпеш осылай бітеді. Бірақ, бұдан басқа Қозы Көрпеш жайындағы көп әңгімені алсақ, оларда Шон теректің түбінде ұйықтап жатып өлегін Қозы болады».

«Қазірде біздің қолымызда бұл поэманың үш әңгімесі бар. Бірі – Семей үйезі, Тобықты ауданынан жиналған әңгіме; екіншісі, Москвада басылған Радлов жинаған әңгіме; үшіншісі Жетісу қазағының арасынан Колпаковский жандаралдың жиғызған әңгімесі».

Осы зерттеуде Жанақ-Бейсембай варианты аталып кеткен нұсқаны айырып қарау байқалмайды. Жанақ нұсқасына қатысты

М.Әуезовтің әр кезеңде әр түрлі дерек, мәліметке орай көзқарасы да бірқалыпты болмаған сияқты.

Жанақ ақынның жырды айту тарихын ел ескілігінен естіп келе жатқан М.Әуезов 1927 жылғы зерттеуде қолданған. Нұсқалылық категориясын ғылыми тілмен айтпағанымен, мәнін ұғындыруы М.Әуезовтің әдебиет тарихына қатысты ой-тоқтамдарының балаң кезінің өзінде бағыты түзу болғанын байқаймыз.

«Одан басқа бір әңгіменің өзін алып тексерсек те, неше түрлі әсердің кіргенін айыру қиын. Мысалға Жанақ өлеңін алсақ, соның тілінде, әңгімеленген ретінде, окшау болып кірген адамдарда, сезімдерінде түгелімен шұбыртқан түрлердің байлығын, молдығын көреміз. Одан бері 8, сол бір-ақ жерден шыққан бір тараудағы әңгіменің өзін алсақ, соның өзінен әлденеше ақынның аузынан кіргізген қоспасы барын байқаймыз».

Қоспа айтудың ізі жатқан өлеңнің бірі. Жанақ өлеңі деп атап көрсеткен. М.Әуезов сол кезеңнің өзінде Жанақ айтқан жырдың кейіннен 4-5 ақын аузынан қайта жырлану фактісіне, «Қозы Көрпештің» халық арасына кең тараған, тілі бай, көпке жатық, таза тілді жыр екеніне тоқталуында Жанақ ақынның әдебиет тарихындағы шығармашылық өнерінің бір қырына айрықша мән берген.

Қазақ халқының ұлы эпосы – «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры XIX ғасырдың басынан бері ондаған ғылыми-зерттеу еңбектерге арқау болып келеді. Жырдың баспа жүзін көру тарихы да сол кезеңдермен тұстас.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының зерттелу тарихында аса елеулі мән беріле қарастырылған мәселенің бірі – жырдың көп нұсқалығы. Көп нұсқаның бірі – Жанақ ақын жырлаған нұсқа. Бұл жырға қатысты, Жанақ нұсқасы туралы осы уақытқа шейін шешімін таппай келе жатқан бір жай бар. Ол – Жанақ нұсқасы бізге бастапқы калпында сақталып жеткен жоқ деген ұғым. Әуелбек Қоңыратбаевтың «Қазақтың «Қозы-Көрпеш» жыры туралы» монографиялық зерттеу еңбегінен ғалымның осы мәселені айқындай түсуде елеулі мән бар ойларын табамыз.

Жырдың жанры, тақырыбы мен жаратылысы (генезисі), жыр сюжетінің жазылып алынуы, зерттелуі, негізгі сюжеттері, образдары, композициясы мен тілі туралы жан-жақты ғылыми негіздеме жасаған ғалым жырдың Жанақ нұсқасына қатысты бірнеше жерде ойға

қонымды қисындар айтқан. Бейсембай нұсқасы дейтін негізінде Жанақтан кейін, соған жалғаса айтылып жүретін, Ә.Қоңыратбаев екеуін қайсыбір тұста бөліп атаған, әрі Бейсембай аты Жанақтан бұрын аталады. Бұл – зерттеу барысында есте болатын бір факт.

Жырдың туған жері қазақ арасы екеніне дәлел айта отырып, зерттеуші былай дейді: «1916 жылы Г.Н.Потанин «Живая старина» деген журналдың II-III бөлімдерінде қазақтың 58 түрлі аңыз-ертегілерінің мазмұнын орыс тіліне аударған. Соның ішінде «Айбастың ізі» дейтін жеке әңгіме бар. Мұнда автор Баянның қонысын, жырдың жасалған жерін – орталық-шығыс Қазақстан деген ойды аңғартады. Сарыбайдың қонысы – қыстауы Қарсақпай), Қарабайдың Шуды бойлап көшіп барған жері – Аякөз, Алатау, Бейсенбай, Шөже, Жанақ, Фролов, Шоқан, березин нұсқаларында Қарқаралы, Абралы, Шідергі, Бұғылы, Жанкісі деген сияқты терминдер көп ұшырайды».

«Еркеш» сөзін Бейсембай ғана қолданды деуде де Жанақ есімі қосарланып айтылмаған. Ә.Қоңыратбаев бұл арада да бөлек нұсқалар дейтіндей негізде сөйлейді.

Бейсенбай жырлаған нұсқаны Ә.Қоңыратбаевтың Жанақ жырымен бір деп қарамайтын себебін мынадан көреміз:

«Бұдан соң бұл жырдың бір вариантын Жанақ ақын аузынан қазақтың тұңғыш ағартушысы, демократы Ш.Уәлиханов жазып алған. Бұл вариант өзіне мектеп жасаған дарынды айтушы, қобызшы Жанақтың өз аузынан шыққандықтан және Шоқанның, Г.Н. Потаниннің жақсы бағалаған жыры болғандықтан, «Қозы Көрпеш» жырының бұл құнды варианты делінеді. Жалғыз-ақ Жанақ варианты Шоқанның қолжазбаларымен бірге Тезек төренің ауылында жойылған, бізге келіп жеткен жоқ» дей келе,

Ә.Қоңыратбаев Бейсембай ақынның «Мұны Жанақтан естіп едім» дегеніне сүйеніп «Жанақ-Бейсембай» варианты деп жүрдік, бірақ Бейсембай жырының аяғы трагедиямен бетпейді, ал Жанақ нұсқасы трагедиямен аяқталады деп уәж айтады.

Әрі қарай мынадай дерек бар. «Радловтан соң «Қозы Көрпеш» жырының қазақша бір нұсқасы 1876 жылы Петербург университетінің профессоры И.Н.Березин өзінің «Турецкая хрестоматия» деген жинағына енгізген (III том, 70-162 беттер). Березин тексті Жанақ – Шоқан вариантының бір көрінісі».

Ғалым Берзин бастырған нұсқаның Жанақ нұсқасына қатысы туралы дәлелмен келтірілген ой айтқаны белгілі.

«Петербург университетінің профессоры И.Н.Березиннің 1976 жылы басылған «Турецкая хрестоматия» деген кітабының III томына енгізілген «Қозы Көрпеш және Баян сұлу» дастанының мазмұны мынадай: анда жүріп екі бай құда түседі. Сарыбай аттан құлап өлген соң, Қарабай «жетім ұлға қыз бермеймін» деп, Аягөзге көшеді. Қозы баланың асығын ұтып, Баянның хабарын біледі. Шешесінің рұқсатынсыз Баянды іздеп шығады. Жолай мыстан, шөл, тау, дария бөгеттеріне ұшырап, Баянның еліне жетеді. Тазша болып жүріп, қызбенен қой ретінде танысады. Баян Қозыны айдарынан таниды.

*Қозыкені сол жерде-ақ білді дейді,
Жақсы көріп бетінен сүйді дейді.
Аулақ үйде екеуі сөйлескен соң,
Сонда айқасып екеуі қалды дейді.*

Қодар үйде жатқан екі ғашықты көріп қойып, ноғайлыға шағады. Қозыны Шоқтерекке қашып шыққан жерінде Қарабай мен Қодар атады. Баян бұған наразылық білдіреді.

*Алжып жүрсің, ей ата, өлейін деп,
Ойлаушы едім өнерін көрейін деп.
Күйеуіңді өлтіріп, азған Қақбас,
Қодар құлға келдің бе берейін деп.*

Бұдан әрі қыз Қодарды шөлге алып шығады. Құдыққа түсіріп өлтіріп, Қозыны жоқтайды:

*Қалған жаным не болар мұнан аяп,
Ақша бетін салыпты қанға бояп.
Құшақтасып сол жерде жата қалды,
Бида пышақ ішіне ұшын таяп.*

Бұл жыр Жанақ варианты болып шықты. Оның бір дәлелі текстің 71 бетінде баяғы «Жанақ жыры былай басталады» деп Шоқан келтіретін мынау өлең бар:

*Менен іздеп, жігіттер, кел кетелі,
Ортасында көк төбе белгі етелі.
Азаматтар, ерінбей тыңдасаңыз,
«Қозы Көрпеш-Баянды» тербетелі.*

Бұған қарағанда Жанақ жырының да трагедиялы болып біткені айқын. Березин жыры – 1620 жол».

Әуелбек Қоңыратбаев келесі бір тұста Бейсенбай нұсқасын тағы да мақсатты түрде бөлек атаған.

«1952 жылы Ы.Дүйсенбаев тапқан, 1841 жылы Аягөз приказының тілмашы Андрей Фролов жазып алған «Өлең Қозы Көрпеш һәм Баян сұлу» дейтін қолжазбаның мазмұны Березин, Бейсенбай, Шөже нұсқаларына ұқсас. Бірақ тілі шұбар, оқиғасы қысқа. Нашар айтушының қолынан шығып, салақ көшірілген. Түсіп қалған сөздер мен шумақтар тіпті көп. Бұл нұсқа асылы Жанақтікі сияқты. Онысы:

*Менен іздеп, жігіттер, кел кетелі,
Ортасында көк төбе белгі етелі.
Азаматтар, ерінбей тыңдасаңыз,
«Қозы Көрпеш-Баянды» тербетелі, –*

деген бастамасынан белгіл».

Бейсенбай нұсқасы дейтінді Ә.Қоңыратбаев бірнеше жерде қадап-қадап, Жанаққа қатыссыз айтқан. Осы тұста Жанақ ақын мұрасын зерттеуде ескеретін жайлардың бір мәселесі бой көтеріп тұрғаны даусыз.

«Фролов қолжазбасының реализмі Бейсенбай, Шөже нұсқасынан төмен».

Зерттеушінің Жанақ жырлаған нұсқаға қатысты ой-түйіні мынадай: «Ы.Дүйсенбаев зерттеуінде әңгімеленетін бұдан басқа нұсқалар (Березин, Радлов, Тверитин, М.Әуезов, алтай варианттары) менің 1946 жылғы зерттеуімде бар. Ы.Дүйсенбаев негізінде Жанақ пен Шөже варианттарын түгендеуге тырысқан. Бірақ Жанақтың жақсы, толық вариантын тапқан дей алмаймыз. Біздің шамалауымызда әзірге Жанақ нұсқасының бір тәуірі Березин варианты болып қалды».

Жанақ пен Бейсенбай нұсқаларын бір деп қарамайтынын Ә.Қоңыратбаев кезегі келген кезде айтып қалып отырғаны көрінеді.

«Айтушылардың енді бірсыпырасы жыр композициясындағы осы қайғылы халді, трагедияны өзгертіп, екі ғашықты қосып қояды. Бұған Радлов, Бейсембай, Шөже нұсқалары жатады».

Әуелбек Қоңыратбаев ғылымда «Жанақ-Бейсенбай варианты» деген ұғым барын да еске салып өткен. Сол тұста да Бейсенбайдың даралығын ықтияттай түскен екен.

«Бейсенбай – Балталы, Бағаналы жағынан шыққан дарынды айтушының бірі. Бұл жырды ол өзім жырладым демейді. «Сыбанбай, Жанақ, Бекбау айтады екен» деп, өзінен бұрынғы ірі айтушылардан үйренгенін аңғартады.

Осыған қарап кейде мұны Жанақ-Бейсенбай варианты деп те атаймыз», – дей тұра, әрі қарай «Бейсенбай жыры» деп арнайы қарастырған. Жырдың мазмұнын баяндай отырып, әңгімені сабақтай түскен.

«Әрбір оқиғаны мол суреттейтін Бейсенбай Баян мен Айбас тарихына да көп тоқталған».

«Бейсенбай жырының бұдан соңғы тарауы өзгерген, қысқарған» «Бейсенбай осының бәрін жойып, 120 жолмен (2 қағаз) доғарған», «Онысы – прозалық қоспа. Бейсенбай жырының осы 120 жолдық қосымшасын алып тастап, Шөже, Жанақ вариантындағы соңғы салаларды қосса, бұл «Қозы Көрпеш» жырының ең құнды, көркем варианты болып қалады...

... Айтушының біріне сеніп, жүзіне сенбеске шарамыз жоқ. Сол үшін Бейсенбай жырының соңғы бөлімін толықтыру керек».

Жанақ пен Бейсенбайға қатысты айыра қарау ұстанымы жырдың нұсқаларын әр мәнде талқыға салған сайын ұшырап қалып отыратынын көрдік.

«Бұдан басқа жағдайда Баян образын біз негізінде екі арнада түсінеміз. Бірінде ол ата-ана салты, қарабайшылық тәртіппен келіспей, өз жүрегінің сезімін, еркіндігін феодалдар дүниесінен жоғары ұстаған азатшыл қыз, ұлы халықтық бейне.

Басы ертегілеу болып келсе де, барбы татарлары сюжетінде, қазақта Жанақ, Пушкин, Березин, Саблуков, Баранов, Пантусов, Абрамов, Кастанье және «Қисса Қозы Көрпеш» жырларындағы қаз бейнесі осылай қалыптасқан. Екінші жерде, мысалы, Шөже, Бейсенбай, Радлов, Тілеуіт жырларында Баян патриархалдық-

феодалдық қоғам салтымен ымыраласқан, сол үшін жесір не құдалық идеясының жетегінде жүрген пассив образы».

Ә.Қоңыратбаев Баян образының әлсіз жағы көбіне Радлов, Шөже, Бейсенбай жырларына байланысты дейді. Осы тұста Бейсенбай жыры бойынша тағы да ұзақ мәтіндік үлгілер келтіріп образға қатысты ой түйеді. Бұл жерде біздің назар аударып отырғанымыз – Ә. Қоңыратбаевтың образ ашуды таразылауындағы ұстанымы емес, Бейсенбай жырын жеке алып қарастыру фактісі. Осы ұзақ талдауда Бейсенбай жырының атына қаратып, бірнеше мәрте ой бөліскен.

«Баянның образын көрсеткенде Бейсенбай «Қыз Жібек» жырындағыдай портретке емес, психологиялық мінездемеге сүйенген. Ақын Баянның портретін бір ғана жерде береді. Онысы мейлінше реалистік нәрсе».

Қорыта келгенде, Ә. Қоңыратбаев «Қозы Көрпеш» жыры нұсқаларына қатысты Жанақ нұсқасы, Бейсенбай нұсқасы дегендерді дара нұсқалар деп таныған, соны мәтіндік, көркемдік талдаулар арқылы негіздеуге ұмтылған. Негізінде салыстыру, талдауларды Бейсенбай нұсқасы деп таныған мәтінге сүйеніп жасап отырғанын аңғаруға болады. Зерттеушінің мына бір ой бөлісуі сынды пайымдаулар аталған монографияның өн бойында кездесіп отыратыны бекерге болмаса керек.

«Жырдың композиция шеберлігін анықтай түсу үшін Бейсенбай жыры сюжетінің көркемдік қасиетіне арнап тоқталғымыз бар...

Бейсенбай жырында нағыз көркем тәсілге негізделген шынайылық пен табиғилық, реализм мен лиризм мол. Бейсенбай адам мінезіне (характеріне) үлкен мән береді...».

Жанақ және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры дейтін мәнде Әуелбек Қоңыратбаевтың мына бір пайымдауы Жанақ ақынның жыр нұсқаларының таралу, сақталып жету, көркемдік құндылығы, рухани құнары дейтін түпкілікті мәселелердегі аса елеулі орнын айқындайды.

«Қозы Көрпеш» жырының өлшеуі мен тілі де өзінің реалистік – салттық мазмұнына сай, халықтың айтыс, бәдік, жар-жар, тойбастар сияқты ұсақ тұрмыс-салт өлеңдерінің үлгісіне жуық, ұқсас. Барлық батырлық эпосы, ғашықтық әңгімелерінен «Қыз Жібек» жүрдек жыр мелодиясына (күйге) негізделсе, «Қозы

Көрпеш» 11 буынды кара өлеңмен жырланып ән молодиясына негізделген. Жырдың ең соңғы және басты айтушысы Жанақ пен күйші емес, әнші айтушы еді. Бұл өлшеу барлық ғашықтық жырларының, кейін жазба әдебиеттегі қисса жанрының да негізгі өлшеуі болған. Жалғыз-ақ қисса әдебиетінің тілі араб-парсы сөздігімен шұбарланса, «Қозы Көрпеш» халықтың таза сөйлеу тілі үлгісімен жырлаған. Тек Шөже, Бейсенбай варианттарында «құдай, тәңірі» дейтін архаизмдер, «қылып, қанияда, ғұмыр» деген сияқты азын-аулақ кітабы тілдер ғана ұшырайды.

«Қозы Көрпеш» жырының өлеңді құрылысында ауыз әдебиетіне тән қайымдық ұйкастар көп:

*Менен іздеп, жігіттер, кел кетелі,
Ортасында көк төбе белгі етелі.
Азаматтар, ерінбей тыңдасаңыз,
Қозы Көрпеш, Баянды тербетелі, –*

деген Жанақ жыры бастамасындағы алдыңғы екі жолы кейінгі екі жолға қайымдық дәстүр бойынша жалғасып тұр».

Ә.Қоңыратбаев жырдың әдебиет тарихындағы көркемдік маңызын саралауда Жанақ шығармашылығының көпқырлы мазмұн, мәні туралы да тың зерттеулерге бастап жатқан ой түйген екен.

Қазақ көркемсөз өнерінің тарихындағы жеке ақынның орны, шығармашылық ықпалы туралы сөз қозғағанда айтылмай қалуға болмайтын, дәстүрді дамытқан, жаңаның жолын ашқан дара дарынның бірі Жанақ ақын Сағындықұлының да әдеби мұрасы елеулі мәнге ие. Ә.Қоңыратбаев кезеңдік танымның таңбасынан құтылу қиын күндерде жазған зерттеуінде әдеби мұраның түпкілікті мәселе, түбегейлі құндылығын, қазақ сөз өнерінің өлшемі мен өрнегі, өресі мен өнегесі туралы айтар сөзін теориялық та, тарихи да мәнде кең қамтып отырып негіздейді. Жанақ жырлаған нұсқаның да, басқа нұсқалардың да XIX ғасырдағы қазақ сөз өнерінің даму бағыттары мен жасалу, жаңғыру заңдылықтарымен біте қайнасып, тұтасып жатқан көркемдік табиғатын тап басып таныған, өрелі, негізді тоқтамдарға жүгініп отырып саралаған. Жанақ шығармашылығының көп сыры, бай құнары осы жыр нұсқасында жатқаны ақынның өнерпаздық өрісін кең көркемдік кеңістікке алып шыққан тарихи мәні.

МАЗМҰНЫ

Діни киссалардың көркемдік құрылымы	3
XIX ғасырдағы дәстүрлі толғау өлең үлгілері	14
XIX ғасырдағы аймақтық әдеби мектеп дәстүрі	40
Қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы ауызшадан жазбашаға ойысу нышандары	59
Ыбырай Алтынсарыұлының «Мұсылманшылықтың тұтқасы еңбегі»	64
Абайдың поэмалары	68
Шәкәрім Құдайбердіұлының аудармашылық ғибраты	79
Тұрмағамбет Ізтілеуұлы шығармаларындағы «Құтты білік» дастанымен сабақтас қайсыбір ой құнары туралы	93
Көдек Байшығанұлы	99
«Шолпан» Журналындағы әдебиет мәселелері және Мағжан Жұмабаевтың «Батыр баян» поэмасы	109
ҚАЗАҚ Әдебиеті тарихындағы зар заман ағымының М.Әуезов зерттеулерінде айқындалуы	116
Жанак сағындықұлының айтыстары	126
Жанак ақын жырлаған «Қозы көрпеш-Баян сұлу» жырының нұсқасы	167

Қанипаш Қайсақызы МӘДІБАЙ

ӘДЕБИ ҮДЕРІС

Бірінші кітап

Пішімі 60x100 1/16
Тығыздығы 80 гр./м². Қағаздың ақтығы 95%.
Қағазы офсеттік. РИЗО басылымы.
Көлемі 196 бет. Шартты баспа табағы 12.

«Эверо» баспасында басылымға
дайындалды және басып шығарылды
ҚР, Алматы, Байтұрсынұлы к., 22.
тел.: 8 (727) 233 83 89, 233 83 43,
233 80 45, 233 80 42
e-mail: evero08@mail.ru

Жазбалар үшін

Жазбалар үшін
